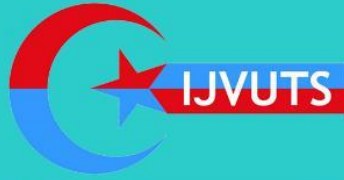

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YIL: 2024 CILT: 6 SAYI: 12

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Owner And Managing Editor Dr.

Gökçe Yükselen PELER

Editörler / Editors

Dr. Selahittin TOLKUN – Dr. Gökçe Yükselen PELER

Editör Yardımcıları / Deputy Editors

Saffet YILMAZ

Edebiyat Alan Editörü / Literature Field Editor

Dr. Şamil YEŞİLYURT

Halk Bilimi Alan Editörü / Folklore Field Editor

Dr. Recep TEK

Sanat Tarihi Alan Editörü / Art History Field Editor

Dr. Eyüp POLAT

**Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Alan Editörü / Political Science
and International Affairs Field Editor**

Dr. Cemal YORGANCIOĞLU

Tarih Alan Editörü / History Field Editor

Giyas Şüküroğlu

İngilizce Dil Editörü / English Redactor

Dr. Cemal YORGANCIOĞLU

Almanca Dil Editörü / German Redactor

Safiye ULUFER

Yazı İşleri / Secretarial Work

Ahmet Dursun TAMER - Hatice KARAKAYA- Serkan YÜKSEL- Tuğçe
Burcu DEMİR

Yayın Kurulu / Editorial Board

Dr. Abdürreşit Celil KARLUK / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Andas Biro ZSOLT / Macar Turan Vakfı / Macaristan

Dr. Aziz ŞAKİR / Sofya Üniversitesi / Bulgaristan

Dr. Elçin İBRAHİM / Azerbaycan Diller Üniversitesi / Azerbaycan

Dr. Elvira LATİFOVA / Bakü Devlet Üniversitesi / Azerbaycan

Dr. Ercan ALKAYA / Fırat Üniversitesi / Türkiye

Dr. Erkin EMET / Ankara Üniversitesi / Türkiye

Dr. Feride TAGİROVA / Tataristan Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü /
Tataristan – Rusya Federasyonu

Dr. Feyzi ERSOY / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Dr. Gülnür NABIULLİNA / Akmolla Başkırt Devlet Üniversitesi / Başkurdistan – Rusya
Federasyonu

Dr. Joliboy ELTAZAROV / Semerkant Devlet Üniversitesi / Özbekistan

Dr. Kayırbek KEMENGER / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan

Dr. Maral TAGANOVA / Türkmenistan İlimler Akademisi Milli Elyazmalar Enstitüsü /
Türkmenistan

Dr. Nazim MURADOV / Lefke Avrupa Üniversitesi / KKTC

Dr. Nurdin USEEV / Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan

Dr. Zeynep ELBASAN / Indiana Üniversitesi / Amerika Birleşik Devletleri

İdare Merkezi / Adress

Yenidoğan Mah. Alperen Cad. Köşker Konağı, Bina No: 11/40. Talas / Kayseri.

Tel: +90 507 041 54 09 - E-posta: ijvuts.org / ijvuts@gmail.com

Yayın Türü / Type of the Periodical

Altı aylık, uluslararası hakemli dergi / Biannually, international refereed journal.

Tarandığı Uluslararası Dizinler / International Indexes Index

 <p>ASOS İndeks</p>	ASOS İndeks Kabul Tarihi / Acceptance Date: 02.2020
 <p>online</p>	Ideal Online Kabul Tarihi /Acceptance Date: 12.2020
 <p>TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ İSAM. TÜRKİYE DİYANET FOUNDATION CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES مركز البحوث الإسلامية وقف الديانة التركي</p>	İSAM Kabul Tarihi /Acceptance Date: 09. 2021
 <p>te Türk eğitim İndeksi</p>	Türk Eğitim İndeksi Kabul Tarihi /Acceptance Date: 03. 2021

İçindekiler / Context

Araştırma Makalesi / Research Article

207- 220 Türkçe-Yazı İlişkisi ve Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Cumhuriyetlerinde Alfabe

İbrahim ATABEY

221 - 238 Azerbaycan'da Ulusal Kimlik İnşası ve Karabağ Savaşlarının Etkisi

Beyrak TARLANSOY

239 - 263 I. Göktepe (1879) Ve II. Göktepe (1881) Savaşlarında Kozakların Rolü

Gökçe Yükselen PELER & Muhammed Göktürk KORKMAZ

264- 278 KIRGIZ VE KAZAK TÜRKLERİNDE KIZ KAÇIRMA GELENEĞİ

Fatih ÇELİK & Eliçe DEMİR

279- 291 Vartabed Anton'un Vaazlarında Oğuz Türkçesinin İzleri Üzerine

Gökçe Yükselen PELER & Hilal ÇAĞLAR

Çeviriler / Translations

292-315 Tanım Gereği Sürgün: Kuzeybatı Çin'de Salar Türkleri ve Ekonomik Aktivizm

David S. G. GOODMAN

(Çev. Merve ARISAL)

Kitap Tanıtımı / Book Review

316-318 RUSYA'DAKİ TÜRK HARP ESİRLERİ (1914-1921)

Hicret DAŞDEMİR

319 - 323 QAFAROV, Vasif (2024). Batum konfransında erməni dövlətinin yaradılması və İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi.

Royal MAHARRAMOV

Bilim Kurulu / Scientific Board

- Dr. Abdumurat TILAVOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
Dr. Abid Nazar MAHDUM / İstanbul Üniversitesi / Türkiye
Dr. Adnan R. KARABEYOĞLU / Kocaeli Üniversitesi / Türkiye
Dr. Ahmet ALBAYRAK / Erciyes Üniversitesi / Türkiye
Dr. Alimcan İNAYET / Ege Üniversitesi / Türkiye
Dr. Almira Kayırtaykızı KALİYEVA / M. O. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü / Kazakistan
Dr. Anarkul SALKYNBAY / Al-Farabi Ulıtyq Üniversitesi / Kazakistan
Dr. Assem KASSYMOVA / Kazak Yenilikçi Beşeri Bilimler ve Hukuk Üniversitesi / Kazakistan
Dr. Bahadır KERİMOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Dr. Bilge Özkan NALBANT / Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
Dr. Birsal ORUÇ ASLAN / Balıkesir Üniversitesi / Türkiye
Dr. Bülent BAYRAM / Kırklareli Üniversitesi / Türkiye
Dr. Cemile KINACI / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Dr. Danagül MAHAT / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan
Dr. Dilnavoz YUSUPOVA / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
Dr. Ebubekir GÜNGÖR / Yozgat Bozok Üniversitesi / Türkiye
Dr. Elçin İBRAHİMOV / Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi / Azerbaycan
Dr. Gatibe Vakıfkızı GULİYEVA / Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi / Azerbaycan
Dr. Gaybullah BABAYAR / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
Dr. Güljanat KURMANGALİYEVA ERCİLASUN / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Dr. Güven ARIKLI / Kıbrıs İlim Üniversitesi / KKTC
Dr. Habibe Yazıcı ERSOY / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Dr. Hamidulla DADABAYEV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
Dr. İbodat BOZOROVA / Nevai Devlet Pedagoji Enstitüsü / Özbekistan
Dr. İlham SAYİTQULOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
Dr. İlseyar ZAKİROVA / Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Tataristan, Rusya / Tataristan – Rusya Federasyonu
Dr. Jañagül Serdalıkızı SULTANOVA / Kazak Milli Kızlar Pedagoji Üniversitesi / Kazakistan
Dr. Kalamkas KALIBAYEVA / Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi / Kazakistan
Dr. Kayrat BELEK / Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan
Dr. Konuralp ERCİLASUN / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Dr. Kutluk Kağan SÜMER / İstanbul Üniversitesi / Türkiye
Dr. Kürşat YILDIRIM / İstanbul Üniversitesi / Türkiye
Dr. Maktagül Sotsialkızı ORAZBEK / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan
Dr. Mehmet Mâhur TULUM / Anadolu Üniversitesi / Türkiye
Dr. Mehmet Vefa NALBANT / Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
Dr. Muhammed İbrahim YILDIRIM / Yozgat Bozok Üniversitesi / Türkiye
Dr. Mukaddes ABDURAHMONOVA / Mirza Uluğ Bey Özbekistan Milli Üniversitesi / Özbekistan
Dr. Murat CERİTOĞLU / Ankara Üniversitesi / Türkiye
Dr. Murat ÖZŞAHİN / Afyon Kocatepe Üniversitesi / Türkiye
Dr. Mustafa ARGUNŞAH / Erciyes Üniversitesi / Türkiye
Dr. Mustafa ÖNER / Ege Üniversitesi / Türkiye
Dr. Nergis BİRAY / Pamukkale Üniversitesi / Türkiye

- Dr. Nevzat ÖZKAN / Erciyes Üniversitesi / Türkiye
Dr. Oxana MANOLOVA YALÇIN / Girne Amerikan Üniversitesi / KKTC
Dr. Özkan ÖZTEKTEN / Ege Üniversitesi / Türkiye
Dr. Qiyas ŞÜKÜROV / Yozgat Bozok Üniversitesi / Türkiye
- Dr. Rita Bekjankızı SULTANGALİYEVA / Mahabet Ötemisov Batı Kazakistan Devlet
Üniversitesi / Kazakistan
Dr. Rysbek ALİMOV / İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / Türkiye
- Dr. Rysgul Abilkhamitkyzy / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan
Dr. Sabahat BAZAROVA / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
- Dr. Sagymbai ZHUMAGULOV / L. N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi / Kazakistan
Dr. Sarvinaz SOTİBOLDİYEVA / Ali Şir Nevai Üniveritesi / Özbekistan
Dr. Sevinj AKHUNDOVA / Hitit Üniversitesi / Türkiye
Dr. Sinan GÜZEL / İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / Türkiye
Dr. Stoyan DİNKOV / Sofya Üniversitesi / Bulgaristan
- Dr. Şamil SADIQ / AMEA Huseyn Cavid Ev Müzesi / Azerbaycan
Dr. Uzak JORAQULOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
Dr. Yasin KAYA / Ege Üniversitesi / Türkiye
Dr. Yıldız KOCASAVAŞ / İstanbul Üniversitesi / Türkiye
Dr. Yılmaz ÖZKAYA / Ege Üniversitesi / Türkiye
Dr. Zaynabidin ABDİRASHİDOV / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan
- Dr. Zuhra ALTYMYSHOVA / Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan
Dr. Zuhra Usmanbekkızı İSLAMBAYEVA / T. K. Jürgenov Kazak Sanat Akademisi /
Kazakistan
Dr. Zulhumar HOLMANOVA / Ali Şir Nevai Üniversitesi / Özbekistan

Editör Notu / Editorial Note

12. sayıyı sunarken,

Sayın Okuyucularımız,

Uluslararası İdil – Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergimizin yeni sayısı ile karşınızda olmaktan mutluluk duyuyoruz. Geçmişte bölge aydınları tarafından “Uluğ Türkistan” olarak adlandırılan İdil – Ural ve Türkistan bölgelerini bir arada merkez alması hasebiyle, Türkiye’de yayınlanan alan odaklı dergileri içerisinde hususi bir yere sahip olan dergimiz, bu yeni sayıyla birlikte on ikinci sayıya ulaşmış olmanın haklı gururunu yaşamaktadır. Türk dünyası yeni yüzyılına emin adımlara yürürken, dergimiz de ilmî bakış açısını elden bırakmadan bu yüzyıla karınca kararınca şehadet etmek niyetindedir. Bizimkisi tarafını belli etme çabası...

Uluslararası İdil – Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, bu sayıda da oldukça geniş bir araştırma yelpazesi ile karşınızdadır. Yeni sayının yazıları, Ortografiden Türk halk bilimine, tarihten dil bilimine ve sosyolojiye, sosyal bilimlerin çeşitli alanları kapsamaktadır.

Bu sayının özgün makaleleri; “Kırgız ve Kazak Türklerinde Kız Kaçırma Geleneği”, “I. Göktepe (1879) ve II. Göktepe (1881) Savaşlarında Kozakların Rolü”, “Vartabed Anton’un Vaazlarında Oğuz Türkçesinin İzleri Üzerine”, “Azerbaycan’da Ulusal Kimlik İnşası ve Karabağ Savaşlarının Etkisi” ve “Türkçe-Yazı İlişkisi ve Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Cumhuriyetlerinde Alfabe” şeklindedir. Bu özgün makalelere ilave olarak “Tanım Gereği Sürgün: Kuzeybatı Çin’de Salar Türkleri ve Ekonomik Aktivizm” adlı bir çeviri makale ve iki de kitap tanıtımı bu sayının yazıları arasındadır.

Türklük âleminin ilmî tekamülünde “bahr-ı bi-payan”da bir katre mesabesince katkımız olmuşa ne mutlu bize.

Gayret bizden, tevfik Yüce Allah’tan...

Doç. Dr. Gökçe Yükselen Peler

Türkçe-Yazı İlişkisi ve Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Cumhuriyetlerinde Alfabe

İbrahim ATABEY*

Öz: 1991’de bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan ile daha önce bağımsızlığını kazanan Türkiye Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin şahsında tüm Türk boyları, özerk cumhuriyetler ve bağımsızlıklarını bekleyen Türkler Türk milletini oluşturmaktadır. Türk dünyasının bugün coğrafi farklılıklar, devletleşme sürecinin zamanlaması ve şartları, siyasi tercihler ve kısıtlamalar, boylar arasındaki farklılıklar gibi nedenlerle bölünmüş olduğu bir gerçektir. Bu ayrışmayı ortadan kaldıran önemli unsurlar vardır: tarih birliği, köken birliği, din birliği, edebi eser birliği ve hepsinden önemlisi dil birliği. Türkçe ile yazı arasındaki ilişkiyi, insanların yazıyı alfabe biçiminde kullanmaya başladıkları zamana kadar götüren araştırmacılar olsa da, bilimsel araştırmaların verilerine göre bu tarih MÖ 500’lerden başlatılmalıdır. Yaklaşık 2500 yıllık bir süreçte Türk dilinde yazılan işaret ve harflerin özellikleri ve birçok alfabe kullanmış olmasının farklı alanlarda devletlerin kurulması, dinlerin değişmesi, ilişki kurulan milletlerin, dillerin, dinlerin, kültürlerin ve medeniyetlerin çeşitliliği gibi nedenleri vardır. Batıda Moldavya’daki Gagavuz Türklerinden doğuda Tuva ve Uygur Türklerine kadar bütün Türkler, Türkçenin ilk yazılı metinlerini kendi metinleri olarak kabul ediyor ve onları okuyup anlamaya çalışıyorlarsa, Türkçe bir yazı dili olarak bütün Türkler arasında bir birlik sağlamış demektir. Büyük ihtimalle o dönemde Türkler arasında boy, coğrafya, devlet vb. farklılıklar vardı ama aynı eserler üzerinde anlaşabiliyorlardı. Bu, bugün başka unsurlarla da mümkündür.

Anahtar kelimeler: Türkçe, alfabe, Türk cumhuriyetleri, Latin alfabesi.

Turkish-Script Relationship and Alphabet in Turkish Republics in the 30th Anniversary of Their Independence

Abstract: Azerbaijan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan, which gained their independence in 1991, and all Turkic tribes, autonomous republics and Turks awaiting independence in the persona of the Republic of Turkey and the Turkish Republic of Northern Cyprus, which gained their independence earlier, constitute the Turkish nation. It is a fact that the Turkic world today is divided for reasons such as geographical differences, the timing and conditions of the state process, political preferences and constraints, and differences between the tribes. There are important elements that cancel out this divergence: the unity of history, the unity of origin, the unity of religion, the unity of literary works, and, above all, the unity of language. Although there are researchers who trace the relationship between Turkish and writing back to the time when people began to use writing in the form of an alphabet, according to the data of scientific research, this date must be started at 500 BC. The characteristics of the signs and letters written in the Turkish language in a period of about 2500 years and the fact that it has used many alphabets have reasons such as the establishment of states in different areas, changes in religion, and the diversity of nations, languages, religions, cultures, and civilisations with which relations have been established. If all Turks, from the Gagavuz Turks in Moldavia in the west to the Tuva and Uyghur Turks in the east, consider the first written texts of Turkish as their own and try to read and understand them, it means that Turkish as a written language has achieved unity among all Turks. Most likely, there were differences between the Turks at that time in terms of clan, geography, state, etc., but they could agree on the same works. This is also possible today with other elements.

Keywords: Turkish, alphabet, Turkic republics, Latin alphabet.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, ÇTLE Böl., Ankara. E-posta: ibrahimatabey@gmail.com / ORCID: [0000-0003-1771-5144](https://orcid.org/0000-0003-1771-5144).

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 13-08-2024

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 01-09-2024

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1532540>

1. Giriş

Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan; daha önce bağımsızlığını kazanmış olan Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin şahsında bütün Türk boyları, özerk cumhuriyetler, bağımsızlık bekleyen Türkler, Türk milletini oluşturur. Bunun için günümüzde uzun uzun delil ortaya koymaya; geriye doğru, tarihin bilinmez derinliklerine kadar giderek örnekler vermeye ihtiyaç yoktur. Bugünkü Türk dünyasında coğrafya farklılığı, devletleşme sürecinin zamanı ve şartları, siyasi tercih ve baskılar, boy farklılığı gibi sebeplerle bir ayrışma olduğu da bir gerçektir. Bu ayrışmayı giderecek önemli unsurlar vardır: tarih birliği, köken birliği, din birliği, edebî eser birliği ve buna bağlı olarak en önemlisi dil birliği.

Türkçenin yazıyla ilişkisini, insanlığın yazıyı “alfabe” bütünlüğü içinde kullanmaya başladığı dönemlere kadar götüren araştırmacılar olsa da bu tarihi şimdilik, bilimsel araştırmaların verilerine göre MÖ 500'lü yıllardan başlatmak gerekmektedir.

Yaklaşık 2500 yıllık sürede Türkçenin yazıldığı işaretlerin, harflerin özellikleri; çok sayıda alfabe kullanmış olmasının farklı coğrafyalarda devlet kurma, din değişiklikleri, ilişki kurulan millet, dil, din, kültür, medeniyetin çokluğu gibi sebepleri vardır.

Batı'da Moldova'daki Gagauz Türklerinden Doğu'da Tuva, Uygur Türklerine kadar bütün Türkler, Türkçenin ilk yazılı metinlerini kendilerine ait olarak görüyor, okumaya ve anlamaya çalışıyorlarsa Türkçe, yazı dili olarak bütün Türkler arasında bir zamanlar birliği sağlamış demektir. O dönemlerde de Türkler arasında boy, coğrafya, devlet vb. farklılıklar vardı; ama aynı eserler üzerinde birleşilebiliyor. Bu, bugün başka unsurlar üzerinde de yapılabilir. Bu unsurlar az değildir: iktisadi birlik, ortak para birimi, ortak ticaret, askerî birlik, eğitim birliği, dil birliği, alfabe birliği...

Türklerde yazı birliği, geçmiş yüzyıllarda vardı. Nitekim Milat yıllarından başlayıp Orhun Yazıtları'nda zirveye çıkan Türkçe, “Ortak Türk Yazı Dili”nin bir ürünüdür. Sonraki yüzyıllara ait Uygur Dönemi eserleri, ayrıca Kutadgu Bilig, Dîvânu Lugâti't-Türk, Divan-ı Hikmet, Mesnevi, Dede Korkut, Yunus Emre Divanı; Çağatay Türkçesi ile yazılmış, Harezmi-Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserler, “Ortak Türk Yazı Dili”nin ürünleridir. Ortak Türk Yazı Dili'nin Doğu ve Batı olmak üzere iki ana kolu vardı ve bu şekilde ikiye bölünme, tabii bir gelişmenin sonucudur. Bu iki ana kol birer ortak yazı dili, “anlaşma” dediğimiz çok önemli bir işlevi yerine getiriyor, hiçbir sorun yaşanmıyordu. Nitekim günümüzde de o dönem üzerinde çalışan bilim adamları, “anlama” konusunda herhangi bir sorunla karşılaşmamaktadır. Ali Şir Nevâî'nin eserlerinin bütün Türk dünyasında okunması, Osmanlı Dönemi şairlerinin, Çağatay Türkçesi coğrafyasında bilinmesi ve okunması, bunun en büyük delilidir.

Türkçe, dil birliğini baltalayan gelişmeler yaşamıştır. Özellikle 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra Sovyet yöneticilerinin “dil”, “yazı”, “yazı dili”, “eğitim dili” gibi konularda, daha Çarlık Rusya Dönemi'nde şekillenmeye başlayan düşünce ve anlayışı uygulamaya koyması, Sovyet sınırları içindeki Türkleri çok etkilemiştir. Bunun, Kazan Hanlığı'nın 1552 yılında Rus Knezliği tarafından yıkılmasıyla başladığını, 1864 yılında Türkistan'ın Çarlık Rusya tarafından işgaliyle devam ettiğini ve 1940 yılında da Sovyet Yönetimi tarafından tamamlandığını söylemek mümkündür. Böylece dört yüz yıla yakın bir sürede, Türkistan coğrafyasındaki dil birliği bozulmuştur. Bozulmada en etkili uygulama, Sovyet Dönemi'nde her boyun Türkçesinin, ayrı bir alfabe oluşturularak yazı dili hâline getirilmesi olmuştur. Kiril alfabesine dayanan yazı dili, her boyda aynı ses için farklı harf şeklinde uygulandığından yazı, birliği sağlamak amacıyla değil, farklılık yaratmak ve varsa bulunan farklılıkları derinleştirmek için kullanılmıştır. Hâlbuki ortak alfabenin, öncelikli olarak eğitilmiş kişiler arasında, zamanla genel olarak halkta yazı ve dil birliği sağlanması beklenirdi. Sovyet yöneticilerinin Türkistan coğrafyasındaki uygulaması tam tersi olmuş, bölünme ve ayrışmayla sonuçlanmıştır.

Yazı dilinde ortak alfabe kullanımının birleştirici etkisini gösteren başarılı örneklerden biri, İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı Tercüman gazetesidir. Gaspıralı'nın “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” düsturu, amacına tam olarak ulaşıyorsa bugün Türk dünyası dil, edebiyat vb. konularda çok daha ileri basamaklardaki konuları konuşuyor olacaktı. Çünkü Bahçesaray'da basılan Tercüman, Buhara'dan Kâşgar'a, Bakü'den Kazan'a, Taşkent'ten İstanbul'a kadar okunuyor ve anlaşılıyordu.

Bilindiği gibi, 1926 yılında Bakü'de toplanan Birinci Türkoloji Kurultayı'nda, Latin alfabesine geçme kararı alınmış ve bu, uygulanmaya başlanmıştı. 1928 yılında da Türkiye Latin alfabesine geçti. Böylece Tercüman gazetesine başlayan “dilde birlik” umudu, ortak bir alfabenin kullanılmaya başlanmasıyla, Arap alfabesi yerine Latin alfabesine geçilmesiyle yeşermeye başlamıştı. Buna “Birleştirilmiş Yeni Türk Elifbası” adı verildi. Aslında Kurultay'a katılan temsilcilerin birçoğu, Arap alfabesinde karar kılınıyorsa buna da razı olacaktı. Yeter ki ortak bir alfabe kullanılsın, ama Kurultay'a katılan Rus temsilcilerin etkisi ve telkinleriyle Latin alfabesi kararı daha kolay alındı. Sovyet yönetimini temsil eden Rus dilci ve temsilcilerin Latin alfabesine geçme kararını niçin destekledikleri, sonraları daha iyi anlaşılacaktı. Amaç, Kiril alfabesine geçişi kolaylaştırmaktı. Bunu, Kurultay'da dile getiren Türk temsilciler vardı ama etkili olmadılar. Arap alfabesinden Kiril alfabesine geçişte belki bir direnç olabilirdi ama Latin'den Kiril alfabesine geçmek daha kolay ve sorunsuz olacaktı. Buna rağmen 1937-1940 yıllarında tamamlanan Kiril alfabesine geçiş sürecinde, Türkistan topraklarında tam bir aydın kıyımı da yaşanmıştır.

Türkistan'daki Türkler hem aydınlarını kaybetmişler hem de her boyun ağzının yazı dili hâline getirilmesi ve farklı farklı Kiril alfabesi uygulamasıyla birbirlerinden uzaklaştırılmışlardır. Birbirinden uzaklaşan Türk boylarını birleştirecek bir üst dil ihtiyacı doğdu. Sovyet yönetimi, bunu Rusça ile çözdü ve ortak dil Rusça oldu.

Artık araştırma ve incelemeler, birbirinden uzaklaştırılan Türk boylarının Türkçeleri üzerinde yapılmaya başlandı ve fark gittikçe açıldı. Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlığından sonra bu alandaki akademik çalışmalar çoğaldı. Mesela Türkiye'deki üniversitelerde “Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları” adıyla pek çok bölüm açıldı ve Sovyet Dönemi'nde oluşturulan “Türk Lehçeleri Yazı Dilleri” okutulmaya, öğretilmeye başlandı.

Sovyet Dönemi'ndeki “ayrıştırıcı” uygulama, sadece dil alanında zararlı etkisini göstermedi; bu yeni Türk lehçeleri ve yazı dilleriyle yepyeni bir edebiyat doğdu. Bir lehçenin, ağzın kendine mahsus yazı dili ve edebiyatının meydana gelmesi, o lehçede eğitim verilmesi demektir. Bu noktadan sonra başka bir ortak dile dönülmesi zordur; bu, ancak siyasi bir güçle mümkün olur. Siyasi baskı dışında, “ortak dil”e ihtiyaç duyulması gerekir.

2. Türkçenin Yazımında Kullanılan Alfabeler

Türkçe, tarih boyunca köken, yapı ve şekil bakımından birbirinden çok farklı alfabeler kullanılarak yazılmıştır: *Arap, Brahmi, Çin, Ermeni, Göktürk, İbrani, Kiril, Latin, Masturi-Süryani, Soğd, Tibet, Uygur, Yunan*. Bunların içinde Türklerin uzun süreli ve yaygın olarak kullandığı *Arap, Göktürk, Kiril ve Latin* alfabeleri olmuştur. Diğer alfabeler ise ya Türkler tarafından kısıtlı metin ve kelimelerin yazımında kısa süreli kullanılmış ya da diğer milletler tarafından Türkçe metin yazımında kullanılmıştır (Tezcan, 1981, s. 42-43). Bu durum Türkçeyi, diller arasında dikkat çekici bir konuma getirmiştir.

Türklerin kullandığı alfabelerin değişmesinde birçok etken vardır ama bunlardan iki etken öne çıkmaktadır: *din değişikliği ve kültür ve medeniyet çevresindeki değişiklik*.

2.1. Din değişikliği

Türklerin alfabe değiştirmesindeki en önemli sebebin yeni bir dinin kabulü olduğu söylenebilir. Göktürk alfabesinden Uygur alfabesine geçişte Budizm ve Maniheizm'in; Uygur alfabesinden Arap alfabesine geçişte de İslamiyet'in etkisi açıkça görülür. Ancak alfabe değişiklikleri kesin çizgilerle olmamış, birlikte kullanım bir süre devam etmiştir.

2.2. Kültür ve medeniyet çevresindeki değişiklik

Türklerin alfabe değiştirmesinde din kadar etkili olmuş bir başka olgu, tarihin farklı dönemlerinde Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarını içine alacak kadar geniş bir coğrafyaya

yayımları sonucu birçok kültür ve medeniyetle birlikte yaşamış olmalarıdır. Buna öncelikli olarak Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşadığı macera örnek olarak verilebilir. Avrupa kültür ve medeniyetinin etki ve baskısının Tanzimat ile birlikte yoğunlaşması, Oğuz (Batı) Türkçesini önce söz varlığı daha sonra yazı bakımından etkilemiş ve bu, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra, 1 Kasım 1928 tarihinde Arap alfabesinin yerine Latin alfabesinin kabul edilmesi ile sonuçlanmıştır.

Kültür ve medeniyet çevresindeki değişikliğin dil ve dolayısıyla alfabe üzerindeki etkisine, 1917 yılındaki Bolşevik İhtilali sonrasında 1940 yılına gelindiğinde Sovyet Dönemi dil politikasının tamamlanan bir görünümü olan Kiril alfabesine geçiş süreci de örnek olarak gösterilebilir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde kültür ve medeniyet çevresindeki değişiklikten kaynaklanan Latin alfabesine geçiş, içten dışa doğru bir zorlama, kabullenme ve ihtiyaç sonucunda gerçekleşmiştir. Zorlama, Türkçenin iç dinamiklerinden kaynaklanmıştır. Daha Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında Türk bilim ve devlet adamları arasında, Arap harflerinin Türkçe için yetersiz kaldığı, uygun olmadığı tartışılıyor; bu yönde ıslahat çalışmaları yapılıyordu (Buluç, 1981, s. 47; Hacıeminoğlu, 1991, s. 21-22; Korkmaz, 1991, s. 14-19; Zülfikar, 1991, 29-39). Türkiye'de Latin alfabesi kabul edildikten sonra "alfabe" konulu tartışmalar sona ermemiş ve Arap harflerinin Türkçeye uygun olup olmadığı tartışılmaya devam etmiştir; bu alfabenin Türkçeye uygun olmamasından dolayı, Türkçeyi doğru yazabilmek için Arapça öğrenilmesinin gerektiği dahi belirtilmiştir (Tulum, 1991, s. 24).

Sovyetler Birliği bünyesindeki Türk toplulukları ve cumhuriyetlerinde Kiril alfabesinin kullanımı, Türkiye Cumhuriyeti'nin aksine, dıştan içe doğru bir zorlama ve kabullenme sonucu gerçekleşmiştir. Bunun en açık delili, Kiril alfabesinin uygulanmaya başlandığı 1937-1938 yıllarında Sovyet yönetiminin Türk aydın, yazar, şair, din adamı ve eğitimcilere uyguladığı katliamdır (Ayrıntılı bilgi için bk. Buran, 2007; Hayit, 1971).

3. Türkçenin Yazımında Kullanılan Latin Alfabeti

Türkçenin yazımında Latin alfabesinin kullanımı 14. yüzyıla kadar gider. 1303 yılında yazılan bir sözlük olan *Codex Cumanicus*, bunun bilinen ilk örneğidir (Ercilasun, 2004, s. 386).

3.1. Birinci Uluslararası Türkoloji Kongresi

Birinci Uluslararası Türkoloji Kongresi'nde alınan kararlardan iki madde, konumuz açısından önemlidir:

"1. Kongre, yeni Türk alfabesinin Arap alfabesine ve ıslah edilmiş Arap alfabesine teknik üstünlüğünü ve yeni alfabenin kültürel ve tarihsel alanda gittikçe artan önemini belirttikten sonra

yeni alfabenin ve bunu uygulama yönteminin Türk-Tatar bölgelerinde ve cumhuriyetlerinde benimsenmesini, bu Sovyet birimlerinin her birinin kendi yetkisine bırakır.

2. Kongre ayrıca, yeni Türk alfabesinin (Latin harflerinin) Azerbaycan'da ve birkaç başka bölgede ve cumhuriyette benimsenmiş olmasının son derece önemli olduğunu da belirtir. Kongre, Azerbaycan'ın ve öteki cumhuriyetlerin deneyimlerini ve yeni alfabeyi öğrenme yöntemlerini, ilerde kendi ülkelerinde de uygulamak üzere, öğrenmeleri için Türk-Tatar halklarına çağrıda bulunur." (Şimşir, 1991, s. 19).

Yukarıdaki karar doğrultusunda, Sovyet yönetiminin de desteğiyle Latin alfabesine geçiş çalışmalarına başlandı. 1927 yılının ortalarına gelindiğinde Latin alfabesi artık kullanılır hâle gelmişti. Tataristan'da (Kazan) önce Latin alfabesine direnenler olmuş ama bu direnç kırılmış; *Yenelif* (Yeni alfabe) adıyla bir gazete çıkarılmıştır. Kuzey Kafkasya'da Latin alfabesi kullanılmaya başlanmış ve halk herhangi bir tepki göstermemiştir. Kırgızistan'da, orta dereceli okullarda Latin alfabesiyle eğitime başlanmış; yeni yazıya geçiş 1930'da tamamlanmıştır (Ayrıntılı bilgi için bk. Atabey, 2018a; Atabey, 2018b). Başkurdistan'da yeterli araç gereç bulunamadığı için Latin alfabesi yayılamamıştır. Kırım'da Latin alfabesine karşı direnme olmuş ama *Yeni Dünya* gazetesinin bir sayfası Latin alfabesiyle basılmıştır. Türkmenistan'da ise bu dönemde Latin alfabesinin kullanımıyla ilgili herhangi bir faaliyet yapılmamıştır. Latin alfabesine geçişle ilgili en başarılı uygulama, 1922'den itibaren bu alfabeyi kullanan Azerbaycan'da yapılmış; *Yeni Yol* adlı gazete yayımlanmış; 1926 yılında okullarda Latin alfabesiyle öğretime geçilmiştir (Şimşir, 1991, s. 23-24).

3.2. Birleştirilmiş Yeni Türk Alfabesi

Türk topluluk ve cumhuriyetlerinde 1926'dan itibaren kullanılmaya başlanan Latin alfabesi, Türk lehçelerine göre farklılıklar göstermeye başladı. Bunun üzerine *Bekir Çobanzade*'nin girişimiyle 29'ü Latin alfabesinden, 4'ü Kiril alfabesinden alınan, 33 harfli "Birleştirilmiş yeni Türk elifbası (alfabesi)" hazırlandı ve Haziran 1927'de Yeni Türk Alfabesi Merkez Komitesi tarafından kabul edildi. Bu harflerden 23'ünün Türkiye'nin 1928'de kabul ettiği Latin alfabesindeki harflerle aynı olması dikkat çekicidir: *a, b, c, ç, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, ş, t, u, v, z* (Şimşir, 1991, s. 25).

3.3. Türkiye'de Latin Alfabesinin Kabul Edilmesi

Türk topluluk ve cumhuriyetlerinde Latin alfabesine geçişle ilgili çalışmalar sürerken Türkiye, 1 Kasım 1928 tarihinde Arap alfabesinin yerine Latin harflerini kabul etti ve hızla uygulamaya koydu. Bu değişikliğin asıl amaçlarından biri, konuşma ile yazı arasındaki farkı en aza indirmektir. Avrupa'da 18. yüzyıldan itibaren konuşma ile yazı arasındaki farkı ortadan

kaldırma anlayışı yerleşmeye başladı ve bunu, görevini tamamlamış ve arkaik harfleri yazıdan atarak gerçekleştirme yoluna gittiler. Türkiye’de de bu uygulanmıştır. Türkiye’nin hızlı ve kararlı tutumu, Sovyetler Birliği sınırları içindeki Türklere örnek teşkil etti ve onları olumlu etkiledi (Ortaylı, 1981, s. 104-105). 1931 yılına gelindiğinde Latin alfabesine geçiş süreci tamamlandı. Türkiye’nin kabul ettiği Latin alfabesindeki harflerle “Birleştirilmiş yeni Türk alfabesi”ndeki harfler büyük oranda örtüşüyordu ve bu “yazı birliği”, “Türk dil birliğini” de sağlamak için atılmış önemli bir adımdır (Şimşir 1991, s. 28).

Türkiye’deki başarılı uygulamanın birçok sebebi olmakla birlikte aşağıdaki iki sebep öne çıkmaktadır:

a) Bir sese bir harf ilkesi: Böylece bazı Batı dillerinde görülen ve geçmiş dönemlerin kalıntısı (arkaik) olarak devam eden, “ş” sesi için “sh” veya “sch” harflerinin kullanımı gibi harf fazlalıkları, Türkçe alfabede yer almamıştır.

b) İnce ve kalın ünsüz için tek harf ilkesi: Türkçede, ünsüzlerin ön damak (ince) ve arka damak (kalın) telaffuzlarını, yanlarındaki ünlülerin kalınlığı ve inceliği belirlediği için bu tür ünsüzler için tek harf yeterlidir. Böylece Arap harflerindeki “kaf” ve “kef” gibi veya Latin alfabesindeki “k” ve “q” gibi iki harfe gerek yoktur. Nitekim sadece “k” harfi ile bu ihtiyaç karşılanmıştır. Bunun istisnası yabancı kökenli kelimelerde görülmekte ve karışıklık düzeltme işareti “^” ile önlenmektedir. Aslında bu tür kelimelerin sayısı fazla değildir.

3.4. Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığından Sonra Latin Alfabesine Geçiş Süreci

1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılması ve Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan’ın bağımsızlıklarını ilan etmeleri üzerine, uzun süredir tartışılan alfabe sorununun çözümü, “uygulama süreci”ne dâhil edildi. Bu tartışma ve çalışmaların içinde Türkiye’deki bilim adamları da yer aldı ve 18-20 Kasım 1991 tarihlerinde İstanbul’da, Marmara Üniversitesinde, Türk dünyasından bilim adamlarının da katıldığı *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu* düzenlendi.¹ Bu Sempozyum’un en önemli sonucu, Latin alfabesine dayanan ve 34 harften oluşan “Ortak Türk Alfabesi”nin belirlenmiş olmasıdır. Bu alfabe, TÜDEV’in aşağıdaki raporunda yer almaktadır.

Alfabeyle ilgili toplantılara daha sonra da devam edildi. Türk Cumhuriyetleri Eğitim Bakanları ve Türk Toplulukları Eğitim Temsilcileri, 29 Eylül-2 Ekim 1992 tarihlerinde Kırgızistan’da bir araya geldi. Türk İş Birliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), 8-10 Mart 1993 tarihlerinde Ankara’da “alfabe ve imla” konulu konferans düzenledi. Konuyla ilgili önemli

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*, 18-20 Kasım 1991, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., İstanbul, 1992.

toplantılardan birincisini 21-23 Mart 1993'te "Türk Devlet ve Topulukları Dostluk, Kardeşlik ve İş Birliği Kurultayı" adıyla Antalya'da düzenleyen *Türk Devlet ve Topulukları Dostluk, Kardeşlik ve İş Birliği Vakfı* (TÜDEV), alfabe konusunu ele aldı. Bu Kurultay'da, 34 harfli "ortak Türk alfabesi"ne geçişin uygun olduğu yönünde kararlar çıktı. Bu toplantılar, 1926 yılında Bakü'de düzenlenen Kongre'den sonra "ortak alfabe" konusunun ele alındığı ilk toplantılar olarak tarihe geçti.

Birinci Türk Devlet ve Topulukları Dostluk, Kardeşlik ve İş Birliği Kurultayı'nın (1993) 14 maddelik "Dil-Alfabe Komisyonu Raporu"nda öne çıkan konu alfabe ve yazı birliğidir ve bazı maddeler şu şekildedir:

"1. Kurultay üyeleri, ortak alfabe işine bağlı ortak imlânın da sağlanması gerektiğini belirtmişler ve bunun için gerekli çalışmaların yapılmasının önemine işaret etmişlerdir.

2. Ortak alfabe tespit edilirken, Türk lehçelerinde birbirinin aynı olan sesler için aynı işaretin kullanılması prensibi benimsenmelidir.

3. Bir ses için bir işareten meydana gelen harf sistemi benimsenmeli, bir ses için iki harf kullanılmamalıdır.

4. Bütün Türk dünyasının ortak olarak faydalanabileceği aşağıdaki 34 harfli çerçeve alfabenin benimsenmesi kabul edilmiştir. Her Türk Cumhuriyet ve Topuluğu, kendi alfabesini bu çerçeve alfabe içinden tespit etmeli; harf sayısı 34'ü geçmemeli ve harflerin sıralanmasında aşağıdaki tertibe uyulmalıdır: /a/Aa, /be/Bb, /ce/Cc, /çe/Çç, /de/Dd, /e/Ee, /e/Ää, /fe/Ff, /ge/Gg, /ğa/Ğğ, /he/Hh, /ha/Xx, /ı/İi, /i/İi, /je/Jj, /ke/Kk, /ka/Qq, /le/Ll, /me/Mm, /ne/Nn, /ñe/Nn, /o/Oo, /ö/Öö, /pe/Pp, /re/Rr, /se/Ss, /şe/Şş, /te/Tt, /u/Uu, /ü/Üü, /ve/Vv, /we/Ww, /ye/Yy, /ze/Zz." (TÜDEV, 1997: 7-8).

TÜDEV'in kurultayları 1994, 1995 ve 1996 yıllarında da toplanmış ve "ortak alfabe" konusuna vurgu yapılmıştır.

20-21 Kasım 2018 tarihlerinde İstanbul'da, Marmara Üniversitesinde, 2. *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu* düzenlendi. Bu Sempozyum'a, 18-20 Kasım 1991 tarihinde düzenlenen birincisine katılan bilim adamları da davet edildi. İkinci Sempozyum'un sonuç bildirgesinden bazı maddeler şu şekildedir:

"1. 18-20 Kasım 1991 tarihleri arasında düzenlenmiş olan "Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu"nun Sonuç Bildirgesi'nde tavsiye edilen Latin esaslı Türk Dünyası ortak alfabesinin kullanılması, bir kez daha sempozyum katılımcıları tarafından oy birliğiyle tasvip ve tasdik edilmiştir.

2. Sempozyuma katılan bilim insanları, bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi, diğer Türk devlet ve topluluklarında da Latin esaslı Türk Dünyası ortak alfabesinin kabulünün, Türk halklarının birbirini anlamasında ve kültür birliğinin pekiştirilmesinde çok önemli bir unsur olduğunu vurgulamışlardır.

3. Sempozyum katılımcıları, Latin alfabesine geçme kararı alan Kazakistan'ın belirlediği Kazak Latin alfabesinin Latin esaslı Türk Dünyası ortak alfabesiyle uyumlu olması ve bu alfabedeki karakterlerin yer aldığı ISO/IEC 8859-9 Latin-5 karakter seti içerisinde seçilmesi yönündeki arzu ve temennilerini dile getirmişlerdir.

4. Latin esaslı Türk Dünyası ortak alfabesinin Türk halklarında uygulamaya geçirilmesi çalışmaları için Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi) bünyesinde bir Alfabe Komisyonunun kurulması ve 1920'li yıllardan itibaren Türk Dili, Türk Dünyası, Türk yazı dilleri ve alfabeleri üzerine yüzlerce faaliyet düzenlemiş, eserler yayımlamış olan Türk Dünyası Dil Kurumlarının tecrübelerinden faydalanılması önerilmiştir." (www.tdk.gov.tr adresinden 22.11.2018 tarihinde alınmıştır.).

4. Bağımsızlık Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Latin Alfabeti

4.1. Azerbaycan

Azerbaycan, 1991 yılında Latin alfabesini kullanmaya başlamıştır. Bu alfabede, Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu'nda belirlenen 34 harflik "Ortak Türk Alfabeti"ne uyulmuş; sadece "ä" harfi yerine "ə" harfi tercih edilmiştir:

a, b, c, ç, d, e, ə, f, g, ğ, h, x, ı, i, j, k, q, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z.

4.2. Özbekistan

Özbekistan, 1992 yılında Latin alfabesini kullanmaya başlamıştır. Bu alfabede, Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu'nda belirlenen 34 harflik "Ortak Türk Alfabeti"ne uyulmamış ve önüne yıldız işareti (*) konmuş olan yedi farklı harf kullanılmıştır:

a, b, *j (c), *ch (ç), d, *e (e, ye), f, g, *g' (ğ), h, x, i, j, k, q, l, m, n, *ng (ñ), o, *o' (ö), p, r, s, *sh (ş), t, u, v, w, y, z.

Özbekistan, bir düzenleme yaptı ve 1 Ocak 2023'ten itibaren aşağıdaki alfabeyle uygulayacağını açıkladı. Bu düzenlemede "Ortak Türk Alfabeti"ne uyulduğu görülmektedir:

Aa, Bb, Dd, Ee, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Öö, Pp, Qq, Rr, Ss, Şş, Çç, Tt, Uu, Vv, Xx, Yy, Zz, ng.

4.3. Türkmenistan

Türkmenistan, 1993 yılında Latin alfabesini kullanmaya başlamıştır. Bu alfabede, *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*'nda belirlenen 34 harflik “Ortak Türk Alfabeti”ne uyulmamış ve önüne yıldız işareti (*) konmuş olan yedi farklı harf kullanılmıştır:

a, b, ç, d, *e (e, ye), ä, f, g, h, i, *j (c), *ž (j), k, l, m, n, *ñ (ñ), o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, *w (v), *y (ı), *ý (y), z.

4.4. Kazakistan

Kazakistan, 2017 yılından itibaren, deneme amaçlı olarak Latin alfabesini kullanmaya başlamıştır. Deneme sürecinden sonra gerekli düzenlemelerin yapılacağı ve Latin alfabesinin kullanımına geçileceği belirtilmiştir. 2017 yılında açıklanan Latin alfabesi esaslı Kazak alfabesinde, *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*'nda belirlenen 34 harflik “Ortak Türk Alfabeti”ne uyulmamış ve önüne yıldız işareti (*) konmuş olan on iki farklı harf kullanılmıştır:

a, *a' (e, a), b, d, e, f, g, *g' (ğ), *h (h,x), i, *i' (iy, y), *j (c,j), k, l, m, n, *n' (ñ), o, *o' (ö), p, q, r, s, *s' (ş), *c' (ç), t, u, *u' (ü), v, *y (ı), *y' (v, uv), z.

Kazakistan'daki *Til-Kazına Millî, İlmî Uygulama Merkezi*, Eylül 2018'de yukarıdaki alfabeden dokuz harfi değiştirdi ama bu harfler de “Ortak Türk Alfabeti”nde yer almamaktadır (Тіл-Қазына, 2018: 5-6). Yeni harfler aşağıda altı çizilerek gösterilmiştir:

a, *á (e, a), b, d, e, f, g, *ǵ (ğ), *h (h,x), i, *ı (iy, y), *j (c,j), k, l, m, n, *ñ (ñ), o, *ó (ö), p, q, r, s, t, u, *ú (ü), v, *y (ı), *ý (v, uv), z, *sh (ş), *ch (ç).

Kazakistan'da Ocak 2021'de alfabede tekrar bir düzenleme yapılmış ve bu düzenlemeyle “Ortak Türk Alfabeti”ne birkaç harf dışında uyulmuştur:

Aa, Ää, Bb, Dd, Ee, Ff, Gg, Ğğ, Hh, İi, Iı, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Dŋ, Oo, Öö, Pp, Qq, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Ūū, Üü, Ÿy, Zz.

4.5. Kırgızistan

Kırgızistan'da Kiril alfabesi kullanılmaya devam ediliyor. 2019 yılında bir taslak hazırlandı ve üzerinde çalışılıyor. Taslak “Ortak Türk Alfabeti” ile örtüşmektedir:

Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Xx, İi, Iı, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Ññ, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Ww, Yy, Zz.

5. Sonuç ve Değerlendirme²

² Bu bölümde, Prof. Dr. A. B. Ercilasun'un 2. *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*'nda (20-21.11.2018) sunduğu bildiriden faydalanılmıştır.

a) Alfabe değişikliği, Türk dünyasında devam eden bir süreçtir. Bu sürecin “ortak alfabe”yi ve “ortak iletişim ve anlaşma dili”ni oluşturma esası ve hedefinde takip edilip yönetilmesi gerekir. Ortak alfabe, Türk dünyası için bir ihtiyaçtır. Çünkü bağımsız bir devlet sahibi olsunlar veya olmasınlar, aralarındaki her türlü yakınlık ve bağ bu ihtiyacı doğurmuştur.

b) Türk dünyasının mensupları birbirine akrabadır. Bu akrabalığı soy birliği, tarih birliği, kültür birliği ve en önemlisi dil birliği sağlamıştır. Dil birliğinin “ortak iletişim ve anlaşma dili”ni oluşturabilmesi için de “ortak” veya “aynı” alfabeye ihtiyaç vardır. Ortak alfabe, 18-20 Kasım 1991 tarihlerinde İstanbul’da, Marmara Üniversitesinde düzenlenen *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*’nda Latin harfleri esas alınarak hazırlanan 34 harfli alfabedir. Türkçenin lehçeleri için ihtiyaca göre harfler seçilerek bir alfabe oluşturulmalıdır. Son değişikliklerle buna büyük oranda uyulduğu görülmektedir. Son düzenlemeler, 1991’den hemen sonra düşünülseydi 30 yıllık süre kaybedilmemiş olurdu.

c) Türkçenin bütün lehçelerinde aynı ses için aynı harf kullanılmalıdır. Birbirine yakın sesler anlam farkı yaratmıyorsa bunlar için ayrı bir harfe ihtiyaç yoktur. Türkiye Türkçesinde 1928’den beri başarıyla uygulanan ve 34 harflik “Ortak Türk Alfabeti” içinde yer alan Latin alfabesindeki ses-harf denkliği, diğer Türk lehçeleri için de uygun bir örnektir. Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan’ın 1991’den sonra belirlediği Latin alfabesinde buna uyulmamıştır. Buna karşılık Balkanlar, Kıbrıs, Irak, Suriye gibi bölgelerde yaşayan Türkler, Türkiye Türkçesi alfabetini başarılı bir şekilde kullanmaktadırlar.

ç) Bir alfabeyi uzun süredir kullanan dillerin yazısında harf-ses denkliği kaybolabilir. Nitekim Batı dillerinde böyle olmuş ve “sh”, “ch”, “sch” gibi harf grupları bir sesi (/ş/, /ç/) karşılar hâle gelmiştir. Yeni kabul edilen bir alfabede, harf gruplarının bir sesi karşılması, hem dillerdeki “en az çaba yasası”nı ihlal etmek hem de geriye doğru gitmek demektir. Bazı dillerde iki hatta üç harfte oluşan grupların bir sesi karşılması çağdaşıktan değil, yazının kalıcılığından ve muhafazakârlığından kaynaklanmaktadır. Kiril alfabesindeki “я” (/ya/) harfinde olduğu gibi bir harfin birden fazla sesi karşılmasına gerek yoktur. “Ortak Türk Alfabeti”nde hem “y” hem “a” harfi vardır ve bunlar birlikte /ya/ sesini karşılamaktadır. Son düzenlemelerle bu yanıştan dönüldüğü görülmüştür.

d) Alfabede harflerin sıralanışı, bütün Türk lehçelerinde aynı olmalı; bu konuda da “Ortak Türk Alfabeti” esas alınmalıdır. Böylece sözlük, ansiklopedi vb. eserlerin kullanımında kolaylık sağlanmış olur.

Extended Abstract

Azerbaijan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan, which gained their independence in 1991, and all Turkic tribes, autonomous republics, and Turks awaiting independence in the persona of the Republic of Turkey and the Turkish Republic of Northern Cyprus, which gained their independence earlier, constitute the Turkish nation. It is a fact that the Turkic world today is divided for reasons such as geographical differences, the timing and conditions of the state process, political preferences and constraints, and differences between the tribes. There are important elements that cancel out this divergence: the unity of history, the unity of origin, the unity of religion, the unity of literary works, and, above all, the unity of language. Although there are researchers who trace the relationship between Turkish and writing back to the time when people began to use writing in the form of an alphabet, according to the data of scientific research, this date must be started at 500 BC. The characteristics of the signs and letters written in the Turkish language in a period of about 2500 years and the fact that it has used many alphabets have reasons such as the establishment of states in different areas, changes in religion, and the diversity of nations, languages, religions, cultures, and civilisations with which relations have been established. If all Turks, from the Gagauz Turks in Moldavia in the west to the Tuva and Uyghur Turks in the east, consider the first written texts of Turkish as their own and try to read and understand them, it means that Turkish as a written language has achieved unity among all Turks. Most likely, there were differences between the Turks at that time in terms of clan, geography, state, etc. There were differences, but they can agree on the same works. This is also possible today with other elements. In the past centuries, the Turks had a standardised script. In fact, Turkish, which began in the years before Christ and reached its peak in the Orkhon monuments, is a product of the “Common Turkic Written Language”. Works of the Uyghur period from the following centuries, including Kutadgu Bilig, Dîvânu Lugâti't-Türk, Divan-ı Hikmet, Mesnevi, Dede Korkut, and Yunus Emre Divan; works in Chagatai Turkic and Khwarezm-Kipchak Turkic are the products of the “Common Turkic Written Language”. The Common Turkic Language had two main branches, Eastern and Western, and this division into two branches is the result of a natural development. These two main branches, a common written language, fulfilled a very important function, which we call “agreement”, and there were no problems. In fact, scholars who study this period today do not encounter any problems with “agreement”. The fact that the works of Ali Şir Nevâî are read all over the Turkish world and that the poets of the Ottoman period are known and read in Turkish Chagatai geography is the best proof of this. Especially after the Bolshevik Revolution of 1917, the Soviet administrators put into practise the considerations and findings from the period of Tsarist Russia on issues such as “language”, “script”, “written language”, and “educational language”, which greatly affected

the Turks within the Soviet borders. Over a period of almost four hundred years, linguistic unity in the geography of Turkestan was disrupted. Since the written language, based on the Cyrillic alphabet, is used in the form of different letters for the same sound in each size, the script was not used to ensure unity but to create differences and deepen the existing differences. However, it was expected that the common alphabet would ensure a standardised script and language, especially among the educated and, in time, among the general public. The practise of the Soviet administrators in Turkestan geography was exactly the opposite and led to division and disintegration. The changeover to the Cyrillic alphabet, which was carried out in 1937-1940, ended with a veritable massacre of intellectuals in Turkestan. The “segregationist” practise during the Soviet era had harmful effects not only in the field of language; with these new Turkic dialects and written languages, a whole new literature was born. The emergence of a dialect, written language, and literature means that education takes place in this dialect. After that, it is difficult to return to another common language; this is only possible with political power. Apart from political power, “common language” is necessary. The question of whether the Turks in the Turkestan region need a “common language” should be dealt with separately.

Kaynaklar

- Atabey, İ. (2018a). Kırgız Aydını Kasım Tınıstanov’un Sovyet İhtilalinin İlk Yıllarındaki Dil ve Alfabe Çalışmaları. 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası. HÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Ankara: 475-484.
- Atabey, İ. (2018b). Kasım Tınıstanov’un Kırgız Türkçesi İçin Hazırladığı Latin Alfabesi. Türkiyat Araştırmaları. HÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., 28, Bahar: 7-19.
- Buluç, S. (1981). Osmanlılar Devrinde Alfabe Tartışmaları. Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu, TTK Yay., Ankara: 45-48.
- Buran, A. (2007). Kurşunlanan Türkoloji. Manas Yay., Elâzığ.
- Ercilasun, A. B. (2004). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yay., Ankara.
- Hacıeminoğlu, N. (1991). Türk Dili İçin Arap Alfabesinin Yetersizliği. Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara: 21-22.
- Hayit, B. (1971). Türkistan’da Öldürülen Türk Şairleri, Kardeş Matbaası, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1991). Türk Dili ve Arap Alfabesi. Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara: 11-19.
- Ortaylı, İ. (1981). Türk Harf Devrimi’nin Dış Ülkelerdeki Etkileri Üzerine. Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu, TTK Yay., Ankara: 103-108.

Şimşir, B. N. (1991). Azerbaycan'da Türk Alfabeti -Tarihçe-. TDK Yay., Ankara.

Tezcan, S. (1981). Türklerde Yazı Kültürünün Başlangıcı ve Gelişimi. Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu, TTK Yay., Ankara: 39-43.

Tulum, M. (1991). Alfabe ve Eski Alfabemiz Üzerine. Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara: 23-27.

Zülfikar, H. (1991), Arap Harflerinden Yeni Türk Harflerine. Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara: 29-39.

Azerbaycan'da Ulusal Kimlik İnşası ve Karabağ Savaşlarının Etkisi

Beyrak TARLANSOY¹

Öz: Azerbaycan'da ulusal kimlik, tarihi olaylar, kültürel gelenekler ve jeopolitik dinamiklerden oluşan zengin bir ağ ile karakterize edilen çok katmanlı bir olgudur. Yirminci yüzyılın sonlarında başlayan ve son yıllarda önemli ölçüde tırmanan Karabağ savaşları, Azerbaycan ulusal kimliğinin şekillenmesinde ve pekiştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu makale, Karabağ savaşlarının derin etkisine odaklanarak Azerbaycan'da ulusal kimlik inşasının karmaşık sürecini analiz etmektedir. Karabağ savaşlarının ulusal kimlik üzerindeki etkisi, siyasi söylem, eğitim reformları ve medya temsilleri gibi çeşitli boyutlarda analiz edilmektedir. Ayrıca, savaşların ulusal anlatılara nasıl yerleştirildiği ve bu anlatıların Azeriler arasında birlik ve vatanseverlik duygusunu teşvik etmek için nasıl yayıldığı da incelenmektedir. Karabağ konusundaki çatışma sadece ulusal bilinci arttırmakla kalmamış, aynı zamanda geçmiş mücadelelerin ve egemenlik arayışının kolektif hafızasını da yoğunlaştırmıştır. Müfredat, Karabağ bölgesinin tarihi önemini ve savaşlarda mücadele edenlerin kahramanlıklarını vurgulayacak şekilde yeniden yapılandırılmıştır. Hem devlet kontrolündeki hem de bağımsız medya, halkın algılarını şekillendirmede ve direniş ve ulusal gururu merkeze alan kolektif bir kimliği teşvik etmede önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışma aynı zamanda devlet kurumlarının ve sivil toplumun bu ulusal anlatıların sürdürülmesindeki rolünü de incelemektedir. Bu unsurların kapsamlı bir analizi yoluyla makale, çatışma ve kimlik oluşumu arasındaki dinamik etkileşimi aydınlatmakta ve Karabağ savaşlarının ulusal birlik için nasıl bir katalizör görevi gördüğünü, Azerbaycan toplumunun dokusuna nasıl bir dayanıklılık ve egemenlik duygusu yerleştirdiğini göstermektedir. Savaş, hafıza ve kimliğin kesişim noktalarını inceleyen bu çalışma, devam eden toprak anlaşmazlıkları bağlamında ulusal kimlik oluşumunun ve çatışmanın toplumsal uyum üzerindeki kalıcı etkilerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ulus Kimlik, Ulus İnşası, Karabağ Savaşları, Azerbaycan Ulusal Kimliği.

National Identity Construction in Azerbaijan and the Impact of the Karabakh Wars

Abstract: National identity in Azerbaijan is a multi-layered phenomenon characterised by a rich web of historical events, cultural traditions, and geopolitical dynamics. The Karabakh wars, which began in the late 20th century and have escalated significantly in recent years, have played a crucial role in shaping and consolidating Azerbaijani national identity. This article analyses the complex process of national identity construction in Azerbaijan, focusing on the profound impact of the Karabakh wars. The impact of the Karabakh wars on national identity is analysed in various dimensions, such as political discourse, educational reforms, and media representations. It also examines how the wars are embedded in national narratives and how these narratives are disseminated to foster a sense of unity and patriotism among Azerbaijanis. The conflict over Karabakh not only heightened national awareness, but also intensified the collective memory of past struggles and the quest for sovereignty. The curricula have been restructured to emphasise the historical significance of the Karabakh region

¹ İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, beyrak.tarlansoy@ogr.iu.edu.tr / ORCID 0009-0002-5769-2098.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 06-08-2024

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 12-08-2024

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1528827>

and the heroism of those who fought in the wars. Both state-controlled and independent media have played an important role in shaping public perceptions and promoting a collective identity centred on resistance and national pride. This study also examines the role of state institutions and civil society in perpetuating these national narratives. Through a comprehensive analysis of these elements, the article illuminates the dynamic interplay between conflict and identity formation and demonstrates how the Karabakh wars served as a catalyst for national unity, embedding a sense of resilience and sovereignty in the fabric of Azerbaijani society. By examining the intersections of war, memory, and identity, this study contributes to a deeper understanding of national identity formation in the context of ongoing territorial disputes and the lasting effects of conflict on social cohesion.

Keywords: Nation Identity, Nation Building, Karabakh Wars, Azerbaijan National Identity.

GİRİŞ

Ulusal kimlik inşası çeşitli tarihi, kültürel, siyasi ve sosyal faktörlerden etkilenen karmaşık bir süreçtir. Azerbaycan’da bu sürece özellikle Karabağ bölgesindeki çatışmalar damgasını vurmuştur. Azerbaycan’ı Ermenistan ve yerel Ermeni güçleriyle karşı karşıya getiren Karabağ Savaşları, Azerbaycan ulusal kimlik algısı üzerinde derin bir etki yaratmıştır. 1980’lerin sonunda başlayan ve 1990’larda dramatik bir şekilde derinleşen ve periyodik olarak yeniden ortaya çıkan bu çatışmalar, Azerbaycanlıların kolektif bilinci ve ulusal hafızasını ciddi şekilde etkilemiştir (Asker, 2021a).

Azerbaycan’ın ulusal kimliği, yabancı egemenliği ve direniş dönemleri sonucunda elde edilen egemenlik ve tanınma mücadeleleri tarihi boyunca şekillenmiştir. Karabağ Savaşları, algılanan bir tehdit karşısında güçlü ve birleşik bir ulusal kimliğe duyulan ihtiyacı yeniden teyit ederek bu dinamikleri daha da şiddetlendirmiştir (Asker ve Özpınar, 2021). Savaşlar aynı zamanda ulusal birlik ve dayanışma duygusunu tetiklerken, yüzyıllar öncesine dayanan tarihi anıları ve şikayetleri de yeniden canlandırmıştır. Karabağ savaşlarının Azerbaycan’da ulusal kimlik inşasını nasıl etkilediğini incelemekte ve bu sürecin tarihsel, kültürel ve psikolojik yönlerini vurgulanmaktadır. Bu çatışmaların ulusal anlatıyı, hükümet politikalarını ve bireysel algıları nasıl etkilediğini araştırırken, Azerbaycan’da kimlik ve kolektif hafızaya ilişkin çağdaş perspektifleri de dikkate alacağız.

Bu savaşlar, yalnızca toprak bütünlüğü ve egemenlik mücadelesi olarak kalmamış, aynı zamanda Azerbaycan halkının kolektif hafızasında önemli bir yer edinmiş ve ulusal kimliğin yeniden pekişmesinde önemli rol oynamıştır.

1. Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

Ulusal kimlik ve savaş, ulusların tarihini derinden etkileyen ve birbiriyle karmaşık bir ilişki ağı örerek iç içe geçmiş iki olgudur. Ulusal kimlik, bir topluluğun üyelerinin paylaştığı ortak aidiyet duygusunu ifade eder. Bu aidiyet duygusu, kültürel, tarihsel ve sembolik sınırlarla tanımlanır ve genellikle topluluğun kendini diğer gruplardan ayırma ihtiyacından kaynaklanır. Benedict Anderson, “hayali cemaatler” kavramıyla ulusları, insanların zihinlerinde var olan ve bu hayali

topluluklar aracılığıyla ortak bir kimlik hissi yaratan gruplar olarak tanımlanmaktadır (Anderson, 2004).

Her bir kimlik, bir şeyin tanımlanmasıdır. Bu tanım aynı, benzer, farklı şeyleri dikkate alarak inşa edilen bir çerçeveyi temsil eder. Bu bağlamda, bazı şeyler tanımlanan şeye dahil edilirken diğerleri dışarıda bırakılmaktadır. Bu ise tanımlanan şeyin sınırlarının çizilmesine neden olmaktadır (Vatandaş, 2004: 9).

Ulusal kimlik aynı zamanda ötekilerin açıklanması açısından bir anlam taşır. Yani, bizler farklı köklere sahip ötekilere karşı tanımlanırız. Poole'un yorumuna göre ulusal kimlik, bir öz farkındalık oluşturmaktadır (Poole, 1993: 129). Giddens'a göre ise, ulusal kimlik her zaman belirli bir içeriğe sahip değildir. Giddens, ulusal kimliğin siyasi ve ekonomik güç sahibi olan bölgesel-idari kategori olan ulus devletle ilgili inşa edildiğini belirtir (Giddens, 2008: 270).

Ulusal kimlikle ilgili literatürde hem de onun etnik topluluğun tetikleyici unsuru olduğu iddia edilmektedir. Bu iddianın daha fazla destekleyicileri arasında Anthony D. Smith daha fazla öne çıkmaktadır. Örnek için Smith'e göre ulusal kimlik, milliyetçilik ideolojisinin temel ülküsünü ve onun analitik bir terimini ifade eder. Smith açısından ulus kavramını tanımlamanın en iyi örneği, ulusun etnik topluluktan farklı olmasında yattığını iddia etmektedir. Yani, Smith'e göre etnik topluluk kendinde a) özel bir ad, b) ortak soy miti, c) paylaşılan tarihi anılar, ç) farklı kültürel unsurlar, d) özel bir vatan bağı ve önemli kesimler arasında e) dayanışma duygusu gibi altı ana nitelik içerir. Ulus ise paylaşılan anılar değil, a) ortak tarih, b) ortak mitoloji, c) farklı halk kültürleri, ç) Anavatan olarak algılanmış bir yerde ikamet etme ve d) ortak yasalar gibi unsurları içerir. Yani ulus, bir Anavatanı, halk kültürünü paylaşan, yaşayan ve hisseden topluluktur. Bu topluluk türü, ortak ekonomiyi özel ad ve Anavatan ile özdeşleştirir (Smith, 2017: 31-32).

Ortak bir dil, ulusun üyeleri arasında iletişimi sağlamakla kalmaz, aynı zamanda kültürel mirasın ve kimliğin taşıyıcısıdır. Dil, ulusal kimliğin en önemli unsurlarından biridir ve topluluğun geçmişini, değerlerini ve normlarını geleceğe aktarmaktadır. Dilin yanı sıra, paylaşılan gelenekler de ulusal kimliğin temel yapı taşlarıdır (Şener, 2017). Örneğin, her yıl kutlanan milli bayramlar, dini festivaller veya kültürel etkinlikler, topluluğun üyeleri arasında ortak bir kimlik duygusunu zenginleştirmektedir. Eric Hobsbawm, "geleneğin icadı" kavramıyla bu tür ritüel ve kutlamaların ulusal kimliğin güçlendirilmesinde oynadığı rolü vurgulamıştır (Elhan, 2019).

Tarihsel anlatılar, ulusal kimliğin şekillenmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Her ulus, kendine özgü bir tarihsel anlatıya sahiptir ve bu anlatılar, ulusun kökenlerini, zaferlerini, trajedilerini ve kahramanlarını içermektedir. Bu tarihsel anlatılar, ulusal kimliğin nesilden nesile aktarılmasını sağlar ve topluluğun üyeleri arasında ortak bir geçmiş ve kader bilinci oluşturur. Özellikle kurucu mitler, ulusal kimliğin temel taşlarıdır. Bu bakımdan, Azerbaycan'da ulusal kimlik inşası süreci farklı dönemlerde, farklı etkenlerle ilerlemiştir. 1918 yılında kurulan Cumhuriyet rejimi ile Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kurulan günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ulusal kimlik inşası süreçlerinde kullanılan anlatılar birbirinden zaman içinde farklı özellikler göstermiştir (Asker, 2021b).

Ulusal kimlik literatürüne bakıldığında savaşın bir ulusun var oluşunda temel oluşturma bağlamında önemli rol oynadığı gözlemlenmektedir. Savaşlar devletin kurulması veya dağılmasında doğrudan etkili olan etkenlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla savaş, savaşan taraflar arasında merkezi güç odağı, etnik duygularla donanmış ulusal bilincin ateşleyicisi ve gelecek nesiller açısından mitoloji ve anıların kaynağı olma gücüne sahiptir (Smith, 2017: 51). Bu açıdan bakıldığında Azerbaycan halkının belirli dönemlerde yaşamış olduğu savaşlar onun ulusal kimliğinin inşasında belirleyici önem arz etmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti Devletinde yaşayan halkın ulusal kimlik açısından yaşamış olduğu ilk savaş sınavı Sovyetler Birliğinin dağılması dönemine denk gelmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yaşanan süreçte, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ve hemen ardından Ermenistan ile beklenmeyen bir savaşın yaşanması, genç Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kolektif hafızasında önemli bir yer tutmuştur. Karabağ Savaşı Azerbaycan'ın ulusal kimliği üzerinde silinmez bir iz bırakmış, kolektif bilincini ve kültürel mirasını derinden şekillendirmiştir. Hem yoğun trajediyi hem de dikkate değer zaferi kapsayan bu çatışmalar, ulusun benlik ve dayanışma duygusunu tanımlamada çok önemli olmuştur. Savaş kahramanlarının deneyimleri, şehit düşen askerlerin anılması ve Hocalı Katliamı gibi olayların ciddi bir şekilde hatırlanması, Azerbaycan'ın ulusal anlatısının ayrılmaz unsurları haline gelmiştir. Anıtlar ve bayraklar gibi semboller, direncin ve birliğin kanıtı olarak durmaktadır (İsmailov, 2015).

2. Karabağ Savaşlarının Tarihi Arka Planı

19. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'ya doğru genişlemesi bölge coğrafyasında önemli değişikliklere neden olmuştur. Rus-İran Savaşları'nın ardından "Gülistan" Antlaşması (1813) ve "Türkmençay" Antlaşması (1828) Azerbaycan topraklarının taksimiyle sonuçlanırken Araz Nehri'nden kuzeyde kalan topraklar Rusya'nın kontrolüne girmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Karabağ'ın dağlık bölgesinde yaşayan

Ermeniler Ermenistan'ın desteği ile merkezi hükümete karşı ayaklanmış ve ülkenin toprak bütünlüğünü tehdit etmişlerdir. Sovyet döneminde, 1923 yılında Dağlık Karabağ bölgesine özerklik statüsü tanınmıştır (Swietochowski, 1988: 19).

20. yüzyılın sonlarından itibaren Sovyetler Birliği'nin dağılması, uzun süredir devam eden etnik ve bölgesel anlaşmazlıkları yeniden alevlendirmiştir. Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusu 1988 yılında Ermenistan'la birleşme talebinde bulunmuş ve bu gelişme gerilim ve şiddetin tırmanmasına yol açmıştır (Karakoç, 2011). Bu durum Birinci Dağlık Karabağ Savaşı (1988-1994) ile doruğa ulaşmış ve önemli ölçüde can kaybı ve yerinden edilmeye sonuçlanmıştır. 1994'teki ateşkese rağmen bölge, aralıklı çatışmalar ve kırılgan bir barış ile bir parlama noktası olmaya devam etmiştir. Bu savaş sırasında, Ermeni güçleri Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi rayonu işgal etmiştir (Acaloğlu, 2021). 2020 yılında başlayan İkinci Karabağ Savaşı ise, Azerbaycan'ın geniş çaplı bir askeri operasyonla bu bölgeleri geri almasıyla sonuçlanmış ve 10 Kasım 2020'de Rusya'nın arabuluculuğunda imzalanan Üçlü Bildiri ile çatışmalar sona ermiştir.

Karabağ Savaşları'nın etkisi kolektif hafıza doğrultusunda ele alınarak değerlendirilmeye değer bir konudur. Maurice Halbwachs'ın kavramsallaştırdığı gibi, toplumun geçmişi nasıl hatırladığı ve bu hatıraların toplumsal yapılar ve ilişkiler aracılığıyla nasıl şekillendiği ile ilgilidir (Biletska, vd., 2014). Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Demir Perde'nin yıkılması, birçok Doğu Avrupa ülkesinde tarihlerinin ve dünyadaki yerlerinin yeniden keşfedilmesini gerektirmiştir. Bu süreç, ulusal kimliklerin yeniden değerlendirilmesine neden olmuştur. Birinci Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan halkının yaşadığı acılar, kayıplar ve yerinden edilmeler, ulusal kimliğin oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Hocalı Katliamı gibi trajik olaylar, Azerbaycan'ın kolektif hafızasında derin izler bırakmış ve ulusal kimliğin şekillenmesinde travmatik bir temel oluşturmuş olup, bu ve benzeri trajik olaylar Azerbaycan halkının birlik ve dayanışma duygusunu güçlendirmiştir (Günaydın, 2017: 65).

Karabağ Savaşları, Azerbaycan ulusal kimliğini derinlemesine etkileyen olaylar olarak kolektif hafızada yer etmiştir. Bu savaşlar, Azerbaycan halkı için bir yandan trajedi ve kayıplarla, diğer yandan da zafer ve direnişle özdeşleşmiştir.

3. Karabağ Savaşlarının Ulusal Kimlik Üzerinde Etkisi

3.1. Birinci Karabağ Savaşı

Bilindiği üzere Karadeniz'in doğusundaki Taman Yarımadası'ndan Hazar Denizi'nin batısındaki Abşeron Yarımadası'na kadar uzanan dağlık alan Kafkasya olarak

adlandırılmaktadır. Kafkasya'nın doğusu Asya kıtasında, batısı ise Avrupa kıtasında yer almaktadır. Karabağ, Kafkas Dağları'nın güneydoğusunda konumlanmıştır (Gürel, 1992). Dağlık Karabağ, Azerbaycan'ın Kür ve Aras nehirleri ile günümüzde Ermenistan sınırları içerisinde yer alan Gökçe Gölü arasındaki dağlık bölgeyi ve bu bölgeye bağlı ovaları kapsayan Karabağ bölgesinin yalnızca 4392 km²'lik bir kısmını oluşturmaktadır.

Karabağ bölgesi sahip olduğu zengin kaynakları nedeniyle her zaman uluslararası aktörler tarafından ilgi odağı olmuştur. Bu yüzden yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında çatışmalara sahne olmuştur. 20. yüzyıla girerken Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki etkisi azalmış ve Rus Çarlığı bölgede güç kazanmaya başlamıştır (Kılavuz, 2017; Özyılmaz, 2013). Rus Çarlığının yıkılması ve kısa süre sonra gerçekleşen 1917 Ekim Devrimi sonrası geçici de olsa Rusların bölgedeki etkisi azalmıştır. Fakat Bolşevik yönetim kısa süre Rusya'nın sınırlarını genişletme politikasını yürürlüğe koymuştur. Böylelikle Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla Rusya'nın bölgedeki gücü artmıştır. Sovyetler Birliği döneminde Karabağ Bölgesi, Kafkasya'da kurulan Ermenistan ve Azerbaycan arasında ciddi bir sorun haline gelmiştir. Bu durum Sovyetler Birliği'nin izlediği politikardan ileri gelmektedir.

Tablo 1. Sovyet Azerbaycan Yönetimi Döneminde Dağlık Karabağ'ın Demografisi
(Kaynak: <https://karabakhfacts.com/demographics-statistics-in-nagorno-karabakh-during-the-soviet-azerbaijani-rule/>).

Yıl	1926	1939	1959	1970	1979	1989
Ermeniler	111,694	132,8	110,053	121,068	123,076	145,45
Azerbaycanlılar	12,592	14,053	17,995	27,179	37,264	40,688
Diğerleri	1,014	3,984	2,358	2,066	1,841	2,947
Toplam	125,3	150,837	130,406	150,313	162,181	189,085

Sovyet yönetimi, Dağlık Karabağ meselesinde Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki düşmanlığı tamamen bitirmemiş, sadece doğrudan çatışmaları geçici olarak önleyebilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde, Ermenilerin Karabağ'ı Ermenistan SSC'ye dahil etmeleri karşısında Moskova yönetimi adil olmayan bir tutum sergilemiştir. M. Gorbaçov'un 1985'ten

başlayarak uyguladığı “glasnost” ve “perestroyka” politikaları Ermenistan’ın yayılcılık siyasetinin ivme kazanmasına yol açmıştır (Kazımlı, 2018). “Glasnost” ve “perestroyka” politikalarını fırsat bilen Ermeniler, Azerbaycan’a karşı toprak iddialarını yeniden gündeme getirerek Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti’nin Ermenistan’a katılması yönünde karar almışlardır. Fakat bir süre sonra bu iddianın yetersiz olduğunu düşünerek Dağlık Karabağ’da yaşayan Ermenilerin self determinasyon hakkını gündeme getirmişlerdir. Yaşanan bu olaylar sonucunda Ermenistan’da yaşayan Türkler vatanlarından edinmişlerdir (Asker ve Özpınar, 2021).

Şunu da belirtelim ki Dağlık Karabağ’daki yaşam standardı, Sovyetler Birliği’nin diğer dağlık bölgeleri ve Azerbaycan’ın geneli ile kıyaslandığında nispeten yüksek olmasına rağmen, Ermenistan, bölgedeki Ermenilerin Azerbaycan yönetimi tarafından kasıtlı olarak ayrımcılığa maruz bırakıldığını iddia ediyordu (Mustafayev, 2013). Bu iddialarını bir bahane olarak ileri süren Dağlık Karabağ’ın Ermeni yönetimi, daha önce de belirtildiği üzere bölgenin Ermenistan’ın egemenliğine geçmesi yönünde bir karar almıştır. Ancak, bu girişim yalnızca Azerbaycan SSC tarafından değil, aynı zamanda SSCB Yüksek Sovyeti ve SBKP Merkez Komitesi tarafından da SSCB Anayasası’nın 78. maddesi gerekçe gösterilerek reddedilmiştir (Neciyev, 2011). Anayasanın 78. maddesi, sadece Birlik cumhuriyetlerinin ayrılmak hakkına sahip olduğunu, ancak bu cumhuriyetlere bağlı özerk cumhuriyetler veya oblastların, bağlı oldukları cumhuriyetin onayı olmadan ayrılma veya başka bir cumhuriyetle birleşme hakkına sahip olmadığını belirtmektedir (Karaca, 2015).

Bu gelişmeler ışığında her geçen gün derinleşen çatışmalar geniş çaplı bir savaşa dönüşürken Azerbaycan için ciddi fiziksel, maddi ve manevi kayıplarla sonuçlanmıştır. Savaşın ardından, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü ve egemenliği Ermenistan tarafından ihlal edilmiştir. Azerbaycan’ın resmi verilerine göre, savaşın sonunda işgal edilen ve etkilenen toprakların toplamı 17.000 km² (10.563 mil kare) olup, bu da ülkenin yaklaşık %20’sini oluşturmaktadır. Bu topraklar arasında, Azerbaycan tarafından 1991’de lağvedilen eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi; Dağlık Karabağ’ı çevreleyen ve işgal edilen yedi bölge: Laçın, Kelbecer, Ağdam, Füzuli, Cebrail, Kubatlı ve Zengilan; Ermenistan ile sınır komşusu olan Gazah, Ağstafa, Tovuz ve Gedebey bölgeleri ve temas hattı ile sınırı olan Terter, Goranboy, Ağcabedi ve Beylagan bölgeleri yer almaktadır (Abdullahzade, 2020). Toprak kayıplarının yanı sıra, Azerbaycan, mülteciler ve yerinden edilmiş kişilerle ilgili sorunlarla karşı karşıya kalan bir ülke haline gelmiştir. İki devlet arasındaki gerginlik, yaklaşık bir milyon Azerbaycanlının evlerini terk etmesine neden olmuştur.

Azerbaycanlıların yerinden edilmesi iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk mülteci dalgası, 1988 ile 1991'in başları arasında, Dağlık Karabağ'ın ayrılma hareketinin yoğunlaştığı dönemde yaşanmıştır (Ertuğrul, 2022). Uluslararası Kriz Grubu'na göre, etnik çatışmaların başlangıcında Ermenistan'daki tüm etnik Azerbaycanlılar, yaklaşık 250.000 kişi, evlerini terk ederek Azerbaycan'a kaçımıştır (Ekici, 2017: 68; Ertuğrul, 2022).

İkinci dalga ise, çatışmanın 1991'in sonunda savaşa dönüştüğü ve Mayıs 1994'te ateşkes Antlaşması'nın imzalandığı dönemde başlamıştır. Bu süreçte yaklaşık 22.000-25.000 kişinin hayatını kaybettiği ve 4.500'den fazla kişinin hala kayıp olduğu tahmin edilmektedir. Azerbaycan Mülteciler ve Yerinden Edilmiş Kişiler Devlet Komitesi'nin 2010 verilerine göre, toplam yerinden edilmiş kişi sayısı 586.013'tür ve bu kişiler genellikle etnik Azerbaycanlılar, Kürtler, Ruslar ve bölgedeki Ahıska Türkleri gibi gruplardan oluşmaktadır (Mustafayev, 2013; Ertuğrul, 2022; Neciyev, 2011).

Azerbaycan'da savaşın sosyo-ekonomik etkileri de oldukça derindir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'na göre, işgal edilen bölgelerde 6 şehir, 12 kasaba, 830 köy, 700 hastane ve sağlık kurumu zarar görmüş; 150.000'den fazla konut ve apartman yağmalanmış ve tahrip edilmiştir. Ayrıca, 4366 kamu ve sağlık hizmeti binası yıkılmış, 927 kütüphane yağmalanmış, 4,6 milyon kitap ve el yazması zarar görmüş; 6 devlet tiyatrosu, 368 kulüp ve 85 müzik okulu tahrip edilmiştir. 6000 sanayi, tarım ve diğer işletme yağmalanmış, işgal edilen bölgelerden 244.000 koyun ve 69.000 baş sığır alınmış; Azerbaycan'ın yazlık meralarının yüzde 70'i işgal edilmiş bölgede kalmış, 35.000 abone telefon istasyonu, 2500 trafo merkezi ve 15.000 km elektrik hattı yağmalanmıştır (İsayev, 2023).

Birinci Karabağ Savaşı'nın kolektif kimlik üzerindeki en önemli etkilerinden biri de Hocalı Katliamı olmuştur (Karagözov, 2013; Turan, 2017). Bu trajik olay, Dağlık Karabağ Savaşı'nın en karanlık ve kanlı olaylarından biri olarak tarihe geçmiştir. 26 Şubat 1992 gecesi, Ermeni kuvvetler Rusya İçişleri Bakanlığı'nın 366. motorize piyade tugayının desteğiyle Hocalı'yı işgal ederek yüzlerce masum insanı hedef almıştır. Resmi istatistiklere göre, 106'sı kadın ve 83'ü çocuk olmak üzere toplam 613 Azerbaycanlı hayatını kaybetmiş, 25 çocuk yetim kalmış ve 130 kişi ebeveynlerinden birini kaybetmiştir. Sekiz aile tamamen yok olmuş, 476 kişi kalıcı sakatlık yaşamış, 1275 kişi rehin alınmış ve 150 kişinin akıbeti hala bilinmemektedir. Uluslararası medya ve tıbbi incelemeler sonucunda elde edilen kanıtlar, katliamda yaşanan vahşeti ve insanlık dışı muameleyi açıkça göstermiştir. Bu korkunç olay, uluslararası toplumda büyük yankı uyandırmış ve insanlık suçu olarak kınanmıştır (Arslan, 2022).

Birinci Karabağ Savaşı, Azerbaycan için ulusal kimliğin şekillenmesinde önemli bir dönemeç olmuştur. Bu çatışma, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ve ulusal egemenliğini koruma mücadelesi olarak görülmüştür. Savaş, Azerbaycanlıların yoğun bir şekilde yerinden edilmesine ve mülteci durumuna düşmesine neden olmuş, ülkenin içsel birliğini ve dayanışmasını güçlendirmiştir. Ayrıca, ulusal kimlik duygusu, savaş sırasında ortaya çıkan fedakârlık ve direniş öyküleriyle derinleşerek pekişmiştir. Bu süreç, Azerbaycan toplumunda ortak bir hafıza oluşturarak ulusal bilincin güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

3.2. İkinci Karabağ Savaşı

Birinci Karabağ savaşı sonrası Dağlık Karabağ sorunu hem uluslararası örgütler hem de ilgili literatürlerde bilinçli olarak “donmuş” çatışma olarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Böyle bir tanımlamanın nedeni, Azerbaycan tarafının bahsedilen bölge ile olan bağlarını Ermenistan lehine vazgeçmesine destek olmayı hedeflemiştir. Bu durum Birinci Karabağ Savaşı sonrası var olan statükonun devam etmesine ve ara ara küçük çatışmaların dışında iki ülke arasında doğrudan savaşın başlamasına engel olmuştur (Kılavuz, 2017).

Birinci Karabağ Savaşı'ndan sonra iki ülke arasında sağlanan ateşkes sözleşmesinin ilk ciddi ihlali 2-5 Nisan 2016 yılında yaşanmıştır. Savaşın başladığı ilk günden uluslararası örgütlerin taraflara savaşın durdurulması yönünde yapılan çağırılara Azerbaycan tarafı uyum sağlasa da Ermenistan tarafı ateşkesi kabul etmemiştir. Yalnız 5 Nisan'da Ermenistan tarafı Azerbaycan ordusu karşısında ateşkesin sağlanmasına olumlu bakmıştır. Dört Günlük Savaş olarak nitelenen bu çatışmalarda Ermenistan tarafı birkaç mevzii ve tepelerin Azerbaycan ordusu tarafından ele geçirilmesine engel olamamıştır. Ayrıca Dört Günlük Savaş döneminde Ermenistan ne Amerika Birleşik Devletlerinden ne Rusya'dan ne de İran'dan gerekli desteği almıştır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti Devleti bahsedilen savaş döneminde de Azerbaycan'a kendi desteğini esirgememiş ve tüm dünya medyasına da bununla ilgili söylemlerde bulunmuştur (Asker, 2021).

Bu savaş Azerbaycan ordusunda büyük ruh yüksekliğini oluşturduğu gibi Azerbaycan halkında ordu ve Vatana sahip çıkma sorumluluğunu daha da artmıştır. Ayrıca, bu savaşla ilgili yapılan yorumlar Azerbaycan ulusal kimliği açısından birkaç önemli değerlerin ortaya çıkmasına da olanak sağlamıştır. Sonuç olarak bu durum Azerbaycan ulusal kimliğinde “Vatan” kimliğinin daha fazla öne çıkmasına neden oluşu gibi onun ulus açısından “şemsiye” kimliği de pekiştirmiştir. Savaşın oluşturduğu ruh yüksekliği 2020 Tovuz Savaşı ve 44 Günlük İkinci Karabağ Savaşı'na da ordunun ve halkın daha yüksek hazırlıkla çıkmasını sağlamıştır (Asker, 2021).

2-5 Nisan 2016 yılından sonra Ermenistan askeri güçleri Karabağ ve Dağlık Karabağ'la sınırda bulunmayan fakat Azerbaycan Ermenistan sınırında bulunan Tovuz bölgesine 12 Temmuz 2020 tarihinde saldırıda bulunmuştur. Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan savaşların literatürüne bakıldığında bahsedilen bu savaş 12 Temmuz 18 Temmuz 2020 yılında başlamıştır (Asker, 2021). Tovuz Savaşı, 2016'da yaşanan Dört Günlük Savaş'tan sonra Ermenistan ordusu tarafından başlatılmış en büyük sınır ihlali olarak kayda geçmiştir. Ermenistan tarafının Karabağ bölgesi ile doğrudan bağlantısı olmayan Tovuz bölgesine saldırı yapmasının temel nedenlerinden biri bahsedilen bölgede bulunan uluslararası doğal gaz, petrol ve demiryolları hattının bulunmasıdır. Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında ortaklaşa yapılmış Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu ve uluslararası önemi bulunan TANAP doğal gaz boru hatlarının doğrudan bu bölgede bulunması Ermenistan tarafının Azerbaycan'ın Tovuz bölgesine saldırısının temel nedenini anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Diğer bir nedeni ise bahsedilen bölgenin Ermeniler tarafından hak iddia ettikleri Kuzey Karabağ bölgesi sınırlarında bulunmasıdır. Bu savaş döneminde de Nisan Savaşı'nda olduğu gibi Azerbaycan ordusu saldırıyı püskürtmeyi başarmıştır. Saldırı sonucu Azerbaycan Ordusu'nun Generali Polat Haşimov ve silah arkadaşlarının şehit olmuştur. Bu elim haberi duyan halk sokaklara akın ederek, Karabağ'ı özgürleştirmenin tek yolunun Ermenistan güçleriyle savaşmak olduğu talebini dile getirmiştir. Dört Günlük Savaş'ta olduğu gibi Türkiye yine de Tovuz Savaşı boyunca Azerbaycan'a olan desteğini açıklamış ve Azerbaycan'ın haklı davasında gerekeni yapacaklarını farklı kurum ve kişiler aracılığıyla dile getirmişler (Asker ve Özpınar, 2021).

Ermenistan ve Azerbaycan arasında var olan Karabağ sorununun diplomasi aracılığıyla çözüme kavuşmasını sözde kendi misyonu edinmiş Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatının ilgili Minsk Grubu, Ermenistan güçlerinin Azerbaycan'a doğru ara ara saldırılarına karşı önleyici diplomatik tutum ortaya koymaması aslında bahsedilen teşkilatın saldırgan tarafı, yani Ermenistan'ı savunması ve var olan "statükonun korunması olarak değerlendirilmelidir. Bu durum dolayısıyla işgalci taraf olan Ermenistan'ın uluslararası kamuoyunda ilgili sorunun çözüme kavuşması adına daha avantajlı kılmaktaydı (İsmayılov, 2021: 57).

27 Eylül 2020'de, Ermenistan'ın işgal altındaki Azerbaycan topraklarını genişletme amacıyla yeni bir saldırı başlatması, Azerbaycan'ın güçlü bir karşılık vermesine ve kırk dört gün süren İkinci Karabağ Savaşı'nın başlamasına neden oldu. Bu savaş, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ermeni işgali altındaki topraklarını geri almasıyla sonuçlandı. İkinci Karabağ Savaşı ayrıca Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin (BM GK) bahsedilen soruna ilişkin almış olduğu 822,853, 874 ve 884 sayılı dört kararının da sonuca bağlanmasına olanak sağladı (Aslanlı,

2021:117). Bu süreç, sadece askeri ve siyasi sonuçlar doğurmakla kalmadı, aynı zamanda Azerbaycan'da milliyetçilik duygularının güçlenmesine ve uluslararası güvenliğin sağlanmasına katkıda bulundu (Kişi, 2022). Bu yüzden İkinci Karabağ Savaşı yalnız Azerbaycan'ın kendi toprak bütünlüğünü sağlaması olarak değerlendirilmemelidir. Ayrıca İkinci Karabağ Savaşı eski Sovyetler Birliği ülkelerinin jeopolitik durumuna da yeniden bakmayı zaruri kılmıştır (Nesibli, 2021:39). Dolayısıyla, oluşmuş jeopolitik durum hem komşu ülkeler hem de eski Sovyetler Birliği üyeleri arasında yeni denklem ve iş birliğinin daha farklı boyutlar kazanmasına neden olmuştur.

İkinci Karabağ Savaşı'ndaki zafer, Azerbaycan ulusal kimliğinde adeta bir yeniden doğuşu simgeler. Bu zafer, yalnızca toprakların geri alınması anlamına gelmez, aynı zamanda ulusal gurur, onur ve bağımsızlık mücadelesinin bir sembolü olarak da büyük bir anlam taşır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in liderliğinde kazanılan bu zafer, ulusal kimliği güçlendirerek halk arasında büyük bir birlik ve beraberlik duygusu yaratmıştır (Ataman ve Pirinççi, 2021: 30).

İkinci Karabağ Savaşı, uzun süredir devam eden gerilimleri yeniden alevlendirmiş olsa da Azerbaycan'da yenilenmiş bir ulusal gurur ve birlik duygusunu da teşvik etmiştir. İşgal altındaki toprakların kurtarılmasına yol açan edilen askeri başarı, sadece stratejik bir zafer olarak değil, aynı zamanda ulusal onur ve toprak bütünlüğünün yeniden sağlanması olarak değerlendirilmektedir (Ghanbarlou, 2022). Bu zafer, halkı ortak tarihi özelemler etrafında birleştirerek ulusal kimliği pekiştirmiş olup Azerbaycan'ın ulusal bilinci üzerinde derin etki bırakmıştır.

Karabağ Savaşları döneminde şehitler, gaziler ve kahramanlık hikayeleri, ulusal kimliğin temel taşları haline gelmiş ve toplumsal hafızada güçlü bir yer edinmiştir. Hocalı Katliamı'nı anma törenleri, savaşta hayatını kaybedenlerin anısına yapılan anıtlar ve zaferi simgeleyen bayraklar, Azerbaycan'ın ulusal kimliğinin önemli sembollerindedir. Bu savaşlar, Azerbaycan halkının milli bilinç ve kimlik oluşumunda kritik bir rol oynamış ve bu etki gelecekte de devam edecektir. Eğitim müfredatları, kültürel etkinlikler ve resmi söylemlerde Karabağ zaferi ve şehitlerin anısı, ulusal kimliğin güçlü bir unsuru olarak varlığını sürdürecektir.

Karabağ Savaşları hem trajediyi hem de zaferi içermiştir. Bu durum ulusal kimliğin sınındığı ve yeniden şekillendiği dönemler olarak Azerbaycan halkının milli bilinç ve kimlik gelişiminde merkezi bir rol oynamıştır. Ulusal kimlik, bugün de bu savaşların izleriyle şekillenmeye ve güçlenmeye devam etmektedir.

Sonuç

Azerbaycan'ın ulusal kimliğinin inşası kültürel, tarihsel ve jeopolitik dinamikleri şekillendiren bir süreçtir. Birinci ve İkinci Karabağ Savaşları diğer etkenler gibi Azerbaycan'ın ulusal kimliğinin oluşması ve güçlenmesinde önemli rol oynamıştır. Her iki savaş Azerbaycan ulusal kimlik inşası sürecinde çok boyutlu etkisini göstermiştir. Birinci Karabağ Savaşı sonuçları açısından Azerbaycan ulusal kimliğinde derin izler bırakmıştır. Bu dönemde Hocalı Katliamı gibi ulusun yok edilmesini hedeflemiş trajik olaylar ulusal kimlik inşasını travmatik temele oturtmuştur. Bu olaylar Azerbaycan ulusal kimliği açısından birlik, dayanışma ve ulusal tarih bilincinin oluşumunu sağlamıştır. Birinci Karabağ Savaşı sonucunda yaşanan toprak kayıpları ve bölge halkının yerinden edilmesi, ulusal kimliğin şekillenmesini pekiştiren değerli etkenlerdir. Ayrıca, Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından öngörülen devlet politikası ve geliştirilen söylem ve eğitim reformları, ulusun deneyimlediği trajik olayların ulusal kimliğin inşasına entegrasyonunu ve ulusal birliğin daha fazla kenetlenmesini sağlamıştır.

Birinci Karabağ Savaşı'ndan farklı olarak İkinci Karabağ Savaşı, ayrıca Dört Günlük Savaş ve Tovuz Savaşı Azerbaycan ulusal kimliğinin inşası sürecinin yeniden biçimlendirilmesini sağlamıştır. 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan ve kırk dört gün devam eden savaş, Azerbaycan devletinin zaferiyle sonuçlanmış ve Birinci Karabağ Savaşı'nda kaybedilen toprakların yeniden geri kazanılmasına ve ulusal birliği koruma mücadelesinin simgesi haline gelmiştir. Azerbaycan devletinin İkinci Karabağ Savaşındaki zaferi, sadece askeri boyutta elde edilmiş bir başarı değil, ayrıca ulusal kimliğin inşası sürecinde yeni değerlerin kazanılmasıdır.

Extended Abstract

The article examines the complex phenomenon of national identity construction in Azerbaijan, focussing on the profound impact of the Karabakh wars. The Karabakh Wars, which began in the late 20th century and escalated significantly in recent years, have played a crucial role in the formation and consolidation of Azerbaijani national identity. This in-depth summary looks at various dimensions through which the Karabakh wars have influenced national identity, including political discourse, educational reforms, and media representation. It demonstrates how these elements have dynamically interacted to foster a sense of unity and patriotism among Azerbaijanis and embed a narrative of resilience and sovereignty into the fabric of Azerbaijani society.

National identity in Azerbaijan is characterised by a rich web of historical events, cultural traditions, and geopolitical dynamics. The conflict over Karabakh has not only sharpened the national consciousness but also intensified the collective memory of past battles and aspirations for sovereignty. The wars were embedded in national narratives, and these narratives were disseminated to promote a sense of unity and patriotism. The curricula were restructured to emphasise the historical significance of the Karabakh region and the heroism of those who fought in the wars. Both state-controlled and independent media have played a crucial role in shaping public perceptions and promoting a collective identity centred on resistance and national pride.

The Karabakh wars have had a significant impact on the political discourse in Azerbaijan. The state presents the wars as key moments in the country's history that were decisive for the preservation of national sovereignty and territorial integrity. This discourse is reflected in the educational reforms, where the curriculum has been adapted to include the historical and cultural significance of the Karabakh region. Emphasizing the heroism of those who fought in the wars serves to instill a sense of pride and resilience in younger generations. These educational reforms aim to ensure that the memory of the Karabakh wars and the values they represent are passed on to future generations in order to strengthen a unified national identity.

Media representation has played an important role in shaping collective memory and national identity in Azerbaijan. Both state-controlled and independent media have helped to spread narratives of resistance and national pride. These narratives have been instrumental in fostering a sense of unity and patriotism among Azerbaijanis. The media has also played a role in emphasising the significance of the Karabakh region and the sacrifices of those who fought in

the wars. This has helped to embed the narrative of resilience and sovereignty in Azerbaijani society. State institutions and civil society have played an important role in maintaining the national narrative. State institutions have been involved in restructuring curricula and promoting national narratives through various media channels. Civil society, including non-governmental organisations and community groups, has also been active in promoting these narratives. These efforts have helped to foster a sense of national unity and resilience. The dynamic interplay between state institutions and civil society has ensured that the narrative of the Karabakh wars and the values they represent are deeply embedded in Azerbaijani society.

The Karabakh wars have served as a catalyst for national unity in Azerbaijan, embedding a narrative of resilience and sovereignty into the fabric of Azerbaijani society. The wars have significantly influenced political discourse, educational reforms, and media portrayal, all of which have played a crucial role in the formation of national identity.

The efforts of state institutions and civil society to maintain these national narratives have ensured that the memory of the Karabakh wars and the values they represent are deeply embedded in Azerbaijani society. This in-depth summary sheds light on the dynamic interplay between conflict and identity formation and contributes to a deeper understanding of the construction of national identity in the context of ongoing territorial disputes and the lasting impact of the conflict on social cohesion. The study examines how the wars were embedded in national narratives and how these narratives were disseminated to promote a sense of unity and patriotism among Azerbaijanis.

The conflict over Karabakh not only heightened national consciousness but also intensified the collective memory of past struggles and aspirations for sovereignty. The curricula have been restructured to emphasise the historical significance of the Karabakh region and the heroism of those who fought in the wars. Both state-controlled and independent media have played a crucial role in shaping public perceptions and promoting a collective identity centred on resistance and national pride.

The study also examines the role of state institutions and civil society in perpetuating these national narratives. By analysing these elements comprehensively, this article sheds light on the dynamic interplay between conflict and identity formation. It highlights how the Karabakh wars have served as a catalyst for national unity, embedding a narrative of resilience and sovereignty into the fabric of Azerbaijani society. By exploring the intersections of war, memory, and identity, this study contributes to a deeper understanding of the construction of

national identity in the context of ongoing territorial disputes and the enduring effects of conflict on social cohesion.

Kaynakça

- Abdullahzade, C. (2020). *Dağlık Karabağ Sorununda Ermenistan'ın Rolü ve Sorumluluğu*. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 69(4), ss.1541-1568.
- Acaloğlu, A. (2021). Problems and Solutions in the Karabakh Conflict: From the Beginning to Today. *BRIQ Belt & Road Initiative Quarterly*, 2(1), ss.77-93.
- Anderson, B. (2004). *“Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması”*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Arslan, G. (2022). *Hocalı Katliamının Tarihsel Arka Planı ve Katliamın Türk ve Batı Basınına Yansımaları*. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7(2), ss. 522-570.
- Asker, A. (2020). Azerbaycan Milliyetçiliği. *Milliyetçilik, İstanbul: Otorite*, ss. 552-563.
- Asker, A., ve Özpınar, Z. G. (2021). Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 10(1), ss. 83-106.
- Asker, A. (2021a). Azerbaycan'ın Son Hamlesi ve Çatışmanın Askeri-Siyasi Çözümü. *Dünden Bugüne Karabağ Sorunu*, ss.115-129.
- Asker, A. (2021). Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları). *İçinde: Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara, ss.1-41.*
- Aslanlı, A. (2021). “Birinci Karabağ Savaşının Nedenleri ve Sonuçları”. Ataman, M ve Pirinççi, F. (Ed.), *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*. İstanbul: SETA Yayınları. ss.117-140.

- Ataman, M. ve Pirinççi, F. (2021). “Karabağ Sorunu: Dondurulmuş Yapaylıktan Kaçılmaz Çözüme Doğru”. Ataman, M ve Pirinççi, F. (Ed), *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*. İstanbul: SETA Yayınları. ss. 17-39.
- Biletska, Y., Şahin, C. ve Şükür, İ. (2014). Kolektif Hafıza ve Milli Kimlik Bağlamında Türkiye’de Resmi Tarih Yazıcılığı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3(1), ss.94-116.
- Ekici, Y. (2017). Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2(1), ss.62-77.
- Elhan, N. (2019). Pehleviler Döneminde İran’da Ulus-Devlet: Milli Kimlik ve Geleneğin İcadı. *İran Çalışmaları Dergisi*, 3(2), ss.13-37.
- Ertuğrul, Ü. E. (2022). 2020 Azerbaycan-Ermenistan Ateşkesine Göre Yerinden Edilenlerin Dağlık Karabağ’a Geri Dönüşü. *Bilig*, (101), ss. 57-86.
- Garagözov, R. (2013). Bir Kimlik Tespiti, Kolektif Şuur ve Sosyal Bir Travma Olarak Hocalı Faciası. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9(2), ss. 143-152.
- Ghanbarlou, R. M. (2022). İkinci Karabağ Savaşı’nın Azerbaycan Türk Milliyetçiliğine Etkileri. *SDE Akademi Dergisi*, 2(5), ss. 12-39.
- Giddens, A. (2008). *Ulus Devlet ve Şiddet*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Günaydın, M. (2017). *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan’da Kimlik Politikaları*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gürel, Ş. S. (1992). Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 47(01).
- İsayev, T. (2023). İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Sonrasında İmzalanan Ateşkes Antlaşmasına Göre Azerbaycanlı Göçmenlerin Yerlerine Dönüşü. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(1), ss.153-165.
- İsmailov, M. (2015). Bir Tahayyül Olarak Kültürel Travma ve “Soykırım” Retoriği. *TESAM Akademi Dergisi*, 2(1).
- İsmayılov, M. (2021). “Karabağ’ın Ermenistan İçin Anlamı”. Ataman, M ve Pirinççi, F. (Edlr.), *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*. İstanbul: SETA Yayınları. ss.57-74.

- Karaca, E. (2015). SSCB'nin Dağılma Sürecinden BDT'nin Kurulmasına Kadar Geçen Sürede Karabağ Eksenli Olarak Nahçıvan, Ermenistan ve Azerbaycan Coğrafyasında Yaşanan Gelişmeler ve Türkiye'nin Tutumu (Ekim 1987-Aralık 1991). *Gazi Akademik Bakış*, 9(17), ss. 113-140.
- Karakoç, E. (2011). A brief overview on Karabakh history from past to today. *Journal of Human Sciences*, 8(2), ss.1002-1026.
- Kazımlı, E. (2018). Azerbaycan'ın Jeopolitik Konumu ve Karabağ Sorunu. *Karadeniz ve Kafkaslar*, 101.
- Kılavuz, İ. T. (2017). Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği. *Avrasya Etüdüleri*, 52(2), ss. 51-78.
- Kişi, E. (2022). Bir Tarafta Pandemi, Diğer Tarafta Savaş: Tarihi ve Siyasi Yönleri ile "2020 Dağlık Karabağ Savaşı". *Oltu Beşerî ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), ss. 1-8.
- Mustafayev, B. (2013). Sovyetler Döneminde Rusya'nın Dağlık Karabağ Politikası. *Karadeniz Araştırmaları*, (39), ss. 53-68.
- Neciyev, E. (2011). Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi. *Ermeni Araştırmaları*, (39), ss. 163-186.
- Nesibli, L.N. (2021). "Karabağ'ın Azerbaycan İçin Önemi". Ataman, M ve Pirinççi, F. (Ed.), *Çıkmazdan Çözüm Karabağ Sorunu*. İstanbul: SETA Yayınları. ss. 39-55.
- Özyılmaz, E. V. (2013). *Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ*. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15(2), ss.191-208.
- Poole, R. (1993). *Ahlak ve Modernlik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Smith, A.D. (2017). *Milli Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Swietochowski, T. (2022). *Rusiya və Azərbaycan sərhədyanı bölgə keçid dövründə*. Bakı: Xəzər Nəşriyyatı.
- Şener, B. (2017). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Uluslararası Göç Olgusu ve Ulusal Güvenlik Üzerindeki Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 6(1), ss.1-30.

Turan, R. (2017). Azerbaycan'da Okutulan Ata Yurdu Ders Kitabında Azerbaycan Ulusal Kimliğinin Temsili. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), ss. 593-612.

Vatandaş, C. (2004). *Ulusal Kimlik: Türk Ulusçuluğunun Doğuşu*. İstanbul: Açılım Kitabevi

I. GÖKTEPE (1879) VE II. GÖKTEPE (1881) SAVAŞLARINDA KOZAKLARIN ROLÜ*

Gökçe Yükselen PELER** & Muhammed Göktürk KORKMAZ***

Öz: 18. yüzyılda Karadeniz ve Kafkasya'ya tam olarak hâkim olamayan Rus İmparatorluğu, ticaret yollarını zapt etmek için önce Hazar Denizi'nin batı kıyılarını sonrasında ise Türkistan'ı işgal ederek Hindistan'a ulaşmayı amaçladı. 1862'de Bişkek, 1865'te Taşkent ele geçirildi. 1868'de Buhara, 1873'te Hive zapt edildi. Türkistan'ın işgali büyük ölçüde tamamlandı ancak Türkmenistan ele geçirilemedi. Türkmenistan üzerine birkaç sefer yapılsa da başarı sağlanamadı. 1879 yılında sefer sırasında kan zehirlenmesi sonucu ölen Rus komutan Lazarev'in yerine Lomakin getirildi. Lomakin de seferde başarı sağlayamadı ve görevden alındı. Yerine Skobelev getirildi. Skobelev, seferlerinden daha farklı bir yol izleyerek Kozakları aktif bir şekilde kullandı. Bu makalede öncelikle savaşın arka planını oluşturan olaylar incelenecek, ardından hem I. Göktepe Savaşı hem de II. Göktepe Savaşı'nın hazırlık süreci anlatılacak ve son olarak savaş sırasındaki gelişmeler özetlenecektir. Özellikle General Lomakin ve General Skobelev'in savaş sırasında kullandıkları taktiksel farklılıklar Rus Kozakları açısından anlatılacaktır. Kozakların bu konudaki çalışmalarında yeterince ele alınmadığını tespit ettik ve bu boşluğu doldurmak için özellikle Rusça yazılı kaynaklara başvurduk. Bu makalenin amacı, Göktepe Savaşı'na katılan komutanların kitaplarını incelemek, Kozakların savaştaki rolünü göstermek ve Göktepe Savaşları üzerine yapılacak yeni çalışmalara ışık tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: I. Göktepe Savaşı, II. Göktepe Savaşı, Türkmenler, Nikolay Lomakin, Mihail Skobelev, Kuban Kozakları, Ural Kozakları, Orenburg Kozakları.

The Role of the Cossacks in the I. Göktepe (1879) and II. Göktepe (1881) Battles

Abstract: In the 18th century, the Russian Empire, unable to fully control the Black Sea and the Caucasus, attempted to reach India by first occupying the western shores of the Caspian Sea and then Turkestan in order to secure trade routes. Bishkek was taken in 1862 and Tashkent in 1865. Bukhara was taken in 1868 and Khiva in 1873. The occupation of Turkestan was largely complete, but Turkmenistan could not be conquered. Although several expeditions to Turkmenistan were undertaken, they were unsuccessful. In 1879, the Russian commander Lazarev, who died of blood poisoning during the campaign, was replaced by Lomakin. Lomakin was also unsuccessful in the campaign and was dismissed. Skobelev was appointed in his place. Skobelev took a different path to his predecessors and actively utilised the Cossacks. In contrast to the studies on the Goktepe wars, this article analyses the reasons why the Cossacks were brought to the region, the purpose and function of the Cossacks in the pre-war preparations and the tasks they took on during the war. Skobelev's active deployment of not only the Kuban Cossacks from the Caucasus, but also the Orenburg and Ural Cossacks was to accelerate the Russian

* Bu makale, SYL-2023-13334 numaralı Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) tarafından desteklenen "Tarihî Süreç İçerisinde Rusya Kozakları" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/Türkiye, E-posta: gokcepeler@erciyes.edu.tr / ORCID: 0000-0002-9604-5101.

*** Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, Kayseri/Türkiye, E-posta: g.korkmaz552@gmail.com / ORCID: 0000-0002-3999-903x.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 01-06-2024

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 23-06-2024

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1494115>

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

victory and earn the Cossacks numerous medals and decorations. The article will first examine the events that formed the background of the war, then the preparatory process of both the I. Battle of Goktepe and the II. Battle of Goktepe will be explained and then the developments in the war will be revealed. In particular, the tactical differences applied by General Lomakin and General Skobelev during the war will be expressed in the focus of Russian Cossacks. It has been determined by us that the Cossacks are not sufficiently covered in the studies on this subject and in order to fill this gap, especially Russian written sources have been utilized. With this article, it is aimed to analyse the books written by the commanders who participated in the Goktepe Wars, to reveal the role of the Cossacks during the war and to shed light on new studies to be conducted on the Goktepe Wars.

Keywords: Battle of Goktepe I, Battle of Goktepe II, Turkmen, Nikolai Lomakin, Mikhail Skobelev, Kuban Cossacks, Ural Cossacks, Orenburg Cossacks.

Giriş

Rus Çarı I. Petro, güçlü bir Rusya'nın varlığının sıcak denizlere inmekten ve böylece ticaret yollarında söz sahibi olmaktan geçtiğine inanmaktaydı. Petro, Karadeniz'de Osmanlı'ya ait Azak Kalesi'ni 1696'da ele geçirdi. Ancak bu kazanımlardan tatmin olmayarak Dinyeper civarındaki diğer kaleleri de zapt etti. Petro'nun bu ilerleyişi 1711 yılındaki Prut Seferi'nde son buldu. Bir süre sonra Petro, ticaret yollarına hâkim olma isteğinin Karadeniz üzerinden gerçekleşmeyeceğine kanaat getirerek Kafkasya'da hâkimiyet kurup ardından Hazar Denizi ve İran üzerinden bu yollara ulaşmayı arzuladı. Petro amacına tam olarak ulaşamadı, ancak Hazar Denizi'nin batı kıyılarını ele geçirdi. Kafkasya'daki varlığını sağlamlaştırmak amacıyla da Kozakları iskân ettirmeye başlayıp hatlar inşa ettirdi. Büyük Kuzey Savaşı'ndan da galibiyetle ayrılan Petro, yönünü Türkistan'a çevirip ticaretin gelişmesi için heyetler göndermeye başladı.

Ticari faaliyet kisvesi altında girişimlerde bulunan Ruslar, I. Petro döneminde 1717 yılında Hive Seferi'ni gerçekleştirdi. I. Aleksandır da 1839 yılında başarısızlıkla sonuçlanan ikinci bir Hive Seferi tertip etti. Ancak Hive Hanlığı, 1873 yılında II. Aleksandır döneminde ele geçirildi. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde hem Kafkasya'da hem de Hazar Denizi'nin kuzeyinde kaleler zinciri oluşturan Rusya, Türkistan işgalinin temelini attı. 1853-1856'da Kırım Savaşı'nda yenilen Ruslar, dikkatlerini Türkistan üzerine yoğunlaştırdı ve oraya yöneldi. Asya'daki ticareti kontrol etmek ve bu ticareti Kafkasya yoluyla -kendi topraklarından geçme kaydıyla- Avrupa piyasalarına sürmek için Türkistan'ın işgali önem arz etmekteydi. Türkistan'da Buhara, Hokand ve Hive'yi işgal eden Ruslar, son olarak Türkmen topraklarındaki Göktepe'yi gözlerine kestirdi. 1879'da General Nikolay Lomakin'in komutasındaki Ruslar, Göktepe'ye başarısızlıkla sonuçlanan bir saldırı düzenledi. Lomakin görevden alındı ve yerine General D. M. Skobelev getirildi. 1881 yılında Göktepe işgal edildi.

Türkiye'de Türkmen seferine yönelik yapılan çalışmalarda Rus Kozaklarının yeterince yer almadığı tarafımızca tespit edilmiştir. Savaşta çok önemli ikmal ve keşif görevlerini ifa eden Kozaklar, ayrıca süvari birliklerinin bel kemiğini oluşturup topçu ve lağımcı sınıflarında da

dikkate değer bir şekilde görev almıştır. Makalede, Rus kaynaklarının Türk kaynaklarından daha fazla kullanılma sebebi ise belirttiğimiz üzere Kozakların Türk kaynaklarında yeterince yer almamasıdır. Dolayısıyla Göktepe Savaşları kapsamında Kozakları merkeze alan bir bakış açısıyla yapılan bu çalışma, gerek konusu gerek kapsamı itibariyle özgün bir nitelik taşımakta Türkçe alan yazınına önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Türkiye Türkçesi ile kaleme alınan kaynaklar içerisinde, Sadullayeva'nın 2022'de alan yazınına kazandırdığı "II. Göktepe Savaşı'ndaki Gelişmeler ve Rus General Mihail Dmitrieviç Skobelev"¹ adlı araştırma makalesinde, I. Göktepe Savaşı (1879) kapsam dışında tutulmuş olup II. Göktepe Savaşı (1881) incelenmiştir. Bu makalede savaş hazırlığının nasıl yapıldığı, II. Göktepe Savaşı öncesi Rus ordusunun ilerleyişi ve tarafların mevcuduna değinilmiştir. Ancak Kozaklara neredeyse hiç değinilmemiştir. Hangi Kozak ordularının hangi görevleri ifa ettiği yer almamaktadır. II. Göktepe Savaşı'nın neden Rusların lehine başarı getirdiğini iyi anlayabilmek için I. Göktepe Savaşı'nın da incelenmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Başka bir çalışma örneği ise, Derekov'un 2015'te alan yazınına kazandırdığı "Rus İstilasına Karşı Türkmen Direnişi"² adlı araştırma makalesidir. Makalede Rusların Türkistan'ın işgalini gerçekleştirmesinin sebeplerine değinilmiş ve tarihî arka planı açıklanmıştır. Fakat, sadece Türkmenistan'ın işgalini değil genel olarak Türkistan'ın işgaline yönelik bir çalışma niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla Göktepe Savaşları kapsamlı bir şekilde ele alınmayarak Kozaklara da gereken hassasiyet gösterilmemiştir. Başka bir çalışma olarak Soegov'un 2013'te alan yazınına kazandırdığı "Az Bilinen Eski Fotoğraflarda Kısa Tarifleriyle Göktepe Savaşı'nın Kahramanları"³ adlı araştırma makalesidir. Bu makalede hem Rus hem de Türkmen komutanları hakkında bilgiler ve resimler yer almaktadır. Hem Göktepe Savaşları hakkında hem de Rusların Türkistan işgali hakkında detaylara yer verilmektedir. Ancak, yine Rus Kozaklarına değinilmemektedir.

Savaş Zeminini Hazırlayan Nedenlerin Arka Planı

19. yüzyılın başlarında, İngiliz Hindistanı ile Rus İmparatorluğu arasında yaklaşık 2000 km mesafe vardı. Bu mesafe içerisindeki Türk hanlıkları, İngiliz ve Rus güçlerinin hâkimiyet hedeflerine yönelik bir çarpışma alanı oldu. Bölge hakkında yeterli bilgi sahibi olmayan bu iki devlet, hanlıklarla ticari ve diplomatik temaslar kurmak gibi göstermelik ilişkiler altında yoğun

¹ Sadullayeva, D. (2022). II. Göktepe Savaşı'ndaki gelişmeler ve Rus General Mihail Dmitrieviç Skobelev, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 739-748.

² Derekov, S. (2015). Rus istilasına karşı Türkmen direnişi, *Journal of Institute of Economic Development and Social Researches*, 1(1), 1-17.

³ Soegov, M. (2013). Az bilinen eski fotoğraflarda kısa tarifleriyle Göktepe Savaşı'nın kahramanları, *Türkoloji*, (65-66), 40-49.

bir istihbarat mücadelesinde de bulunmaktaydı. 1813 Gülistan Antlaşması ve 1828 Türkmençay Antlaşması, Ruslar için önemli toprak kazanımlarıyla sonuçlandı. 1813 Gülistan Antlaşması ile Kuba, Talış, Şirvan, Bakü, Derbent, Karabağ, Gence ve Şeki Hanlıkları Rusya'ya bırakıldı. 1828 Türkmençay Antlaşması ile de Revan ve Nahçıvan hanlıkları Rusya'ya bırakıldı. Ayrıca Kafkas Sıradağları ve Hazar Denizi arasında bulunan toprakların, adaların ve halkların Rusya'ya ait olduğu kabul edildi. Rus yayılmasını Türkistan'da ve İran'da engellemek için İngilizler ahaliyi silahlandırarak önlem almaya başladı. Rusya ve İngiltere'nin Asya'daki güç mücadelesini ifade etmek için, Doğu Hindistan Şirketi'nin bir istihbarat subayı olan Arthur Connolly, "Büyük Oyun" terimini kullanmıştır. Ayrıca İngiliz coğrafyacı ve bir akademisyen olan Mackinder, bölgedeki güç mücadelesini *Heartland Teorisi*⁴ ile açıklamaya çalışmıştır. Fakat, Ramazan Özey (2017, s. 95-100) ifadelerinde bu teorinin İngiltere tarafından sadece hedef saptırmak için ortaya atıldığını ve İngilizlerin bilimi kendi jeopolitik çıkarları için sinsice kullandıklarını ifade etmiştir (Alımkulov & Namatov, 2021, s. 15-16; Bhat, 2020, s. 172-174; Mackinder, 1904, s. 432-434; Yeşilot, 2010, s. 188, 190).

18. yüzyılda, Rusya, Hazar Denizi'nin doğusundaki Türkistan hanlıklarıyla ticari ve diplomatik temaslar kurdu ve bu süreçte daha ziyade gelecekte gerçekleştireceği işgal hareketleri için kaleler, istihkâmlar oluşturdu. Fakat 19. yüzyıla gelindiğinde Ruslar; sığır, tütün, kenevir, ipek yetiştirilen ve altın gibi değerli yer altı madenlerine sahip Türkistan dağlarının eteklerindeki bu yarı çöl ovaları gözüne kestirdi. Ruslar hem Kafkasya üzerinden İran'a hâkim olup Basra Körfezi'nin kontrolünü sağlayarak İngiliz Hindistanı'na hem de Afganistan üzerinden Hindistan'a doğru genişleme girişimlerinde bulunmaktaydı. Rusların amacı iki yönden Hint Okyanusu'na ulaşmaktı. İngiltere'nin bakış açısına göre Rusya'nın Türkistan'da yayılması, Britanya İmparatorluğu'nun nazarında "İngiliz tacının mücevheri olan Hindistan" için tehdit oluşturmaktaydı. Afganistan, Ruslar için Hindistan'a bir sıçrama tahtası olabilirdi. Bu düşünceyle yola çıkan İngilizler 1838'de ilk İngiliz-Afgan Savaşı'nı başlattılar ve Afganistan'da Şah Şüca yönetiminde bir kukla rejim oluşturdular. Ancak bu rejim kısa ömürlü oldu. İngiliz garnizonlarının halk tarafından sürekli saldırıya uğraması sonucunda, 1842'de

---

⁴ Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları Dünya adasını oluşturmaktadır. Bu kıtalar dışında kalan Amerika, Avustralya gibi kıtalar ise bu adanın uydularını ifade eder. Dünya adasındaki Doğu Avrupa, Sibirya ve Türkistan, dünyanın "Heartland"ı yani "kalp sahası"nı oluşturur. Heartland'ın çevresindeki Balkanlar, Kafkaslar ve Çin'e kadar uzanan saha "Rimland" yani "İç Hilâl" kuşağıdır. Amerika, Japonya, Avustralya ise bu adanın "Dış Hilâl"idir. Mackinder tüme varımsal bir yaklaşımla önce Doğu Avrupa ve ardından Türkistan'ı kontrol eden Dış Hilâl'i de kontrol eder dolayısıyla Dünya'ya hükmeder teorisini savunmuştur. 1904'te ortaya koyduğu bu tezinin sınırlarını 1919'da ve 1943'te değiştirmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Özey, Ramazan, "Mackinder'in Heartland Teorisi'nin Düşündürdükleri", *Marmara Geographical Review*, 35 (2017): 95-100. Ayrıca bkz. Mackinder, Halford, "The Geographical Pivot of History", *The Geographical Journal*, 23/4 (1904): 421-437.

Kabil'i terk etmek zorunda kalan İngilizler, Afganistan'daki emellerini kısıtlamaya başladılar. 1857'de Hindistan'da cereyan eden isyan sonrasında ise Afganistan'ı sadece bir tampon devlet olarak görmekle yetindiler. Kısacası, İngiliz askerî desteği olmadan Afganistan'da İngiltere güdümündeki bir rejimin varlığının sürdürülemez olduğu kanıtlanmış oldu (Alımkulov & Namatov, 2021, s. 16-17; Bhat, 2020, s. 175-177; Külünk, 2020, s. 33, 44).

Yaşanan bu gelişmeleri takiben Kaufmann, Skobelev ve Çernyayev komutasındaki Ruslar, Türkistan'ın işgaline başladılar ve 1865'te Taşkent, 1868'de Semerkant Rus topraklarına dâhil edildi. Rus kontrolünün Amu Derya'nın kuzeyine kadar sağlanması üzerine İngiltere Başbakanı Benjamin Disraeli, Kraliçe Victoria'ya yazdığı bir mektupta "Merkezî Asya'nın Moskovalılardan temizlenmesini ve Hazar'ın ardına püskürtülmeleri gerektiğini" ifade etti. Bunun üzerine İkinci İngiliz-Afgan Savaşı çıktı. İlkinde olduğu gibi bu savaşta da İngilizler istediklerini elde edemediler ve 1881 yılında Kabil'den bir kez daha geri çekildiler. Rusların 1884'te Merv Vahası'nı ele geçirmesi ve Pençşir'de Afganlarla çatışmaya girmesi İngilizlerle aralarında bir başka krize yol açsa da İngilizler Amu Derya'da Rus üstünlüğünü kabul ettiler. Son olarak, 1907'de İngilizler ve Ruslar masaya oturdu. Ruslar, İngiltere'nin Afganistan üzerindeki hâkimiyetini kabul edip Afganistan ile tüm siyasi ilişkilerini İngilizler aracılığıyla yürüteceklerini kabul ederken, İngilizler mevcut sınırlarını koruyup Rusların Türkistan'da işgal ettiği topraklara herhangi bir müdahale girişimine şiddetle karşı çıkacaklarını beyan ettiler (Alımkulov & Namatov, 2021, s. 16; Külünk, 2020, s. 101).

К. П. Кауфманъ.

Görsel 1. Konstantin Kaufmann (Abaza, 1902, s. 229).

Генералъ-лейтенантъ М. Г. Черняевъ.

Görsel 2. Mihail Çernyayev (Abaza, 1902, s. 81).

I. Göktepe Savaşı'na Hazırlık Süreci

1878'in sonlarında başlayan İngiliz-Afgan Savaşı, Rusya'nın Türkistan'daki çıkarları için endişe verici bir durum teşkil etmekteydi. Çünkü, İngilizlerin Amu Derya'ya erişme ihtimâli vardı. Bu durum, Rusya'nın İngilizlerden önce davranmasına neden olarak Hazar ötesinde Rusların elini çabuk tutmasını gerektirdi. 21 Ocak 1879'da Kafkasya Genel Valisi'nin toplantısında, Savaş Bakanı D. A. Milyutin'in hâtırâtında da ifade ettiği üzere, toplantıdaki tüm katılımcıların görüş birliğiyle Teke Vahası'nın işgal edilmesi için istikrarlı bir şekilde harekete geçilmesi kararı alındı (Potapov, 2020, s. 97; Milyutin, 1950, s. 113-114; Alpeyev, 2023, s. 25; Morris, 1975, s. 530).

Nikolay Lomakin'in selefi Albay V. İ. Markozov notlarında; *“Türkistan çöllerindeki ordumuzun esas gücü piyade ve topçu birlikleridir. Ağır ilerleyen topçu ve piyade birliklerinin güvenli bir şekilde ilerlemesi ve çatışmalarda desteklenmesi için hareketlilik derecesi yüksek süvarilere ihtiyacımız vardır”*⁵ demiştir. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nın sonrasında, Türkistan'daki Rus hâkimiyetinin önünde Türkmenler inatçı bir direniş sergilemekteydi. Daha önce de ifade edildiği üzere, Britanya ve Rusya arasındaki gerginlikler de Rusları bir an önce Türkmenleri boyun eğdirmek durumunda bırakmaktaydı. Bunun üzerine, 1879'da Kafkasya Birinci Ordu Komutanı General İ. D. Lazarev bu başkaldırıya son vermek için yetkili kılındı ve emrine 6.000 kişilik bir ordu verildi. Lazarev, Teke Vahası'nda hastalandı ve kan zehirlenmesi sebebiyle 14 Ağustos 1879'da öldü. Lazarev'in zamansız ölümü, seferin Ruslar için talihsiz bir şekilde başladığına inanılmasına sebebiyet verdi. Daha sonra ordunun komutası, General N. P. Lomakin tarafından devralındı. Ancak Lazarev'in ölmeden önce inşa ettirdiği Atrek Hattı, Rusların Yomut Türkmenlerinin bulunduğu bölgede gafil avlanmamasını sağlayıp Çekişler ile iletişimin istikrarlı kılınmasını mümkün kıldı (Baumann, 1993, s. 70-74; Potapov, 2020, s. 98; Potapov, 2021a, s. 68)

Teke Türkmenleri, topraklarını ele geçirmek isteyen Ruslara karşı ani baskınlar yapıp geri çekilme suretiyle savaşmaktaydı. Rusların piyadeleri ise bu saldırılara hızlı karşılık verememekteydi. Bundan dolayı, Kozak süvarilerinin sayısının ve etkinliğinin artırılması kaçınılmaz oldu. Kozaklar, coğrafyanın şartlarına hızlı uyum sağladı. Çölün baş döndürücü

⁵ Detaylı bilgi için bkz. Markozov V. İ. Krasnovodskiiy otryad. Ego jizni slujba so dnya vısadki na vostoçnyy bereg Kaspiyskogo morya po 1873 g. vklyuçitelno. İzd. 2-e, dopolnennoe. Spb., V. A. Berezovskiiy; tipografiya E. Arngol'da, 1898. <http://kungrad.com/history/pohod/mar/mar15/>

sıcağına ve susuzluğa rağmen yüksek savaş becerileri sergilediler. 1876-1878 yıllarında Hazar Denizi'nin güneydoğu kıyısında yer alan Çekişler ve Kranovodsk'a Ahal Teke Vahası'nın işgalini kolaylaştırmak amacıyla operasyonel üsler kurmak için seferler yapılarak iki bölge de ele geçirildi. Bu seferlerde bilhassa Kuban Kozakları öncü rolünü üstlendi. Kurulan üslerdeki iki Greben Kozak bölüğünün yerine Kafkasya Kozaklarından olan Kuban Kozaklarının Labinsk Süvari Alayı'nın 5. ve 6. Bölükleri gönderildi. Grebenler tekrar Kafkasya'ya döndü. Kafkas Ordusu Atamanı N. N. Karmalin, Taman Süvari Alayından dört bölüğün Kafkas Hattı hizmetinden muaf durumda olduğunu bildirdi. Bunu takiben, Kuban Kozak Ordusu'nun 17 Mart 1879 tarih ve 88 sayılı emriyle, Taman Süvari Alayı karargâhının Yekaterinodar'dan Hazar ötesine gönderildiği duyuruldu. 1871-1879 yıllarında Taman Kozak Alayına komuta eden A. A. Yesaulov da 24 Mart 1879 tarihli kararnâme ile tümgeneralliğe terfi ettirildi ve 3. Kafkas Süvari Tümeni 2. Tugay Komutanı olarak atanıp Hazar ötesine gönderildi. Kısa süre içerisinde 9 tabur, 18 bölük, 2 süvari alayı, 34 top, 4230 at ve 6700 deveden müteşekkil takviye kuvvetleri Çekişler'e konuşlandırıldı. Labinsk Süvari Alayının 5. ve 6. Bölükleri, 18. Pereyaslav Alayı'ndan bir dragon bölüğü, dört Poltava Kuban Kozak süvari alayı ve 1. Dağıstan Alayı'nın altı bölüğü ile takviye edildi (Potapov, 2020, s. 100-101, Potapov, 2021a, s. 68-70).

Lazarev'in 1878'de Atrek Nehri'nde kurduğu 305 verst⁶ uzunluğundaki Rus savunma hattı, Çekişler, Yağlıölüm, Çat, Düzölüm, Hocakale ve Bendesen olmak üzere altı tahkimattan oluşmaktaydı. 1879'da bu tahkimata yerleştirilen Kuban Kozakları, Atrek Hattı süvarilerine dâhil edildi ve 27 Temmuz 1879'da bölgeye atanan Gürcü asıllı bir prens olan D. E. Eristov bu hattaki tüm süvarilerin komutanı oldu (Potapov, 2020, 103-104).

I. Göktepe Savaşı (1879)

Lazarev, 14 Ağustos 1879'da Çat tahkimatında öldü ve ordunun komutasını alan General Lomakin, 1878'de Sumbar Nehri ile Atrek Nehri'nin birleştiği noktada kurulan Çat Tahkimatı'ndan Bendesen Geçidi'ne doğru harekete geçti. Teke Türkmenleri, Rusların vahalarına girmesini önlemek için Bendesen Geçidi'ne 6.000 asker gönderdi. Türkmenler, Rus Kozaklarıyla ilk kez bu çatışmada tanıştılar. Rusların silahları menzil olarak Türkmenlerin silahlarından üstündü. Dolayısıyla, Türkmenler burada çok fazla kayıp verdi ve Göktepe'ye geri çekildiler. Burada bir kale inşa etmeye karar vererek Göktepe'yi kanlarının son damlasına kadar savunacaklarına dair ant içtiler. Bu kaleye aynı zamanda "Yeni Şehir" denmiştir. Türkmenlerin stratejisi; Rusların kaleye saldırmak için yeterli kalabalıkta bir ordu

⁶ Rusların kullandığı bir uzunluk ölçü birimidir. 1,0668 km'ye karşılık gelmektedir. Söz konusu dipnotta ifade edilen savunma hattının uzunluğu yaklaşık 325 kilometreye tekabül etmektedir.

Hayatta kalan süvariler ise, dağınık bir şekilde kaleye geri çekildi (Potapov, 2020, s. 103-105, 115; İlliye, 2003, s. 14-15; Saray, 2012, s. 602-603; Terentyev, 1906, s. 11-16; Martınov, 1899, s. 174-175).

Çarpışmanın bitmesinden ve hayatta kalan Türkmen süvarilerinin kaleye geri çekilmesinden sonra, saat 17.00'yi gösterdiğinde Ruslar Göktepe Kalesi'ni topçu ateşiyle vurmaya başladı. Kale surlarında gedikler açıldı. Surlardan içeri girmeye çalışan Rus askerleri, beklemedikleri bir direnişle karşı karşıya kaldılar. Baranovski (1881, s. 120-123), kalenin doğu tarafında Kafkas Kozak Ordusunun 1. Dağıstan Alayı'nın altı askerini tek başına etkisiz hâle getirdikten sonra karşısına çıkan Prens Wittgenstein'in emir eri Yüzbaşı Gaydov'un da kolunu kesen ve arkasından gelen bir askerin tabancasıyla öldürülen kahraman bir Teke savaşçısından bahsetmektedir. Ancak, savaşta kahramanca çarpışanlar sadece Türkmen erkekleri değildi. Türkmen kadınları, yaşlıları hatta çocukları da kahramanca savaştı. Ahali, eline geçirdiği herhangi bir gereçle Ruslara saldırmaktaydı. Kaleye girme teşebbüsü gösteren Ruslar etkisiz hâle getirildi. Ancak, Türkmenlerin kaybı Ruslara göre çok fazlaydı. En az 2.000 Türkmen savaşçısı şehit oldu. Şehit düşmüş kadın, çocuk ve yaşlıların sayısı da bir o kadar fazlaydı. Lomakin'in Göktepe'yi ele geçirme girişimi başarısız oldu (Potapov, 2020, s. 115-118; Potapov, 2021a, s. 70-72). Bilhassa, Türkmenlerin sivil kaybının fazla olmasından dolayı ertesi gün toplanan Türkmen önde gelenleri, barış görüşmesine başlamaya karar verdi. Yola çıkan Türkmenler, Rus ordugâhına vardığında Ruslar çoktan ordugâhı terk edip Hazar kıyısına doğru geri dönmekteydiler. Ruslar geri çekilirken ölülerini bile almayıp bölgede bırakmışlardı. Türkmenler, zafer kazandıklarını ancak bir gün sonra anlayabildiler (Abaza, 1902, s. 275).

1906-1908 yılları arasında Türkistan Genel Valisi olarak görev yapan Nikolay Grodekov⁷ (1883a, s. 151), savaşa 3024 kişinin katıldığını, bunlardan 453'ünün öldüğünü veya yaralandığını ifade etmiştir. Tugan Mirza Baranovski (1881, s. 98, 114-115) ifadelerinde, saldırıya katılanların sayısının 1200-1300 kişi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Teke Türkmenlerini savaştan önce küçümseyip hor gördüklerini, ancak savaş sonrasında onlara derin bir saygı duyduklarını da belirtmiştir. Aleksey Kuropatkin (1899, s. 101) ise, Lomakin'in düşmanına karşı saygısız davranmakla kalmayıp aynı zamanda emri altındaki birliklere keşif yaptırmadan onları ilerlettiğini, kale duvarlarına tırmanılması için kullanılacak olan birçok materyalin tahkimatlarda bırakılıp savaş meydanına getirilmediğini ve Hive'ye kolay bir şekilde hâkim olmanın Lomakin'i yanıltıp sıkça hata yapmasına sebep olduğunu söylemiştir.

⁷ 1898-1902 yılları arasında Amur Kozaklarının Atamanı olarak Priamur Askeri Bölgesi'nin de genel valiliği görevini icra etmiştir.

Potapov (2020, s. 117) da Lomakin'in savaş plânına göre Göktepe Kalesi düşürüldükten sonra Lomakin'in kaledekilerin varsayılan kaçış güzergâhına Kozakların büyük bir kısmını yerleştirdiğini ve savaşta bu Kozaklardan verimli bir şekilde yararlanılmadığını vurgulamıştır. Bu başarısızlık, ek olarak bölgedeki hanlıkların Rus himayesine girmesinden sonra devletleşme yolundaki diğer kabile ve boyların psikolojisinin iyi analiz edilemediğini ortaya koymuş, Ruslar lehine neticelenmeyen sefer sonrasında bölgedeki Rus tahkimatlarına sıkça baskınlar düzenlenmesine sebep olmuştur. I. Göktepe yenilgisi Petersburg'da büyük tepki doğurdu. İstanbul, Türkistan ve Avrupa'da Rus savaş makinesinin sanıldığı gibi güçlü ve yenilmez olmadığı haberleri yayıldı. Lomakin bu seferi bir keşif seferi olarak ifade etse de görevden alınmasını engelleyemedi ve onun yerine Plevne Savaşı'nda Osman Paşa'ya karşı galip gelen Mihail Skobelev getirildi.

II. Göktepe Savaşı'na Hazırlık Süreci

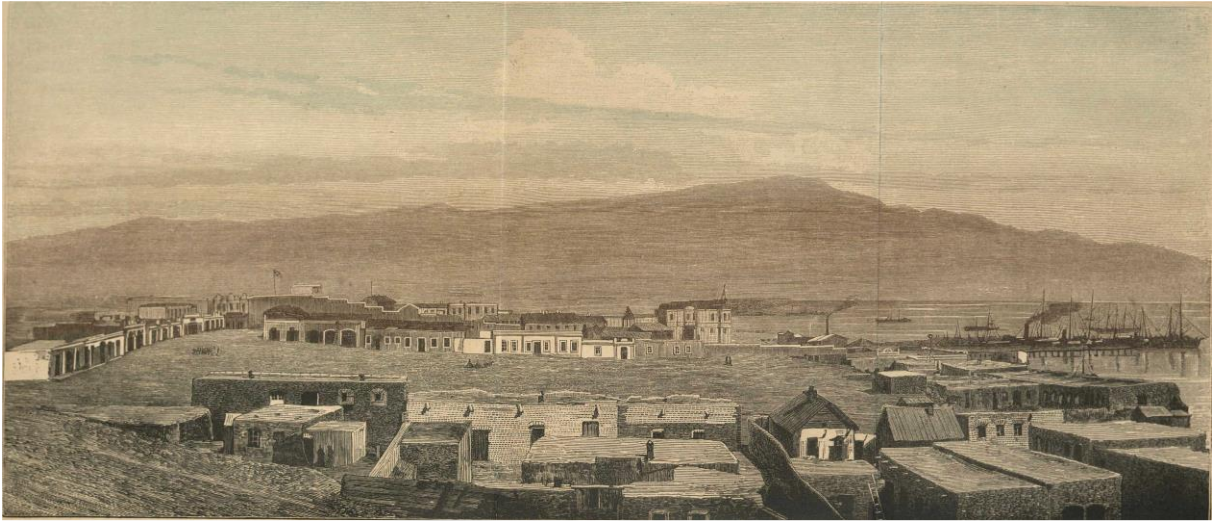

Görsel 4. Mihail Skobelev (Grodekov, 1883a).

Görsel 5. Nikolay Grodekov (Imha, 2015).

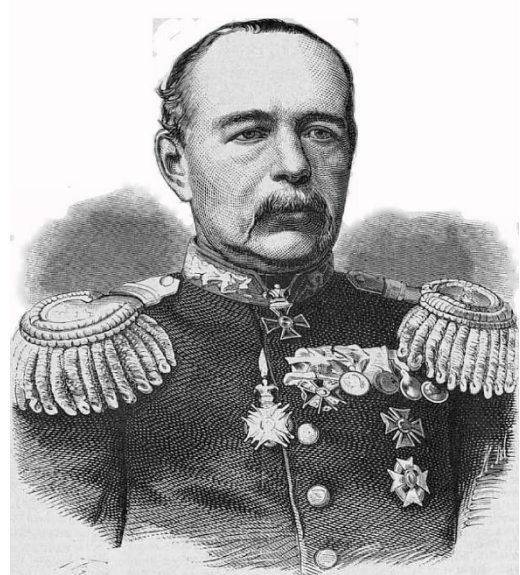
Lomakin'in aldığı yenilginin sebeplerini belirlemek ve bu sebeplere yönelik eylem planlaması yapmak amacıyla 31 Ocak 1880'de, Genelkurmay Başkanı F. L. Geyden'in başkanlığında bir toplantı yapıldı. Başarısızlığın nedenleri asker, gıda, teçhizatın birliklere nakli ve iklim olarak sıralandı. II. Aleksandır, Hazar ötesi bölgesindeki birliklerin komutanlığı için M. D. Skobelev'i uygun gördü ve geniş yetkilerle kendisini atadı. Nisan ayına geldiğinde Skobelev Tiflis'e geldi. Burada Kafkas Ordusu subaylarıyla ulaşım araçları ve birliklerin ikmali üzerine bir toplantı daha gerçekleştirdi. Ardından, Dağıstan'daki Buynaksk ve Mohaçkale şehirlerinde temaslarda bulunduktan sonra 1 Mayıs 1880'de Batı Kazakistan'daki Aleksandır Kalesi'ne geçti. Bu kalede Kuban Kozaklarının beş bölükten oluşan Labinsk Alayını teftiş etti. 4 Mayıs'ta Kranovodsk'a geçen Skobelev, 6. Labinsk Kozak Bölüğündeki askerler arasında salgın hastalık bulunduğunu ve atların da bakımsız vaziyetini tespit etti. Sonrasında, komuta kademesinde değişiklikler gerçekleştirdi. 7 Mayıs'ta Çekişler'e gelen Skobelev sefer hazırlıklarını başlattı. Çekişler'den Düzölüm'e kadar tahkimatta -daha önce ifade edilen Atrek Hattı boyunca- kontroller gerçekleştiren Skobelev, Kozak süvarilerinin dört Taman bölüğünü Çekişler'de, 2. ve 3. Poltava Bölüğü'nü Çat'da, 6. Labinsk Alayı'nın 1. ve 3. Bölüğünü Mihailovski tahkimatında, 1. ve 5. Poltava Bölüğünü Düzölüm'de konuşlandırmak üzere hazırlıkları hızlandırdı. Erzak ve mühimmat depoları inşa edildi. Mihailovski Körfezi'nden Kızıllarvat'a doğru bir demiryolu inşaatı başlatıldı. Atrek Hattı'na yeni tahkimatlar eklenerek tahkimat sayısı on ikiye yükseltildi. Çekişler'in komutanı olan Taman Kozak Alayı Albayı A. F. Artsişevski, aynı zamanda Atrek Hattı komutanı olarak atandı. Albay Grodekov (1883a, s. 189), Skobelev Atrek Hattı'na geldiğinde hatta toplam 6000 asker ve 2000 at olduğunu belirtmiştir. (Potapov, 2020, s. 124-125; Kuropatkin, 1899, s. 87, 117; Potapov, 2021b, s. 62; Şerbak, 1900, s. 7). Demiryolu inşaatı fikri aslında Ermeni asıllı Rus General Tergukasov'un projesiydi. Kendisi, Türkistan'ın işgalinin sadece savaş yoluyla gerçekleşemeyeceğini, aynı zamanda işgal edilen yerlerde bulunan Rus ve Kozakların aileleriyle beraber iskân ettirilmeleri gerektiğini savunmaktaydı. Aynı zamanda bu iskân, Kafkasya'da olduğu gibi hat taburlarıyla yapılmalıydı. Krasnovodsk'tan Kızıllarvat'a kadar bir demir yolu inşa edilmesinin Ahal Teke'nin işgalini kolaylaştıracağını savundu. Hazar ötesindeki Rus varlığının istikrarlı ve kalıcı olabilmesi için, bölgede dar da olsa bir demiryolu ağının olmasının zaruri olduğunu belirtti. Ancak, düşüncelerini icra edemeden hastalığı sebebiyle görevden azlını istedi. Yerine göreve gelen kişi Muravyov olsa da Çar tarafından General Skobelev göreve getirildi. Tergukasov'un bu düşüncelerini benimseyerek hareket eden Skobelev, Türkistan'ın işgalinde önemli bir rol oynadı (Grodekov, 1883a, s. 173-175, 189).

Görsel 6. Krasnovodsk (Grodekov, 1883a, s. 21).

Görsel 7. Aleksey Kuropatkin (Abaza, 1902, s. 247).

Görsel 8. Nikolay Lomakin (Ruwiki, 2024).

Görsel 9. 7 Mayıs 1880'deki Trans-Hazar bölgesindeki birliklerin dağılımı (Grodekov, 1883a, s. 281).

Skobelev, Göktepe'nin işgali için Bami'nin Kızılarvat'tan daha yakın bir mevkiide bulunduğuna ve savaş ekonomisi açısından daha avantajlı olduğuna kanaat getirmesi üzerine, bu bölgede keşif çalışmaları yürüttü. Skobelev'in hazırladığı sefer, Lomakin'in tertip ettiği sefere göre çok daha ayrıntılı ve kapsamlı hazırlandı. Türkmenistan'ın çöl coğrafyası tekerlekli ulaşım araçları için pek uygun değildi. Bu nedenle, ulaşım develer vasıtasıyla yürütüldü. Skobelev toplam deve ihtiyacını 18-20 bin olarak belirledi. Bunun üzerine Orenburg Kozak Ordusu'ndan, Ural Kozak Ordusu'ndan ve Türkistan Valiliği'nden de yardım istedi. Kafkasya'dan kırk sekiz bölük asker, elli altı sahra topu, on dört havan topu ve dokuz roket bataryası hazırlandı. 1. Orenburg Kozak Alayı'nın 1. Bölüğü, 5. Orenburg Kozak Alayı'nın 1. 2. ve 3. Bölükleri, 2. Ural Kozak Alayı'nın 5. Bölüğü Skobelev'in emrine gönderildi (Kuropatkin, 1899, s. 112; Potapov, 2021b, s. 62).

Hokand Hanlığı'nın işgalinden tanıdıkları Skobelev'in Hazar ötesi birliklerinin komutanı olarak atandığını öğrenen Teke Türkmenleri, nisan ayında Izgant köyünde bir meclis topladı.

Mecliste göçebe Türkmenlerin Göktepe'ye toplanacağı ve bu mevkinin sonuna kadar savunulacağı kararı alındı. Süreç, Türkmen liderleri Kurbanmurad İşan, Çoban Kir, Övezmurat Tıkma Serdar, Orazmurat Han, Öveznefes Serdar, Nurberdi Han gibi komutanlar tarafından yönetildi (Potapov, 2021b, s. 62; Soegov, 2013, s. 41-42).

Görsel 10. Soegov (2013, s. 41)'e göre 1879 veya 1880 yılında bir İngiliz fotoğrafçı tarafından çekilen fotoğraf. Ortada oturan kişinin Kurbanmurat İşan olduğu ifade edilmektedir.

Görsel 11. Göktepe Savaşı komutanları. Sandalyede oturan Kurbanmurat İşan, Soldan sağa Çoban Kir, Övezmurat Tıkma Serdar, Orazmurat Han, Öveznefes Serdar, Nurberdi Han (Soegov, 2013, s. 42).

Skobelev, bir tahkimat inşa edilmesine karar verilen Hocakale'yi 30 Mayıs'ta işgal etti. İşgalin ardından, Göktepe'ye giden yollarda keşif yapmak üzere atlı ve piyade birlikleri oluşturuldu. Bu keşif birliklerinin dört Kuban Kozak Bölüğünden oluşan ilk ve en büyük olanına Albay N. İ. Grodekov komuta etmekteydi. Grodekov'a Bendesen Geçidi'nden geçerek Bami'yi işgal etme görevi verildi. Bendesen ve Bami'nin işgal edilmesi, Rusların Göktepe'ye olan ilerleyişini çok daha kolaylaştırdı, aynı zamanda da Teke Türkmenlerinin ekili arazilerinin yarısından mahrum olmalarına neden oldu. Skobelev, Göktepe'den sadece 120 km uzaktaydı. Bami'ye gelen Skobelev, 11 Haziran 1880 tarih ve 93 sayılı emir ile Poltava Kozaklarından olan A.

Koritskiy'e gıda, teçhizat ve mühimmatın muhafaza edilmesi için depo kurulması talimatını verdi. Koritskiy aynı gün bir piyade ve bir Poltava Kozak süvari bölüğü ile Börme'yi işgal etti. Bunun için kendisine 2. Derece Kılıçlı Aziz Stanistav Nişanı verildi. (Potapov, 2021b, s. 63; Grodekov, 1883b, s. 78-79)

Görsel 12. Börme Kalesi (İvanov, 2003, s. 179).

II. Göktepe Savaşı (1881)

1880 yılının ikinci yarısında Göktepe kuşatması için hazırlıklar tamamlanmak üzereydi. Kale, yirmi bir çıkışı olan dikdörtgen yapıdaydı ve aynı zamanda hendekle çevriliydi. Kale duvarlarına doğru, düzensiz bir şekilde iç hendekler de mevcuttu. Kale duvarlarının kalınlığı tabanda beş *sajen*⁸, tepede ise üç ile dört *sajen* arasındaydı. Kalenin kuzeybatı köşesinde yedi *sajen* yüksekliğinde bir tepecik vardı. Kalenin içerisinde 13.000'e yakın *kibitka*⁹ bulunmaktaydı. Ayrıca Kuropatkin (1899, s. 149), kalede 5.000'i süvari olmak üzere 20.000-25.000 arası savaşçı ve sivillerle beraber toplam 45.000 kişinin bulunduğunu ifade etmektedir. Teke Türkmenlerinin elinde, 500'ü seri ateş açabilen olmak üzere, toplam 5000 tüfek, 57 mm'lik bir bakır sahra topu ve çok sayıda tabanca bulunmaktaydı. Albay Grodekov (1883c, s. 149-150)'a göre ise bu sayı 10.000 süvari olmak üzere toplam 30.000 savaşçıdır. Skobelev, 5.000 piyade, 8-10 bölük süvari, her bin kişi başına 8-10 sahra topu olmak üzere toplamda 3000 süvari ve 7500-8000 piyade bulundurmaya yeterli gördü (Potapov & Yanuş, 2021, s. 55).

Teke Türkmenleri Rusların 1879'daki saldırısından tamamen farklı bir saldırı girişimiyle karşı karşıya kaldı. Teke Türkmenleri, Rusların erzağının yakında tükeneceğini ve önceki seferde

⁸ Rusya'da kullanılan 2,13 metre değerindeki uzunluk ölçüsü birimi.

⁹ Türkistan'da göçebe Türklerin kullandıkları çadır çeşidi. Kelime aynı zamanda bir at arabası, hapisanelerde kullanılan mahkûm nakil aracı ya da Çingenelerin kullandıkları vagonları da ifade etmektedir.

olduğu gibi geri çekileceklerini düşünmekteydi. Bu sefer karşılarında daha önce Lomakin'in emrinde Krasnovodsk'ta baş mühendis olarak görev yapan Kafkas Ordusu'ndan Yarbay Yakov Rutovskii tarafından geliştirilen bir kuşatma taktiği vardı. 23 Aralık 1880'de Rutovskii, kaleden yaklaşık 1000 metre mesafede kale çevresini saracak ve kaleden kaçma girişimlerini engelleyecek hendekler kazdırdı, tabyalar inşa ettirdi (Kuropatkin, 1899, s. 156; Terentyev, 1906, s. 155; Potapov & Yanuş, 2021, s. 56).

Kuşatma başarılı bir şekilde devam ederken 9 Ocak'ta lağımçıların açtığı tünellerde bir çökme meydana geldi. Bundan dolayı saldırı tarihi 12 Ocak'a ertelendi. Skobelev, 4648 er ve 140 subaydan müteşekkil 47 piyade bölüğü, 997 süvari ve 46 subaydan müteşekkil 9 süvari bölüğü, 58 sahra topu 16 havan topu olmak ve 1027 er 41 subaydan müteşekkil topçu bataryalarıyla beraber toplamda 6672 er ve 227 subay ile Göktepe surlarına dayandı. Skobelev orduyu esas olarak üç kola böldü. Bu kolların komutanları Albay Kuropatkin, Albay Kozelkov ve Yarbay Gaydarov olarak belirlendi. Kuropatkin (1899, s. 200-201) kitabında üç komutanın da emrindeki askerlerin hangi alaya ve bölüğe ait olduklarını sayılarıyla beraber ifade etmektedir. Skobelev, 11 Ocak'ta tüm komutanlarına ertesi gün yapılacak saldırı için bir emir yolladı. Buna göre saldırının asıl odak noktası kalenin ana surunun güneydoğu köşesi olacaktı. Saldırı gücünün ilk kolu olan Albay Kuropatkin'in birliğine, lağımçıların patlattığı sura hamle yapmak ve burayı ele geçirip tahkimat kurmak görevi verildi. Albay Kozelkov'un komuta ettiği ikinci kola verilen görev, topçuların açtıkları gediklerden sızıp suru ele geçirmek ve Kuropatkin'in birliği ile birleşmektir. Bu sızma ve Türkmenlerle ilk yakın temasa geçme girişimi ise, Kozelkov'un emrindeki Ural ve Orenburg Kozakları tarafından icra edilecekti. Yarbay Gaydarov, daha çok cephe gerisinden topçu ve roket bataryalarıyla kalenin iç noktalarına bombardıman yapıp hem Türkmenlerin dikkatini başka yöne çekecek hem de Türkmenlerin geri birlikleri ile temas kurmasını zorlaştıracaktı. Eğer, Kuropatkin ve Kozelkov'un saldırısı başarılı olursa Gaydarov da sura saldıracaktı (Potapov & Yanuş, 2021, s. 58).

12 Ocak günü saat sabah 07.00'da Rus topçuları surları dövmeye başladı. Saat 10.00'ı gösterdiğinde surlarda gedikler açıldı. Türkmenler, her ne kadar bu gedikleri tamir etme girişiminde bulunsalar da topçu atışının yoğunluğu ve şiddeti buna izin vermemekteydi. Saat 11.20'de lağımçıların surlara yerleştirdiği mühimmatlar patlatıldı. Surların üstündeki Türkmenler oracıkta hayatını kaybetti. Bu sırada, Kuropatkin'in ve Kozelkov'un birlikleri yıkılan surlara hücum etti. Ancak, Ural ve Orenburg Kozakları, Kafkas Ordusundaki Şirvan ve

*Ohotnik*¹⁰ Kozaklarının desteği ile kendilerine verilen görevi icra edebildi. Kalenin güneybatı köşesindeki Türkmenler, yıkılan güneydoğu köşesine desteğe geldiklerinde Ruslar çoktan güneydoğu köşesini ele geçirmiş bulunmaktaydı. Kanlı bir çatışmanın sonunda Türkmenler geri çekilmeye başladı. Skobelev, kale içindeki savaşın birkaç gün süreceğini düşünmekteydi, ancak Rus birlikleri çok hızlı ilerledi. Kale içerisindeki Türkmen savaşçılar şehit edildi. Kaleden kaçmayı başarabilenlerin çoğu ise, Kozak süvariler tarafından yok edildi. Ruslar, Göktepe'yi dört gün boyunca yağmaladı (Geyns, 1882, s. 82; Potapov & Yanuş, 2021, s. 60; Sadullayeva, 2022, s. 745). Kuropatkin (1899, s. 211)'e göre Türkmen kayıpları saldırı, bombardıman ve takip esnasında 6.000'i geçmekteydi. Şerbak (1900, s. 170), bu sayının kale içinde 4.000, takip sırasında ise 2.000 olduğunu ifade etmektedir. Geyns (1882, s. 82)'e göre bu sayı kalede 8.000, Türkmenlerin ifadesine göre ise 14.000'dir. Soegov (2013, s. 46)'a göre bu sayı 8.000 şehit Türkmen savaşçının dışında 28.000 kadın, çocuk ve ihtiyar olmak üzere toplam 40.000'e yakın Türkmen'in şehit edildiğidir. Saldırı sırasında Ruslar 872.000 mermi ve 12.400 top mermisi kullandı. Rusların ölü ve yaralı kaybı toplam 1104 kişidir. Kozaklar toplam subay sayısının %31'ini, erlerinin ise %11'ini ölü ya da yaralı verdi. Kuşatmaya katılan Ruslar, Kuban, Ural, Orenburg Kozakları, II. Aleksandır'ın talimatıyla ödüllendirildi. Madalya ve nişanlar takdim edildi (Potapov, 2020, s. 159-160; Potapov & Yanuş, 2021, s. 61; Dubovikov, 2016, s. 70-73; Soegov, 2013, s. 45). Göktepe Kuşatmasına katılanlar için altın madalya, Göktepe kuşatmasına katılmayıp Türkistan'daki diğer seferlere katılanlara ise gümüş madalya verildi.

¹⁰ Savaş zamanında gönüllü olarak orduya katılan Kozaklar. Bu Kozaklar, Kozak düzenli ordularına dâhil değillerdir.

Görsel 13. Savaş sırasında Göktepe surları (Rusmuseumvrm.ru).

Görsel 14. 12 Ocak 1881 yılında Gök-Tepe Saldırısına katılanlar için verilmiş bir madalya (Potapov, 2020, s. 273).

Görsel 15. 1853-1895 yıllarındaki Orta Asya Seferleri için verilmiş bir madalya (Potapov, 2020, s. 273).

Sonuç

Rus İmparatorluğu'nun Karadeniz, Kafkasya ve Türkistan'daki ticaret yollarında nüfuz kazanma ve siyasi etki sahibi olma arzusu, bilhassa I. Petro'nun ortaya koymuş olduğu vizyon neticesinde gerçekleşti. Petro'nun halefleri de bu vizyonun takipçisi oldu. Karadeniz ve civarında Rus yayılcılığına karşı Osmanlı Devleti, Prut'ta Rusları durdurmayı başardı. Bunun üzerine, sıcak denizlere Karadeniz üzerinden ulaşamayacağını anlayan Rusya, gözünü Kafkasya ve Türkistan'a dikti. Esas olarak, 18. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar Kafkasya'da Osmanlı ve İran'a karşı üstünlük kuran Rusya'nın Kafkasya'daki kolonizasyon faaliyetleri hız kazandı. Bu kolonizasyon eylemleri bilhassa Kozaklar yoluyla gerçekleştirildi. Bölgenin tam olarak Rus kontrolüne geçmesinin ardından Ruslar Hindistan'a ulaşmak için iki

yol izledi. İlki, Kafkasya'dan güneye inerek İran üzerinden Hindistan'a ulaşmak; ikincisi, Kafkasya'daki Kozak birliklerinin Hazar Denizi üzerinden Türkistan'a taşınmasını sağlayıp bu birliklerin de Ural ve Orenburg Kozaklarıyla desteklenerek Türkistan'ın işgalini gerçekleştirmek ve nihayetinde Hindistan'a varmaktı.

Ruslar, bu emellerinin neticesinde Afganistan'a kadar nüfuz etmeyi başararak İngiltere'nin Hindistan sömürgesini tehdit etmeye başladı. Afganistan'da süreç içerisinde hem Rusya hem de İngiltere yanlısı yönetimler kurulsa da sonuç olarak Ruslar Afganistan'da İngiltere'nin nüfuzunu, İngiltere ise Türkistan'da Rusya'nın nüfuzunu tanıdı. Bunun nedeni, nüfuz mücadelesi sırasında Rusların Türkistan'ın işgalini büyük ölçüde gerçekleştirmiş olması ve Rusya'nın Kafkasya'da, Doğu Avrupa'da, Osmanlı Devleti ve Batı ile mücadelesinin sürmesiydi.

Ruslar, 18. yüzyılda Türkistan'a ticari heyetler göndererek temaslarda bulundu. Bu yüzyılda Türkistan'ın işgali için gerekli alt yapılar hazırlandı. 19. yüzyıla gelindiğinde işgal girişimleri başladı. Türkistan'ın birçok büyük şehri ele geçirildi. Türk bozkırlarında Kozak süvarileri at koşturmaya başladı. Yüzyılın son çeyreğinde, birçok Türk diyarı Ruslar tarafından ele geçirilmiş durumdaydı ve Türkmenler bu işgale boyun eğmemekteydi. Türkmenlere karşı bir dizi başarısız sefer icra edildi, ancak Mihail Skobelev'in Hazar ötesi birliklerin komutanlığına atanması bu durumu kökten değiştirdi. Skobelev, seleflerinin yaptığı hataları iyi analiz etti. Kafkasya, Orenburg ve Ural'dan gönderilen Kozakları savaşın şartlarına uygun bir biçimde kullandı. Üç hafta süren şiddetli çatışmaların ardından 12 Ocak 1881 tarihinde Göktepe düştü ve on binlerce Türkmen savaşta hayatını kaybetti. Bir hafta sonra Aşkabat ve üç yıl sonra Merv işgal edildi. Türkistan'ın Ruslar tarafından işgali tamamlanmış oldu.

Extended Abstract

Russia had been exposed to Turko-Mongol attacks since its princely times. Russia, which became stronger and stronger over time and moved towards tsarism, wanted to enrich its country through trade and have a say in Europe. To this end, it often fought against Poland-Lithuania and the Ottoman Empire in the south. In the east, it invaded Siberia. In the 18th century, Russia developed into an empire and set its sights on the Black Sea and the Caucasus. Although many wars were fought on and around the Black Sea, the Ottomans gained the upper hand with the support of Europe. Peter I was convinced that Russian expansion to the south should not take place via the Black Sea, but mainly via the Caucasus. In the 19th century, colonisation activities in the Caucasus, as well as in Siberia, were carried out by the Cossacks.

Peter's successors, who adopted his ideals, utilised the Cossacks effectively. Once Russian supremacy in the Caucasus had been successfully secured by the Cossacks, they pursued the goal of reaching Iran and then India from the Caucasus. At the same time, the invasion of Turkestan was to take place via the Ural and Orenburg Cossacks in northern Turkestan and India was to be reached via Afghanistan. The infrastructure for these expansionist ambitions was created in the 18th century.

Diplomatic contacts were established with the Turkish khanates in the region and trade deals were concluded. In reality, Russia hid its true intentions by pretending to establish diplomatic relations with these structures. In the process, Russia, conducting intelligence activities on the people and geography of the region, finalised its preparations by the 19th century. The region was rich in cattle breeding, tobacco, hemp, silk cultivation and valuable mineral resources, especially gold. The expansionist activities of the Russians in Turkestan worried Great Britain, the world power of the time.

India, the favourite of colonialist England, was threatened by the Russian Empire. If the Russians conquered Afghanistan, Afghanistan could serve as a stepping stone for the Russians to reach India. Wishing to eliminate this threat before it reached India's borders, Britain intervened in Afghanistan. In the process, British-Afghan wars broke out and puppet regimes were repeatedly installed in Afghanistan. Ultimately, the struggle for influence in Afghanistan ended with the Russians recognising British rule and Britain recognising Russian rule in Turkestan. While Britain fought against the Afghans in Afghanistan, Russia began a systematic occupation of Turkestan. Tashkent was occupied in 1865 and Samarkand in 1868. Merv was occupied in 1884.

On 21 January 1879, a meeting was held in the Caucasus, which was also attended by the Minister of War. At this meeting it was decided to occupy the rest of Turkestan as quickly as possible. The Turkmen put up fierce resistance against the Russians. General I. D. Lazarev, commander of the First Army of the Caucasus, was appointed commander of this invasion army. An army of six thousand men was placed at his disposal. However, Lazarev fell ill and died in a fortress in Turkestan. Lazarev's post was taken over by General N. P. Lomakin.

To ensure the safe and rapid transport of the Caucasian Cossacks to Turkestan, Chekishler and Kranovodsk were captured. The Kuban Cossacks played a leading role in these offensives. On 21 August 1879, the Russians began to advance on Goktepe in three columns. As the Russian army advanced, it captured several settlements on the road to Goktepe, but as the inhabitants of these settlements had abandoned their homes and sought refuge in Goktepe, Lomakin took them without resistance.

The Russian army reached Goktepe on 9 September 1879, and Kara Batur and the cavalry under his command made an unexpected attack on the Russian army, which was led by the Terek and Kuban Cossacks. This attack was repulsed by the Russians. Kara Batur and many Turkmen cavalymen lost their lives. The Russians who tried to enter the fortress were heroically defended by the Turkmen, regardless of age and gender, and the Russian attack failed. Although Lomakin tried to cover up this failure by claiming that the attack was only an expedition, he did not achieve what he wanted.

The failure of the expedition was a black mark on Russia's international reputation, both in Russia and in Europe. Moreover, Turkmenistan had to be fully occupied for the occupation of Turkestan. Therefore, the Russians did not give up and Skobelev, the famous commander who had defeated Osman Pasha at Plevne, was called in. Skobelev recognised Lomakin's mistakes and in order to avoid them, he had railway lines built to make the advance of the Russian army quick and steady. Skobelev also ordered the procurement of 18-20 thousand camels due to the desert conditions, which were not very suitable for wheeled transport.

He also utilised the Cossacks much more effectively, both for reconnaissance and as a vanguard in breaching fortifications. In addition to the Kuban Cossacks from the Caucasus, Skobelev called for reinforcements from the Turkestan Governorate and the Cossack armies of the Urals and Orenburg.

The poor logistics of the Russian army commanded by Lomakin and the abandonment of siege equipment were the main reasons for the failure of the campaign. Skobelev, on the other hand,

had various trenches dug around the fortress to prevent surprise attacks by the Turkmen and to strengthen the Russian defence. Skobelev divided the army into three columns and launched the attack on 12 January. Skobelev disrupted the Turkmen's concentration with false attacks and launched the main assault from the south-eastern corner of the fortress. As a result of the Russian attack, which began at 07:00, the artillery managed to breach the walls at 10:00. At 11.20 a.m. the explosives placed in the sewers under the walls were detonated. The troops of Kuropatkin and Kozelkov, who organised sapper attacks on the breaches, were successful with the support of Cossacks from the Ural, Orenburg and Caucasus armies.

Turkmen fighters from the south-west side of the fortress arrived to reinforce the destroyed south-east corner, but they arrived too late. In addition to the Turkmen fighters inside the fortress, nearly 40,000 people, including women, children and the elderly, were massacred. It is stated that the Russians used 872,000 shells and 12,400 artillery shells during the attack. The occupation process lasted 3 weeks and finally, with the fall of Goktepe on 12 January 1881, Ashgabat was occupied 1 week later and Merv three years later. This completed the occupation of Turkestan by the Russians. Even today, Turkmenistan commemorates the Turkmen martyrs of this event every 12 January.

Kaynakça

Abaza, K. K. (1902). *Zavoevanie Turkestana*. SPB.

Alımkulov, M. S. & Namatov, N. A. (2021). "bol'shaya igra" Rossiyskoy i Britanskoy İmperii v Tsentral'noy Azii, *Bol'shaya Evraziya: Razvitie, Bezopasnost', Sotrudniçestvo*, 4-1, 15-17.

Alpeyev, O. (2023). Za kulisami Djamskogo Pohoda: planirovanie Rossiey voennih deystviy v Tsentral'noy Azii v 1878 g., *RUDN Journal of Russian History*, 22(1), 21-33.

Baranovski, T. M. (1881). *Russkie Ahal-Teke. 1879 g.*, SPB.

Baumann, R. F. (1993). *Russian-Soviet Unconventional Wars in the Caucasus, Central Asia, and Afghanistan*, Combat Studies Institute, U.S. Army Command and General Staff College.

Bhat, A. M. (2020). Great game in Central Asia: Causes and consequences, *APJIR*, 4(2), 170-187.

Çaycıoğlu, S. O. (2017). 18. yüzyıl başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 115-132.

- Dubovikov, A. M. (2016). Rol' Rossiyskogo Kazaçestva v prisoedinenii Sredney Azii k Rossiyskoy İmperii (na primere Ural'skogo Kazaçestva), *Karel'skiy Nauçnyy Jurnal*, 5(2), 67-73.
- Geyns, K. K. (1882). *Oçerk Boevoy Jizni Ahal-Tekinskogo Otryada 1880-1881 gg.*, SPB.
- Grodekov, N. İ. (1883a). *Voyna v Turkmenii Pohod Skobeleva v 1880-1881 gg.*, I, SPB.
- Grodekov, N. İ. (1883b). *Voyna v Turkmenii Pohod Skobeleva v 1880-1881 gg.*, II, SPB.
- Grodekov, N. İ. (1883c). *Voyna v Turkmenii Pohod Skobeleva v 1880-1881 gg.*, III, SPB.
- Imha. (2015). Grodekov, Nikolay İvanoviç, General'nogo ştaba general-ot-infanterii, çlen Gosudarstvennogo Soveta. Erişim Tarihi: 23.05.2024. <http://imha.ru/1144542280-grodekov-nikolay-ivanovich-generalnogo-shtaba-general-ot-infanterii-chlen-gosudarstvennogo-soveta.html>
- İllyev, M. (2003). *1873-1924 döneminde Türkistan Türkmenlerinde siyasi, sosyal ve kültürel hayat* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İvanov, R. N. (2003). *General Maksud Alihanov: Triumf i Tragediya. Dokumental'noe Povestvovanie*. Epoha.
- Kungrad. (2024). Markozov V. İ. Krasnovodskiiy otryad. Ego Jizn' i slujba so dnja vısadki na vostoçnyy bereg Kaspıyskogo morya po 1873 g. Vključitel'no. İzd. 2-e, dopolnennoe. SPb., V. A. Berezovskiiy; tipografiya E. Arngol'da, 1898. Erişim Tarihi: 18.05.2024. <http://kungrad.com/history/pohod/mar/>
- Kuropatkin, A. N. (1899). *Zavoevanie Turkmenii (Pohod v Ahal-teke v 1880-1881 gg.) s Oçerkom Voennih Deystviy v Sredney Azii s 1839 po 1876 g.*, SPB.
- Külünk, F. (2020). *19. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'nin Afganistan Politikası* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mackinder, H. J. (1904). The Geographical Pivot of History, *The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers)*, 23(4), 421-437.
- Martınov, A. İ. (1899). *1798-1898 Kratkaya İstoriya 46-go Dragunskago Pereyaslavskago İmperatora Aleksandra III Polka.*, SPB.
- Milyutin, D. A. (1950). *Dnevnik D. A. Milyutina 1878-1880*, III, Moskva.

- Morris, P. (1975). The Russians in Central Asia, 1870-1887, *Modern Humanities Research Association*, 53(133), 521-538
- Özey, R. (2017). Mackinder'in Heartland Teorisi'nin Düşündürdükleri, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 35, 95-100.
- Potapov, A. E. (2020). *Uçastie Kubanskogo Kazaçestva v prisoedinenii Sredney Azii k Rossii (70-90-e godı XIX veka)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kuban Devlet Üniversitesi.
- Potapov, A. E. (2021a). Neudaçnyıy pohod K 140-letiyu okonçaniya Ahaltekinskih Pohodov 1879-1881 gg., *Voенно-İstoriçeskiy Jurnal*, 1, 67-72.
- Potapov, A. E. (2021b). Vtoraya Ahaltekinskaya Ekspeditsiya. Naçal'mıy Etap, *Voенно-İstoriçeskiy Jurnal*, 2, 61-67.
- Potapov, A. E. & Yanuş, C. V. (2021). Vtoraya Ahaltekinskaya Ekspeditsiya 1880-1881 gg., (K 140-letiyu okonçaniya Ahaltekinskih Pohodov 1879-1881 gg.), *Voенно-İstoriçeskiy Jurnal*, 3, 55-62.
- Ruseumvrm (2024). Tekinskaya Ekspeditsiya 1881 goda. Şturm Geok-Tepe. Erişim Tarihi: 30.05.2024. https://ruseumvrm.ru/data/collections/painting/19_20/zh-2936/index.php
- Ruwiki (2024). Lomakin, Nikolay Pavloviç. Erişim Tarihi 29.05.2024. https://ru.ruwiki.ru/wiki/Ломакин,_Николай_Павлович
- Sadullayeva, D. (2022). II. Göktepe Savaşı'ndaki gelişmeler ve Rus General Mihail Dmitrieviç Skobelev, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 739-748.
- Saray, Mehmet. (2012). Türkmenistan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (ss. 601-605). TDV.
- Soegov, M. (2013). Az bilinen eski fotoğraflarda kısa tarifleriyle Göktepe Savaşı'nın kahramanları, *Türkoloji*, 65-66, 40-49.
- Şerbak, A. V. (1900). *Ahal-Tekinskaya Ekspeditsiya Generala Skobeleva v 1880-1881 gg.*, SPB.
- Terentyev, M. A. (1906). *İstoriya Zavoevaniya Sredney Azii*. III, SPB.
- Yeşilot, O. (2010). Türkmençay Antlaşması ve sonuçları, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(36), 187-199.

KIRGIZ VE KAZAK TÜRKLERİNDE KIZ KAÇIRMA GELENEĞİ¹

Fatih ÇELİK² & Eliçe DEMİR³

Öz: Aile kavramı kutsaldır çünkü Türkler binlerce yıllık tarihleri boyunca aileyi toplumun temeli olarak görmüşlerdir. Aile, sadece kan bağıyla değil, aynı zamanda birlikte yaşamın getirdiği dayanışma, sevgi ve sadakatle karakterize edilen bir kurumdur. Geleneklerine bağlı toplumlarda olduğu gibi Türk kültüründe de aile, bireyin kimliğini ve sosyal statüsünü belirleyen bir unsur olarak görülür. Ailedeki her birey diğerlerine derin bir saygı ve sevgi ile bağlıdır. Aile sadece bir dayanışma ve destek ağı değil, aynı zamanda kültürel mirasın da taşıyıcısıdır. Türkler için aile bağı toplumun temelini oluşturur ve bu bağı gücü Türk toplumlarının direncini ve dayanıklılığını karakterize eder. Türk kültüründe kadın, toplumun temel direği ve ailenin kutsal merkezi olarak görülür. Kadın sadece bir eş ya da anne olarak değil, aynı zamanda bilgeliğin, zarafetin ve gücün sembolü olarak da övülür. Toplumun ilerlemesi ve refahı için kadınlara değer verilir. Kadınların bilgeliği ve sabrı, aile ve toplumda barış ve uyumun korunması için çok önemlidir. Ayrıca, kadınların sağduyu ile yönlendirme yeteneği toplumsal kararlara katkıda bulunur. Türkler arasında evlilikler genellikle aileler arasında anlaşma ve karşılıklı uzlaşmayla düzenlenirdi. Ancak bazı durumlarda, özellikle aileler arasındaki anlaşmazlıklarda ya da istenmeyen evliliklerde çiftler kaçmayı tercih etmiştir. Bu durumda erkek genellikle sevdiği kadını kaçırmış ve onunla evlenirdi. Kaçma geleneği genellikle genç çiftlerin aşkı ve kararlılığı ile ilişkilendirilirdi. Ancak bazen aileler arasında gerginlik ve anlaşmazlıklara yol açabiliyor ve toplumsal normların ihlali olarak görülmüyordu. Bu çalışma, Kırgız ve Kazak Türklerinin evlilik türlerinden biri olan kız kaçırma geleneği hakkında bilgiler içermektedir. Araştırma sonucunda Kırgızlar arasında kız kaçırma geleneğinin geçmişten günümüze kadar devam eden bir gelenek olduğu, Kazaklar arasında ise daha çok 1930'lu yıllardan sonra ortaya çıkan bir gelenek olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Kadın, Toplum, Evlilik, Kız Kaçırma, Kazaklar, Kırgızlar, Türk Kültürü.

TRADITION OF MIDDLE ABANDONMENT IN KYRGYZ AND KAZAKH TURKS

Abstract: The concept of the family is sacred because the Turks have regarded the family as the foundation of society throughout their millennia-old history. The family is an institution characterised not only by blood ties, but also by the solidarity, love and loyalty that comes with living together. In Turkish culture, as in societies that are committed to their traditions, family is seen as an element that determines the identity and social status of the individual. Each individual in the family is connected to others with deep respect and love. The family is not only a network of solidarity and support, but also a carrier of cultural heritage. For Turks, the family bond forms the foundation of society and the strength of this bond characterises the resilience and durability of Turkish societies. In Turkish culture, woman is seen as the pillar of society and the sacred centre of the family. She is

¹Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi Tarafından SYL-2023-12835 kodlu proje ile desteklenen Kırgız ve Kazak Türklerinde Evlilik Gelenekleri adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bl. E-Posta: fatih.celik@erciyes.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8945-4986>.

³ Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, E-Posta: elicedemir1@gmail.com ORCID ID: 0000-0001-6756-858X.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 19-04-2024

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 06-07-2024

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1470876>

praised not only as a wife or mother, but also as a symbol of wisdom, grace and strength. Women are valued for the progress and well-being of society. The wisdom and patience of women are crucial for maintaining peace and harmony in the family and society. In addition, women's ability to steer with common sense contributes to societal decisions. Among the Turks, marriages were usually arranged by agreement and mutual compromise between families. However, in some cases, especially in cases of disagreements between families or unwanted marriages, couples preferred to elope. In this case, the man would usually kidnap the woman he loved and marry her. The custom of eloping was often associated with the love and determination of young couples. However, it could sometimes lead to tensions and disagreements between families and was seen as a violation of social norms. The present study contains information about the tradition of girl abduction, which is one of the marriage types of Kyrgyz and Kazakh Turks. As a result of the research, it was found that the tradition of abducting a girl among the Kyrgyz is a tradition that has continued from the past to the present, while among the Kazakhs it was found to be a tradition that emerged mainly after the 1930s.

Keywords: Central Asia, Women, Society, Marriage, Abduction, Kazakhs, Kyrgyz, Turkish Culture.

Giriş

Aile, fertleri bir araya getirerek toplumun dayanışma ve birlik duygusunu ve milletin temelini oluşturur. Şefkat, yardımlaşma, birlik ve beraberlik gibi değerlerin kaynağı olan aile, bireylerin ve toplumun ruhsal ve sosyal gelişiminde belirleyici bir role sahiptir. Sağlam bir aile yapısıyla desteklenen toplumlar, sürekli bir ilerleme ve canlılık içinde olma eğilimindedirler. Aile, devletin varlığı için temel bir unsurdur; ancak aile içinde başlayan herhangi bir bozulma, devletin gücünü ve canlılığını tehlikeye atabilir (Başar, 2009: 1). Bu durum Türkler açısından değerlendirildiğinde eskiden beri aileye verilen değer ve ailenin önemi daha net anlaşılmaktadır.

Türkler, İslamiyet öncesinde Orta Asya'da tarih sahnesine çıkmış ve göç ederek dünyanın çeşitli bölgelerinde kendi kültürlerini sürdürmeyi başarmışlardır. Orta Asya'dan göç yolculuğuna başlayan Türkler, dünyanın her yerine yayılmıştır. Sibiry'a, Uzak Doğu'ya, Kafkas bölgesinden, İran'a, Hindistan ve Afrika'ya, Anadolu'ya hatta Hazar Denizinden Avrupa'ya uzanan bir göç yolculuğu izlemişlerdir. Türk milletinin uzun yıllar geniş coğrafyalara hükmetmesinde evliliğe olan bakış açısının, evlilik sonrası kurulan güçlü aile bağları ve geleneklerin yaşatılmasının rolü büyüktür. Evlilik, toplumsal birlik ve dayanışmayı sağlamak açısından da önemlidir. Aynı zamanda, toplum hayatında tartışmasız bir değere sahip olan aile kurumu, devletin sürekliliğinin teminatı olarak da büyük bir öneme sahiptir (Mandaloğlu, 2022: 482-483).

Türk toplumlarında, evlilik, bir kız ve bir erkeğin kendi ailelerinden ayrılarak yeni bir ev kurmaları ve böylece soyunu devam ettirmek istemeleri olarak değerlendirilmektedir. Bu, genç çiftin kendi aile bağlarını koparıp bir araya gelerek yeni bir aile birliği kurması anlamına gelmektedir (Kuran, 1990: 54). Erkeklerin evlenmeleri durumunda, aileleri genellikle onlar için yeni bir ev hazırlar. Bu ev hazırlama geleneği, "evlenmek" kelimesinin kökenini de

oluşturmuştur (Cin ve Akyılmaz, 2011: 34).“Evlemek” kelimesinin Türkler tarafından çok eski zamanlardan beri kullanıldığı, eski Türk yazıtlarından anlaşılmaktadır (Ögel, 1988: 253).

Eski Türk adetlerinde evlilik, kız kaçırma ve kalın verme şeklinde gerçekleşmekteydi. Kız kaçırma ile evlilik yöntemi, eski Türkler arasında uzunca bir müddet varlığını korumuştur. Özellikle de kızı kaçıran kişinin toplumsal statüsü bu durumun meşru görülmesine katkıda bulunmaktadır. Hatta Altay ve Yakut Türklerinde, meşru evlilik genellikle kız kaçırma ile gerçekleştirilmekteydi. Manas Destanı ve diğer birçok Türk destanında da kız kaçırma geleneğinden sıklıkla söz edilmektedir. Bu geleneğin önemli bir yönü, Türk kültüründe oldukça yaygın olan kahramanlık ve aşk unsurunu birleştirmesidir. Kaçıran erkek, kızın babasının isteğine göre ya kızı geri vermeli ya da kızla evlenmelidir. Her iki durumda da, kaçıran kişi kızın babasına, yaptığı eylemden dolayı bir para cezası ödemekle yükümlüydü. Eğer kız zaten bir başka erkekle nişanlıysa, nişanlıya ayrıca bir kalın veya başka bir kız verilmesi gerekirdi (Kurtoğlu, 2015: 40).

Göçebe Türk toplumlarında, yiğitlik ve güç, temel bir değerdi ve kız kaçırma, erkek tarafı için bu değerleri kanıtlamanın bir yolu olarak görülürdü(Tezcan, 2003: 2). Bu çalışmada Kazak ve Kırgızlarda kız kaçırma geleneği hakkında bilgi verilmiştir.

Evlilik İle İlgili Temel Kavramlar

Toplum içerisinde yaşayan erkek ve kadının bir araya gelmesiyle aile sisteminin temelleri atılmaktadır. Bireyin mutlu ve huzurlu olması aynı zamanda ailenin dolaylı yoldan da toplumun mutlu ve huzurlu olmasını sağlar. Bu nedenle aile olgusu bütün toplumlarda önem verilen ve üzerinde durulması gereken bir kavramdır (Çoraklı, 2007, s.66).

Aile günümüzde özel bir kurum olarak görülür. Ancak aile toplumsal kurallar, gelenekler ve kanunların öngördüğü şartlar doğrultusunda kurulan sosyal bir kurumdur. Aile; birbirlerine akrabalık bağları ile bağlı bulunan yetişkin üyelerin çocuklarına bakmakla yükümlü olduğu insan toplumu olarak tanımlanabilir (Giddens, 2000, s.173). Türk kültüründe aile olmak evlilik ile başlayan bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle evliliği tanımlamak ve Türk toplumunda evliliğin nasıl gerçekleştiğini tespit etmek oldukça önemlidir.

Evlilik bütün dünyada varlık gösteren toplumlar tarafından benimsenmiş ve toplum için vazgeçilmez bir dinamik haline gelmiştir. Evlilik için gerçekleştirilen ritüeller ise önemli kültürel ve toplumsal fikirleri ifade edebilmek için kullanılan sembollere verilen adlardır. Ritüeller sadece ilgili kültüre ilişkin bilgi vermenin yanı sıra o kültürün toplum içerisinde meşrulaştırılmasına imkân tanımaktadır. Genellikle de yaşam geçişlerini ifade etmek amacıyla

kullanılmaktadır. Toplumlar için doğum, ölüm ve düğün gibi kavramlar önemli geçiş evreleri olarak bilinmektedir. Araştırma kapsamında ele alınan evlilikte bu yaşam geçişi içerisinde toplumla kutlama ve meşrulaştırma amacıyla bir dizi ritüellere sahiptir (Bulut, 2019, s.1).

İslamiyet öncesinde Türk toplumunun temelini oluşturan aile, soy, cins, nesil anlamına gelmekte olan *urug* adı verilen yapıyı oluşturmaktadır. *Urug* aynı zamanda aile birliği anlamına da gelmektedir. Bu sosyal yapıyla birlikte ailelerin birbirleri ile bir dayanışma içinde olmaları hedeflenmiştir. Bu yapılanmada akrabalık ilişkileri ön plana çıkmaktadır. Eski dönemlerde sosyal hayat içerisinde birlikte yaşama kültürü “töre” adı verilen yazılı olmayan kuralların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Böylelikle Türkler belirli bir düzen içerisinde akrabaları ile yakın ilişki kurabilmeyi başarabilmiştir (Mandaloğlu, 2022, s.483).

Eski Türk gelenekleri incelendiğinde aile yapısının oluşturulmasında tarafların rızası kadar anne ve babanın rızası da ön plana çıkmakta ve evlenecek kişilerin öncelikli olarak ailelerin rıza göstermesi beklenmektedir. Bu nedenle erkek tarafı öncelikli gelin adayını ailesinden istemektedir. Türklerde kız isteme merasimlerinde toplumun önde gelen büyükleri ve saygın kişilerinin olması önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kişiler her iki taraf için aracı⁴ rolü üstlenmektedir. Eski Türklerde aracılar kızı babasından ya da abisinden “Tanrı Buyruğu” ile istermiş. Türklerde aile otoritesinde mutlak güce sahip olan baba olmasına rağmen evlilik durumunda kızının gönül rızasını almadan erkek tarafına kesin bir cevap vermezdi. Buradan babanın kızına verdiği değer ve istemediği kişiye veremeyeceği anlamı da çıkmaktadır. Çünkü babanın kızının evlenmeye razı olup olmadığını bilmesi gerekmektedir. Eski Türklerde söz kesiminde kız, evlenmeye razı olduğunu bildirecek rızalık sembolü olan bir mendil verirdi. Kız rızalığını bildirdikten sonra ise söz kesme merasimine geçilirdi (Mandaloğlu, 2022, s.489). Anlaşılacağı üzere Türklerde evlilik ritüelleri daha kız isteme merasimi ile başlamaktadır.

Farklı kaynaklarda eski Türklerin evlilik tipleri ile ilgili çok çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekilde özetlenebilir (Palancı, 2017: 46):

1. Türk ailesinin temel bir özelliği olan tek eşlilik, yaygın bir uygulamadır.
2. Birden fazla evliliği işaret eden belirgin bir işaret bulunmamaktadır.
3. Akınlarla zenginleşen kişiler genellikle kendilerine odalıklar edinmiştir.
4. Türklerde, grup dışı evlilikler daha yaygındır.
5. Ancak grup içi evlilikler de mevcuttur.

⁴ Kaşgarlı Mahmud bu aracılar için farklı tanımlamalarda bulunmuş ve bu kişiler için genellikle “sawçı” ve yorıgçı” kelimelerini kullanmıştır.

6. Bazı durumlarda Türkler, yağma yoluyla kız kaçıarak evlenmişlerdir.
7. Levirat usulü evlenmek zorunlu bir uygulamadır.
8. Dul ve yoksul olan bir kadın, isteği halinde levirat usulü evlilik yapabilir.

Yukarıda yer alan bilgilerden hareketle Eski Türklerde evlilik farklı şekillerde kurulabilmekte ve kendi içerisinde kurallara bağlanmaktadır. Türkler için geçmişten beri süregelen en önemli evlenme türlerinden birisi ise kız kaçırma geleneğidir.

Eski Türklerde Kız Kaçırma Geleneği

"Kız kaçırma", "Kocaya kaçma", "Peşe gitme" gibi terimler genellikle genç kızların kendi istekleriyle veya istekleri dışında, kendileriyle evlenmek isteyen erkekler tarafından alıkonulması pratiğini ifade eder. Bu uygulamaların kökleri, halk destanlarına kadar uzanan eski bir geçmişe dayanır. Bu eylemler, uzun bir tarihi geçmişe sahip olduklarından dolayı günümüzde "gelenek" olarak kabul edilir ve halk arasında geniş bir kabul görür (Kara, 2019: 11).

Türk kültüründe en eski evlenme geleneklerinden biri kız kaçırma'dır. Eski Türk toplumlarında, evlenme genellikle kız kaçırma veya yağma yoluyla gerçekleşirdi. Bazı topluluklarda, meşru evlilik genellikle kız kaçırma yoluyla gerçekleştirilirdi, örneğin Altay ve Yakut Türklerinde. Manas Destanı ve diğer pek çok Türk destanında da kız kaçırma geleneği sıkça anlatılır (Aşkar, 2021: 25-26).

Yakut Türklerinde, evlenmek isteyen gençler, kendi soyundan akranlarını toplar ve topluluk büyüklerinin huzurunda bir kam ayini düzenlerlerdi. Kız kaçırma töreninde, atların bağlandığı direklere kımız tulumları konurdu ve kam, bu kımızları atların koruyucu ruhlarına sunardı. Altay Türklerinde ise, günümüzde bile kız ve erkek aileleri arasında sözleşmeler yapılırsa da evlenecek genç, kendi yaşlılarını toplayarak evleneceği kızı kaçırdı. Altay Türklerinde kız kaçırma geleneğine dair bir âdet de, genç adamın kaçırdığı kıza nişan olarak kızın mendilini almasıdır. Bu gelenekler, Türk kültüründe derin bir kökene sahiptir ve tarih boyunca önemli bir rol oynamıştır (İnan, 1998: 344-349).

Eski Türklerden Anadolu'ya kadar uzanan kaçıarak evlenme geleneği, Altay destanlarında da gözlemlenmektedir. Bu durum, kaçıarak evlenme geleneğinin destanlarda da izlerinin bulunduğunu gösterir. Bu destanlar, Türk kültüründe ve tarihinde kaçıarak evlenmenin önemli bir yer işgal ettiğini gösterir. Erke-Koo Destanında ErkeMöndör iki gün evlilik için ikna olmayan Kögüdey-Mergen'in kızını kaçırdı (Dilek, 2007: 61):

“Kögüdey-Mergen”in kızının yanına

Erke-Koo giriverdi.
 Bir iki gün konuştu
 Kız bir türlü anlaşmaya varmadı.
 Gece yarısı Erke-Möndör
 Kızı alıp gitti.”

Kız kaçırma ile ilgili literatüre bakıldığında Tezcan (2003) yaptığı çalışmasında Türk kültüründe kız kaçırma geleneklerinde farklı boyutlarıyla ele almıştır. Bunlar;

- **Kaçırma:** Bu evlenme türünde kızın kendi isteği ve onayı söz konusu değildir. Bir erkek kızı çeşitli bahanelerle kandırarak kaçırmasını ifade etmektedir. Kaçırma terimi günümüzde dahi kullanılmaktadır. Bu kaçırma türünde önemli olan husus kızın zorla kaçırılmasıdır.
- **Kız kaçırma:** Kızın ya da kadının isteği ve onayı olmaksızın, bir bekâr ya da dul erkek tarafından zorla veya çeşitli hilelerle kaldırılarak götürülmesini ifade eder. Bu terim genellikle bu tür bir durumu açıklamak için kullanılır. Önemli olan nokta, kızın zorla kaçırılmasıdır (Tezcan, 2003).
- **Kaçışma:** Bu kaçırma türünde hem erkek hem de kızın karşılıklı anlaşması söz konusudur. Bu tarz yapılan evliliklerde genellikle düğün yapılmaz. Bu sayede taraflar düğün masrafından kurtulurlar. Kaçışma türü evliliklerde aile izni alınmadan gerçekleştiği için kız beraberinde çeyiz getirmez. Kızın ailesi sonradan kızı için çeyiz vermez (Güven, 2016: 199). Bu şekilde yapılan evliliklerde genellikle ekonomik durum gerekçe gösterilir ve maddi yetersizlikler bu geleneğin kullanılmasına neden olur.

Güven (2016: 199-200) çalışmasında kız kaçırmanın bazı nedenlere dayalı olduğunu ifade etmiş ve bunları aşağıdaki gibi sıralamıştır.

- Ailelerin Kızlarını Vermek İstememesi
- Nişanlı Çiftlerin Düğünü Bekleyememesi
- Genç Kızın Kandırılarak Kaçırılması
- Gençlerin Evlenmek Zorunda Kalmaları.
- Öç Almak İçin Kız Kaçırma.
- Başlık Parasından Kurtulmak İstenmesi, Düğün Masraflarından Kurtulmak İstenmesi.
- Kızın Kendiliğinden Kaçması
- Ekonomik sebepler
- Aile içi huzursuzluk

Türk toplumu, evlenme adetleri ve öncesi konusunda farklı aşamalardan geçmiştir. Kız kaçırma ve yağma gibi yöntemlerle aile kurma geleneği sürekli bir huzursuzluğa yol açtığından, bu konuyu barışçıl yollarla çözmek sosyal bir gereklilik haline gelmiştir. Manas Destanı'nda

evlenmeye dair en eski unsurların tasvir edildiği kısımlar, bu geleneği yansıtır. Bu kısımlardan anlaşıldığına göre, Manas'ın kahramanları, genellikle çatışma yoluyla elde ettikleri kızlarla evlenirler (Gülensoy, 2002: 93). Ancak, savaşlarda ganimet olarak alınan kızlarla gerçek bir evlilik gerçekleşmez. Manas Destanı'nda, Kayıp'ın kızı Kara-Bölük'ü ve Şoorok'un kızı Akılay'ı ganimet olarak alıp, gerçek bir evlilik yapmamışlardır. Ancak, dışarıdan evlenme zorunluluğu ortaya çıktığında, kız kaçırmanın iki farklı toplum arasında anlaşmazlıklara yol açmasını engellemek için, kızın kökenine ait birinden veya daha sonra kızın kendisinden "rıızalık" gösteren bir nişan alma geleneği ortaya çıkmıştır. Bu nişan geleneği, evlenmeye meşruluk kazandıran bir unsur olarak evlilik merasimlerine dâhil edilmiştir (İnan 1998: 348).

Kırgız Türklerinde evlilik, "belkuda" (beşik kertmesi), "kız kaçırma" ve "normal başlık ödeme" olmak üzere farklı şekillerde gerçekleşebilir ve her bir evlilik türüne göre özel bir düğün geleneği bulunur. Ancak hangi şekilde olursa olsun, evliliklerde düğün kaçınılmazdır çünkü Kırgız kültüründe düğün, bir itibar meselesi olarak görülür (Yüce ve Dosbayeva, 2007, s. 8). Kırgızların geleneklerinde özel bir evlilik şekli olan "ala kachuu" (kız kaçırma) kurulmuştur. Bu geleneğin tarihsel kökenleri eski Kırgız tarihine kadar uzanabilir. Erkekler, kendi boylarını genişletmek için evlenme çağına gelmiş genç kızları sadece iç savaşlar sırasında kaçırdılar. Barış zamanlarında ise, evlilik amacıyla bir kızın kaçırlması nadir görülen bir olaydı (Abramzon, 1990: 215). "Kyz ala kachuu" olarak bilinen gelinin kaçırlması, genç bir kızın kaçırlarak evlendirildiği türdür (Kleinbach, Salimzhanova, 2011: 90).

Evlenecek olan bir erkek, genellikle arkadaşlarıyla birlikte kızını kaçırmak için kendi evine götürür, özellikle 1940-1950 yıllarında bu kaçırma at üzerinde gerçekleşirdi. Eğer evdekiler haberdar ise hazırlıklı olurlar, yoksa hızla komşular toplanır ve hazırlıklara başlanır. Kaçırlan kızın başına örtü örtterek ve ona gelin elbiseleri giydirerek onu sakinleştirmeye çalışırlar, ancak kızın razı gelmemesi durumunda yaşlı kadınlar beddua ederek kapının önüne ekme bırakırlar. Kırgız toplumunda yaygın bir inanışa göre, kaçırlan kızın ekmeğin üzerinden atlaması halinde hayatta mutlu olmayacağına inanılır. Kızlar bazen ailesi gelene kadar gelin elbiselerini giymemeye, örtüyü örtmemeye çalışır. Gelin, evin köşesine çekilen bez ya da tül perde arkasına oturtulur; bu, kayınbabasının, erkeğin ağabeylerinin ve enişterinin gelini görmemesi içindir. Ardından 40 gün boyunca perde kaldırılmaz ve yeni gelini görmeye gelen mahalledeki komşular ve akrabalar, getirdikleri eşyaları gelinin üzerine atarlar. Kız razı olduktan sonra erkeğin akrabaları kızın evine gitmeye hazırlanır ve gece bile olsa aynı gün içerisinde yola koyulurlar. Ailesinin büyüklerinden bazıları bir miktar para ve birkaç koyun alarak kızın evine giderler; bu ziyarete "açubazargabaruu" denir, yani kızgınlığın giderilmesi ve sınırların yatıştırılması anlamına

gelir. Beraberlerinde, kızın evlenmeye razı olduğunu gösteren bir mektupla birlikte gelirler, bu mektup bazı zamanlarda kızın ağzından erkek tarafının yazdığı bir mektup da olabilir. Bu gelişede "kuldugubuz bar" denir. Ardından kızın ailesi toplanır, eğer karşı taraf tanınıyorsa cevaplarına göre hareket edilir, tanınmayan bir aile ise kızın yengesi kızın fikrini almak ve ailenin durumunu görmek için erkek evine gider. Eğer kız kabul ederse, yengelerinden biri aileyle konuşarak detayları halleder, eğer kız kabul etmezse de evlilik için ikna edilmeye çalışılır. Eğer kızı vereceklerse, nikâh yapıncaya kadar orada kalır; bazen kız tekrar baba evine teslim edilir ve usulünce nişan yapılır, ardından belirlenen tarihte düğün yapılır. İki taraf da memnun kalırsa, erkek tarafı kıza hazırlıklarına başlaması için bir miktar para bırakır (Yüce ve Dosbayeva, 2007: 19). Kırgız toplumunda geçmişten günümüze uzanan kız kaçırma geleneği, artık toplumda itibar görmeyen ve uygulanması halinde bir dizi ekonomik ve hukuki sorunları beraberinde getiren pratik bir evlilik yolu olarak görülmektedir. Günümüzde, kız kaçırma olaylarının çoğu zaman maddi talepler etrafında yoğunlaştığı gözlemlense de, aslında geleneksel olarak kız kaçırma, yalnızca kızın kendi rızası ve kabulüyle gerçekleşen bir adet olarak bilinirdi (Cumagulov 1960, Akt. Ünal, 2021,s.57). Kırgız toplumunda günümüz koşullarında kız kaçırma geleneği sosyal açıdan olumsuz bir durum olarak görülmekte ve aile içi sorunların yaşanmasına neden olmaktadır. Öyle ki günümüzde de Kırgız kızları kendi istekleri olmadan kaçırılmakta ve istemedikleri bir evlilik yapmaktadır. Kırgızistan'da her yıl yaklaşık olarak 10-15 bin arası geç kız evlenmek için kaçırılmaktadır. Birleşmiş Milletler raporlarına göre ülkedeki her beş evlilikten birisi kız kaçırma geleneği ile yapılmaktadır (Kızı, 2021: 424).

Kazak kültüründe, geçmişte genellikle iki genç, babaların tercih ve anlaşmasıyla evlendirilirdi. Ancak evlilik biçimleri arasında kız kaçırma da yer alır. Bu gelenek, Kazakistan'da "Qız Alıp Qaşuv" olarak bilinir. Eskiden "Kız Kaçırma" gibi bir evlilik yöntemi bulunmazken, günümüzde uygulanmaktadır (Kalafat, 1999: 68). Kazakistan'da 1930'lardan itibaren yaygınlaşan kız kaçırma geleneği, o dönemde milyonlarca Kazak Türkünün yaşamını yitirdiği bir kıtlıkla ilişkilendirilir. Bu dönemde, neslini devam ettirmek isteyen ancak fakir olan halk, neslinin devamı için böyle bir çözümü benimsemiştir (Kartaeva, 2014:176). Bu tür evlilikler, günümüzde de maddiyat kaynaklı olarak az da olsa devam etmektedir. Ancak kaçırılma olayları bazen çözülmesi zor tartışmalara neden olmuştur. Kaçırılan kızın zaten başının bağlı olması, aileleri ve özellikle genç gelin adayını karmaşaya sürükleyebilir. Bu tür evliliklerin insanlık tarihinde egzogami (dışevlilik) geleneğinden geldiği belirtilmektedir (Taş, 2019: 158). Bu tür evliliklerde iki durum mevcuttur: Birincisinde kız kendi isteğiyle kaçar, ikincisinde ise erkek tarafından zorla kaçırılır. Kızın kendi isteğiyle kaçma durumunda, genellikle erkeğin gerekli

başlık parasını verememesi veya ailenin evliliğe karşı çıkması etkili olabilir. Kız kaçtıktan sonra, aile istemese bile bu durumu kabul etmek zorunda kalır.

Kazak kültüründe, gençler birbirleriyle anlaşmış olsalar bile, ailesi karşı çıktığında kaçma veya kaçırılma durumlarıyla karşılaşılabilir (Altınkaynak, 2019: 151). Örneğin, kız istekli ve gönüllü olmasına rağmen kızın ailesi erkeği istemediğinde, erkek ve kız anlaşarak kaçabilirler. Kaçırıldıktan sonra, kızın bilinmeyen bir yere götürülmesiyle kızın ailesi ve akrabaları öfke ve kızgınlık içinde kalabilirler. Ancak zamanla bu öfke yatışır ve sinirler sakinleşir. Bu durumda, erkek tarafı genellikle aile büyüklerinden oluşan bir heyet gönderir. Bu heyet, kızın ailesine giderek özür diler ve tarafları barıştırmaya çalışır. Kız kaçırma olayları genellikle Kazakistan'ın güneyinde yaygınken, kuzey bölgelerinde daha az görülür (Nauanova, 2020: 142).

Sonuç ve Değerlendirme

Türk kültüründe kadın, her zaman toplumun önemli bir parçası olarak kabul edilmiştir. Eski Türklerde kadına gösterilen saygı, Türk kültürünün temel değerlerinden biri olan ataerkil yapı ile şekillenmiştir. Bu durum kadının toplumdaki rolünü değersizleştirmemiş, aksine ona belirli haklar ile birlikte saygın bir itibar verilmiştir. Özellikle eski Türk toplumlarında kadın, ailenin merkezinde yer alır ve ailenin temelini oluştururdu. Kadının anne olarak sahip olduğu rol, toplumda kutsal ve saygın bir konuma sahipti. Geleceğin inşacısı olan anne, çocuklarını iyi yetiştirerek toplumu geliştirmekten sorumluydu. Türk toplumunda kadına verilen değer zaman içerisinde değişime uğradığı söylenebilir. Yaşanan bu değişim kadınlar üzerinde bazen olumlu bazen de olumsuz sonuçlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kadına verilen değer açısından toplumsal yapının değişmesiyle birlikte eğitim fırsatları, iş gücüne katılımı, toplumsal cinsiyet eşitliği bilinci ve kadın temsiliyeti gibi olumlu etkileri olduğu söylenebilir. Yaşanan değişimin olumsuz yönlerine bakıldığında toplumsal baskı, kadına şiddet, iş hayatında bazı durumlarda cinsiyet ayrımının yapılması ve toplumsal beklentiler olarak ifade edilebilir.

Dünyada kadının gördüğü değeri toplumsal yapılar ve kültürel unsurlar doğrultusunda yorumladığımızda elbette her dönem kendi içerisinde farklı özellikler barındırmaktadır. İslamiyet öncesi dönemde Arap yarımadasında kadınlar ve kız çocukları genellikle ikinci sınıf vatandaşlar olarak kabul edilirdi. Bazı kabilelerde kız çocukları doğar doğmaz gömülür veya öldürülürdü. Kadınlar, genellikle erkeklerin mülkiyeti olarak kabul edildiği için miras hakkı da bulunmazdı. Evlilikler genellikle aileler arasında bir anlaşma olarak yapılır ve kadınların bu süreçte söz sahibi olduklarına pek rastlanmazdı. Kadınların değersizleştirilmesi sadece bu coğrafya ile sınırlı kalmamış Avrupa'da Orta Çağ'ın karanlık döneminde de kadınlara gereken değer verilmemiştir. Orta Çağ'da gerçekleştirilen cadı avı, özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda,

binlerce kadının suçsuz yere cadılıkla suçlanıp işkence gördüğü ve idam edildiği karanlık bir dönemi işaret eder. Kadınlar, o dönemde toplumun üstünde bir güç ve koruma sağlayan erkeklerin otoritesi altındaydılar. Aynı dönemlerde Türk kadını, ailenin temelini oluşturuyor, genellikle ev idaresini sağlıyor, çocuğun bakımını üstleniyor ve ailesine liderlik ediyordu. Türk toplumunda kadın o kadar güçlü görülmekteydi ki hükümdar vefat ettikten sonra hanımı başarıyla hükümdarlık yapabilmıştır. Örneğin, eşinin vefatından sonra tahta geçen Tomris Hatun Pers hükümdarı Kiros'u mağlup edip halkına zafer getirmiş güçlü Türk kadınıdır. Türk kadınına verilen değer Türk mitolojisinde de karşımıza bereket tanrıçası Umay Ana karakteriyle çıkmaktadır.

Yukarıda yer alan durum özetlenecek olursa Arap yarımadasında kadınlar ve kız çocukları, genellikle ikinci sınıf vatandaşlar olarak kabul edilirken, Orta Çağ Avrupa'sında kadınlar, cadı avı gibi karanlık uygulamalara maruz kalarak toplumsal, ekonomik ve hukuki açıdan sınırlı haklar ile yaşadı. Bu dönemlerde kadınlar, ev içindeki işlerle ve çocuk bakımıyla sınırlı tutularak toplumsal ve siyasi alanlarda etkin bir rol oynamalarına izin verilmiyordu. Ayrıca, şiddet ve taciz gibi sorunlar da yaygındı ve genellikle cezasız kalıyordu. Öte yandan, eski Türk toplumlarında kadınlar, ailenin temelini oluşturuyor, bazıları hükümdarlık rolü üstleniyor, dini ve mitolojik figürler olarak kabul ediliyor ve savaşlarda aktif olarak yer alıyor ve kiminle evleneceklerine kendileri karar verebiliyorlardı.

Özellikle Orta Asya'da Türk topluluklarının göçebe yaşam tarzında kadının rolü, ailenin ve toplumun sürdürülebilirliği açısından kritikti. Kadınlar, göçler sırasında ailelerine eşlik ederken, hayvan bakımı, ev işleri ve geleneksel el sanatları gibi alanlarda önemli katkılarda bulunurlardı. İslam'ın Türk toplumları üzerindeki etkisiyle birlikte kadının toplumdaki konumu değişmiş, daha kısıtlayıcı bir yapı ortaya çıkmıştır. Ancak, Türk kültüründe kadına saygı ve değer vermeye dair köklü bir gelenek olduğu unutulmamalıdır. Günümüz Türkiye'sinde, kadınların sosyal, ekonomik ve siyasi hayatta daha etkin bir şekilde yer alması için çeşitli reformlar yapılmıştır. Bu bağlamda, kadın hakları konusundaki bilinçlenme ve çaba, Türk toplumunda kadına verilen önemin artmasına katkı sağlamıştır.

Günümüzde ise Türkiye gibi modern Türk toplumlarında kadının statüsü ve rolü, çağdaş dünya normlarına uygun hale gelmiştir. Kadınlar eğitimde, iş hayatında ve siyasette daha etkin roller üstlenerek toplumun her alanında kendilerini kanıtlamışlardır. Kadına yönelik eşitlik ve haklar konusundaki bilinç ve çaba, Türk toplumunda giderek artmaktadır. Sonuç olarak, Türk kültüründe kadına verilen önem, tarihsel süreç içinde değişiklik göstermiş olsa da kadın, toplumun önemli bir parçası olarak kabul edilmiş ve her dönem saygın değer görmüştür. Kadın,

ailenin temelini oluşturan unsurlardan biri olarak görülmüş, toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında etkin roller üstlenmiştir. Günümüzde ise kadına yönelik eşitlik ve haklar konusundaki çabalar, Türk toplumunda daha da güçlenmektedir.

Türk toplumlarında evlilik, genellikle aileler arasında yapılan anlaşmalarla gerçekleşse de bazı durumlarda kız kaçırma seçeneği de gün yüzüne çıkmaktaydı. Kız kaçırma, genç bir erkeğin, ailesinin veya kızın rızasını almadan, bazen de kızın isteğiyle veya rızasıyla, ailesinin izni olmaksızın kızını kaçırmak onunla evlenmesini ifade ederdi. Kız kaçırma geleneği, özellikle ailelerin veya toplumun evlilik için uygun gördüğü bir eşle evlenmek istemeyen gençler arasında yaygındı. Bu durumda, genç erkek kızını kaçırmak onunla evlenir ve daha sonra bu evlilik toplumda ve aileler arasında zamanla kabul edilirdi.

Kız kaçırma geleneği, eski Türk toplumlarında evlilik ve aile yapısının dinamiklerini etkileyen önemli bir unsurdur. Bu geleneğin izleri, günümüzde bile bazı Türk topluluklarında ve kültürlerinde görülebilir. Kız kaçırma eylemi, toplumsal normlar ve ahlaki değerler bağlamında farklı şekillerde algılanmış olabilir. Bazı kaynaklarda kız kaçırmanın bir erkeğin cesaretini ve kararlılığını gösterdiği, aşk ve tutkunun gücünü temsil ettiği ve bu nedenle olumlu bir eylem olarak görüldüğü belirtilmektedir. Ancak, diğer kaynaklarda ise kız kaçırmanın ahlaki açıdan kabul edilemez bir davranış olduğu ve toplumsal düzeni bozan bir eylem olarak görüldüğü ifade edilir. Eski Türk toplumlarında kız kaçırma geleneği, zaman içinde değişmiş ve evlilik kurumunun daha resmi ve aileler arası anlaşmalarla yapıldığı bir yapıya dönüşmüştür. Günümüz Türk toplumlarında bazı bölgelerde ve belirli topluluklarda bu geleneğin izleri hala görülse bile kız kaçırma geleneği genellikle yasadışı olarak kabul edilir ve kadın hakları savunucuları tarafından kınanır. Modern Türk hukukunda da kız kaçırma suç olarak kabul edilir ve cezai yaptırımlarla karşılaşır.

Kız kaçırma geleneğinin nedenleri çeşitli sosyal, kültürel ve ekonomik faktörlere dayanır. Bunlar; aile onayı alamama, sosyal sınıf farkı, aile ihtiyaçları, iktidar ve kontrol vb. Bu faktörlerin yanı sıra, kültürel normlar, gelenekler ve yaşanan dönemin sosyal koşulları da kız kaçırma geleneğinin nedenlerini etkileyebilirdi. Ancak, günümüzde bu geleneğin yerini daha resmi ve aileler arası anlaşmalarla yapılan evlilikler almıştır. Kazaklar ve Kırgızlara bu geleneğe bakıldığında Kırgızlar açısından kız kaçırma geleneği çok eski dönemlerden itibaren süregelen bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Kazaklarda kız kaçırma geleneği özellikle 1930'lu yıllardan sonra ortaya çıkan ve yaygınlaşan bir gelenek olarak tespit edilmiştir.

Extended Abstract

Family and marriage have a unique significance for a person's life. Marriage is not just a romantic union, but a sacred covenant in which two people come together bound by deep understanding, respect and loyalty. This union contributes to personal growth while forming the basic building blocks of society. The family, as a natural outgrowth of marriage, promotes the healthy development of children in a loving environment. It strengthens the ability to overcome challenges, share joys and alleviate sorrows. The family also provides a sense of belonging and a safe haven for the individual. As the cornerstone of society, the family plays a central role in passing on values and traditions and strengthens social bonds. Therefore, marriage and family are the most important sources of support and happiness in human life; hence, it is of utmost importance to nurture them and build them on a solid foundation. In ancient Turkish society, the family and marriage played a crucial role in the social and cultural structure. The family went beyond nuclear units to encompass extended family structures that strengthened kinship ties and promoted unity and solidarity. Respect and reverence for elders within the family was of great importance, and one was encouraged to benefit from their wisdom. Consequently, family and marriage were the cornerstones of society in past eras and symbolised the solidity of the social fabric. While the family strengthens the sense of unity and solidarity, marriage helps to put the future of society on a firm foundation.

The importance of women in Turkish society and their role in establishing the family has been of great significance throughout history. In traditional Turkish society, women were considered the cornerstones of the family and bore great responsibility for the solid construction and continuity of the family unit. Women took on important tasks such as running the household, raising children and maintaining balance and harmony within family relationships. Women also played an important role in marriage. In traditional Turkish society, marriage was often finalised through agreements between families, with women often serving as a bridge between families during this process. The importance of women in Turkish society has changed over the course of history. Especially in the Central Asian Turkic peoples, women have often played an active role in social life. In Turkic communities such as the Göktürks, for example, women held leadership positions and even ruled as rulers. In addition, female heroes played an important role in ancient Turkish mythology.

In Central Asia, women form one of the basic building blocks of society and are important in many ways. Firstly, they form the basic unit of family and society. In Central Asian societies,

women are responsible for the administration and maintenance of the family. They take on important tasks such as running the household, raising children, securing livelihoods and strengthening family ties. Women also play a crucial role in maintaining social equilibrium. They ensure the balance and stability of society. Harmonious relationships within families help to maintain peace and tranquillity in society. Women's wisdom, empathy and ability to reconcile help to promote harmony within the community. In Central Asia, women often play an important role in traditional economic activities such as agriculture, animal husbandry and handicrafts. Their contributions to the economy help to feed families and promote the general welfare of society. In addition, women have played an important role in preserving and transmitting the rich cultural heritage of Central Asia since ancient times. Traditional handicrafts, music, dance and other cultural practises are often passed down from generation to generation by women.

The importance of the family and women in ancient Turkish society influenced marriage traditions over time and led to the emergence of different types of marriages. The marriage customs of the Turks were characterised by the cultural and social structure of society. Marriages were often arranged between families, usually based on factors such as social status, wealth and kinship. In addition, there was a tradition of bride kidnapping among the Turks, which has survived to the present day. The tradition of bride kidnapping was a widespread practise in traditional Turkic societies in Central Asia and was an important part of the marriage process. According to this tradition, a young man, often with the consent of his family or on his own initiative, would attempt to marry a girl he loved by abducting her. Bride kidnapping was accepted as part of marriage rules and social norms in certain periods of society. However, the way in which this tradition was practised and the acceptable limits could vary from one community to another. The abduction of a bride was often associated with love and romance. A young man would attempt to marry the girl he loved by abducting her without the consent of her family. This was seen as a method that allowed young couples to marry according to their own wishes. However, bride kidnapping has evolved over time and has become less common in some societies. It is known that this tradition still exists in some communities today, but it is mostly practised alongside more modern marriage customs. Bride kidnapping is an important tradition that reflects the complex dynamics of marriage and love in society and is part of the cultural and social fabric of Central Asia. The aim of this study is to provide information about the tradition of bride kidnapping in the Kyrgyz and Kazakh communities in Central Asia and its development. The research results show that the tradition of bride kidnapping has existed for

a long time among the Kyrgyz, while among the Kazakhs it is identified as a tradition that emerged especially after the 1930s.

Kaynakça

- Abramzon, S., M. (1990). *Kırgızlar ve onların etnogenetik, tarihi ve kültürel bağları*. Frunze: Kırgızistan.
- Altınkaynak, E. (2019). *Anlatımlara-derlemelere dayalı halk kültürü*. Ankara: Kültür Ajans Yayınları.
- Aşkar, S. (2021). *Kazak Türkçesinde evlilikle ilgili söz varlığı - Karahanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Başar, H. (2009). *Eski Türklerde aile*, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Cin, H., & Akyılmaz, G. (2011). *Türk hukuk tarihi*. Konya: Sayram Yayınları.
- Çoraklı, S. (2007). *Mutluluk ve aile bağları*. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.
- Ercüment, K. (1990). Türk ailesinin tarihi gelişmesi, *Türk Yurdu, Aile Özel Sayısı(10)*, 7-49.
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji*. C. Güzel (çev.). Ankara: Ayraç Yayınları.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara.
- Kalafat, Y. (1999). Kazakistan'daki Türk halk inançları. *Milli Folklor*, 11(41), 66-71.
- Kara, M. (2019). *Aile çalışma ve sosyal hizmetler bakanlığı Ardahan il müdürlüğü çalışanlarının kız kaçırma ve kaçarak evlenme olgularına yaklaşımları*, Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ardahan.
- Kartaeva, T. (2014). Sır bölgesi kazaklarının evlilik törenleri üzerine bir değerlendirme (19.yy. – 20.yy. Başları).*Milli Folklor*, 167-179
- Kızı, Ö., A. (2021). Kırgızistan tarihinde kız kaçırma. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 7(14), 424-434.
- Kleinbach, R., & Salimzhanova, L. (2011). “Kyz ala kachuu” ve Kırgız adet: Kırgızistan'da gelin kaçırma ve gelenek hukuku. *Orta Asya Çalışmaları, Etnografik İnceleme*.
- Kurtoğlu, T., Y. (2015). *Eski Asya Türk Devletleri'nde aile hukuku*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Mandaloğlu, M. (2022). *Eski Türklerde aile ve evlilik anlayışı*. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 4(8), 481-98.
- Nauanova, G. (2020). *Kazak Türklerinin halk kültüründe geçiş dönemleri*, Doktora Tezi, Ardahan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ardahan.
- Ögel, B. (1988). *Türk kültürünün gelişme çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Palancı, R. (2017). *Eski Türklerde evlilik müessesesi*, <https://acikerisim.aksaray.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12451/10528/palanci-ridvan-2017.pdf?sequence=1>, adresinden 26.03.2024 tarihinde erişilmiştir.
- Taş, S. (2019). *Tunceli'de geçiş törenleri: doğum, evlenme ve ölüm*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

- Tezcan, M. (2003). Türk Kültüründe kız kaçırma geleneklerinin antropolojik çözümlenmesi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 6(6), 1-8.
- Ünal, A. (2021). Kırgız toplumunda geçmişten günümüze kalın (başlık parası) geleneği. *Millî Folklor Dergisi*, 17(131), 47-61
- Yüce, M., & Dosbayeva, B. (2007). Kırgız Türklerinde evlenme geleneği. *Modern Türk Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 8-24.

Vartabed Anton'un Vaazlarında Oğuz Türkçesinin İzleri Üzerine¹

Gökçe Yükselen PELER² & Hilal ÇAĞLAR³

Öz: Bu çalışmada, Gregoryan Kıpçaklara ait eserler arasında önemli bir yere sahip olan Vartabed Anton'un Vaazları'nda Oğuz Türkçesine ait olduğu düşünülen ses, yapı ve söz varlığı gibi hususiyetler incelenmeye çalışılmıştır. Toplamda dört ciltten oluşan bu vaazların ilk cildi içerisindeki ilk on beş vaaz ele alınarak söz konusu makale çalışması oluşturulmuştur. A. Garkavets'in belirttiği üzere XVII. yüzyıla ait olan bu eser, Vartabed Anton tarafından Lehçeden Türkçeye tercüme edilmiştir. Aslında çeviri bir eser olması sebebiyle cümle yapısı oldukça karmaşıktır. Yine de Kıpçak Türkçesine ait fonetik ve morfolojik özellikler ile Türkçe söz varlığı oldukça belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır. Oğuzlar ve Kıpçaklar birçok yönden birbirini etkilemiştir, denilebilir. Kaşgarlı Mahmut'un, eseri *Dîvanû Lugâti't Türk*'te de belirttiği üzere Kıpçaklar, Oğuzlarla çok eski dönemlerden itibaren özellikle dil yönünden etkileşimde bulunmuşlardır. Bu eserde de Oğuz Türkçesine ait birtakım özellikler belirlenmeye çalışılmıştır. Söz konusu metinde bazı durumlarda Oğuz Türkçesine ait olduğu düşünülen k- > g- ve t- > d- tonlulaşması, gelecek zamanı belirten -ısar eki gibi unsurlar ile birlikte Kıpçak Türkçesine ait özelliklerin yer yer ikili olarak kullanıldığı gözlemlenmiştir. Söz konusu çalışmada Kıpçak Türkçesine ait bu yazılı eserde Oğuz Türkçesine ait olduğu düşünülen birtakım kullanımlar açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gregoryan Kıpçak, Vartabed Antonun Vaazları, Oğuz Türkçesi, Kıpçak Türkçesi.

Traces of Oghuz Turkish in the Sermons of Vartabed Anton

Abstract: This study attempts to analyse the features such as sound, structure and vocabulary that are thought to belong to the Oghuz-Turkish in Vartabed Anton's sermons, which occupy an important place among the works of the Gregorian Kipchaks. The first fifteen sermons of the first volume of these sermons, which consist of four volumes in total, were considered and the article in question was formed. As A. Garkavets noted, this work, which dates back to the XVII century, was translated from Polish into Turkish by Vartabed Anton. As it is a work of translation, the sentence structure is quite complex. Nevertheless, the phonetic and morphological features of Kipchak Turkish and Turkish vocabulary are clearly recognisable. It can be said that Oghuz and Kipchak have influenced each other in many ways. As Kashgarli Mahmut states in his work *Dîvanû Lugâti't Türk*, the Kipchaks have interacted with the Oghuz since ancient times, especially in terms of language. In this work, an attempt was made to identify some features of Oghuz Turkic. In some cases, the features of Kipchak Turkish have been found to be paired with elements such as k- > g- and t- > d-intonation, which are thought to belong to Oghuz Turkish, and the suffix -ısar, which indicates future tense. In this study, an attempt has been made to explain some usages thought to belong to Oghuz Turkish in this written work, which belongs to Kipchak Turkish.

Keywords: Gregorian Kipchak, Sermons of Vartabed Anton, Oghuz Turkish, Kipchak Turkish.

¹ Bu çalışma; Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından SYL-2020-10169 kodlu proje ile desteklenmiş olan yüksek lisans tez projesinden faydalanılarak ortaya çıkarılmıştır.

² Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, el-mek: gokcepeler@erciyes.edu.tr / orcid nu.: 0000-0002-9604-5101.

³ Bilim Uzmanı, el-mek: hilalcglar94@gmail.com / orcid nu.: 0000-0003-4068-2483.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 21-05-2024

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 08-07-2024

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1485707>

Giriş

Kıpçak adının geçtiği ilk kaynak tam olarak bilinemese de elde edilen verilere ve bilinen eserlere göre araştırmacılar tarafından bazı çıkarımlarda bulunulmuştur. Genel görüşe göre, ilk kez Şine Usu Yazıtı'nda, Göktürk Kağanlığı'na dahil olduklarına işaret eder şekilde *Türk-Kıpçak* şeklinde anılmaktadır (Golden, 2013: 281). Türk dilinin en önemli eserleri olan *Kutadgu Bilig* ve *Oğuz Kağan Destanı*'nda yine *Kıpçak* adına rastlanmaktadır (Yücel, 2021: 499) ayrıca *Dîvanû Lugâti't Türk*'te *Kıfçak* şeklinde bir Türk boyu ve Kaşgar yakınında bir yer adı olarak (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 207) gösterilmektedir. Kıpçaklar birçok milletin kaynaklarında da yer almıştır. Bizans ve Latin kaynaklarında “Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani”, Rus kaynaklarında “Polavets”, Çin kaynaklarında “Qıncha”, Alman ve diğer Batı kaynaklarında “Falben, Valani, Valwen, Pallidi”, Ermeni kaynaklarında “Khartes”, Macar kaynaklarında “Kun” ve İslam kaynaklarında ise “Kıfçak, Hıfçak” adlarıyla anılmışlardır (Yücel, 2021: 499).

Kimek birliği içerisinde hâkimiyeti ele alarak oluşturdukları yeni siyasi yapıyla XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren İdil ve çevresine yerleşmeye başlamışlardır (Özel, 2020: 23). Böylece Kırım, XI. yüzyıl itibarıyla bir Kıpçak yurdu hâline gelmiştir (Gömeç , 2009: 70). Ermenilerin ise bu bölgeye ne zaman gelip yerleştiği hususunda farklı fikirler öne sürülmektedir (Peler, 2015:262). Bu konuda en yaygın kabul, Ermenilerin Selçuklu ve Moğol akınları sonrası Karadeniz kuzeyinden bu bölgeye göç etmiş olduğudur. Böylece XI. yüzyıl ortalarından itibaren bölgeye yerleşen ve zamanla yayılarak nüfusu artan Ermeniler, birçok alanda faaliyet göstermişlerdir. (Çengel, 2012: 20; Arıkan, 2006: 131). Bu bilgiler doğrultusunda gerçekleşen yoğun göç sonucu, Kıpçakların ve Ermenilerin çeşitli açılardan etkileşime girdiği çıkarımı kolayca yapılabilir. Bu etkileşimin en önemli neticelerinden birisi de Kıpçakların Gregoryan mezhebine girmiş olmasıdır. Daha öncesinde pek çok Türk topluluğunda şahit olunan, inanç sisteminin yazı dilini belirlemiş olması durumu, Kıpçak Türklerinde de etkisini göstermiş ve onlar da dinin etkisiyle yazılı eserlerini Ermeni harfleri ile kayda geçmişlerdir (Çengel, 2012: 22). Lehçe ve Ukraynaca ile Ermenice kelimeler kullanmalarına karşın temel söz varlığı ve biçim bilgisi yönünden Kıpçak Türkçesi kendisini karakteristik olarak öne çıkarmaktadır (Çengel, 2013: 199).

Tarih boyunca Kıpçak Türklerinin kadim zamanlardan itibaren Oğuzlar ile birlikte anıldığı söylenebilir. Bu durum çok eski dönemlere ait yazılı eserlerde de görülebilmektedir. Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvanû Lugâti't Türk* adlı eserindeki pek çok kelime ve yapının Oğuz ve Kıpçaklarda ortak kullanımı (*alıg* “her şeyin kötüsü”, *arık* “cılız”, *cinçü* “inci”, *çuwga* “rehber ve komutan”, *kurma.n* “yay kabı”, *kemi* “gemi” vb.) görülebilmektedir (Ercilasun &

Akkoyunlu, 2014). Kaşgarlı Mahmut'un açıklamalarına bakıldığında Oğuz ve Kıpçaklara ait ortak kullanımlar da görülmektedir: "Oğuz ve Kıpçak grupları; isimlerin ve fiil devamlılık bildiriyorsa fiillerin ortalarındaki bütün gayin'ları düşürmekte birleşirler." (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: 13). Başka bir örnekte ise: "Oğuz ve Kıpçaklar kelimenin başındaki ye'leri cim (c) olarak telaffuz ederler, ol meni cetti derler; 'o bana yetişt'i' demektir; bu da 'ye' ile 'yitti'dir." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 331) açıklaması yine Oğuz ve Kıpçaklara ait özellik olarak gösterilmektedir. Türk edebiyatının en önemli eserlerinde; *Oğuz Kağan Destanı*, *Dede Korkut Hikâyeleri*, *Şecere-i Terâkime ve Türki*'de Kıpçak ve Oğuzların birlikte anıldığı görülmektedir (Kırzioğlu, 1992: 1-13). Kadim zamanlardan süregelen bu birlikteliğin, XVII. yüzyılda Livov'de yaşamış olan ve sözü edilen çalışma metninin sahibi olan Gregoryan Kıpçaklarla da devam ettiği söylenebilir. Zira A. Garkavets'in, hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Vartabed Anton hakkında verdiği ön bilgiye göre Livov ve Kamenets Podolsk Ermeni Cemaati, dönemin gençlerini eğitim almak için İstanbul ve Kilikya'ya göndermişlerdir (Garkavets, 2007: 122). Bunun dışında da Osmanlı ile güçlü ticari ilişkiler kurduklarını düşünmek olağandır. Bu etkileşimin karşılıklı olduğuna şüphe yoktur.

Toplamda dört ciltten oluşan Vartabed Anton'un Vaazları, A. Garkavets'in belirttiğine göre aslen Lehçedir ve Vartabed Anton tarafından Kıpçak Türkçesine aktarılmıştır. Garkavets otuz yıldır Roma Katolik Kilisesi ile birlik olan Ermeni cemaatinin işlerinde de Lehçenin kullanılmasına karşın Anton'un ısrarla böyle bir girişimde bulunmasını da şaşkıncı olarak yorumlamaktadır (Garkavets, 2007: 122). Bu bilgiden hareketle yerel halkın Kıpçak Türkçesine bağlılığı ve Lehçeye yeteri kadar hâkim olmadıkları anlaşılabilir.

Gregoryan Kıpçak Türkçesinde mevcut olan Eski Türkçe, Kaşgarlı Mahmut'un belirttiği Hakaniye, Oğuz ve Kıpçak Türkçesi ile Harezmi Türkçesinin izleri (Peler, 2014: 154) bu metinde de kendini açıkça göstermektedir. Ancak çalışmada, başlıkta da sınırları çizildiği üzere Oğuz Türkçesine has özellikler verilmeye çalışılacaktır.

Eski Türkçe Dönemi'nden beri Yenisey, Orhun yazıtları ile Uygur metinlerinde izlerine rastlanılan Oğuz Türkçesi özellikleri, sonraki yıllarda da yalnızca konuşma dili ile sınırlı kalmayıp yazarların kendi lehçelerinin özellikleriyle kaleme aldığı yazılı eserlerde de kendini göstermiştir (Korkmaz, 1974: 19). Gülsevin'in belirttiği üzere (2010: 73), doğudaki Kıpçak diyalektinde Oğuz Türkçesine özgü unsurların bir kısmı, bu yazı dilindeki özelliklere bağlıken söz konusu metnin de dahil olduğu batıdaki Kıpçak diyalektindeki Oğuz Türkçesine ait unsurların, Selçuklu ve Osmanlı etkisiyle gerçekleştiği düşünülmektedir.

A) Ses Özelliklerinde Oğuz Türkçesi Özellikleri

1. *t->d-*

Söz başı başında *t->d-* meselesi, *Dîvanû Lugâti't Türk*'te de belirtildiği üzere Oğuz Türkçesinin en tipik özelliklerinden birisidir (Gülsevin, 2016: 276). Kıpçaklara ait bu metinde de Oğuz Türkçesinin bu özelliği gözlemlenmiştir.

tamar (DLT, 2014: 850 “Oğuzlarda *damar*”) > *damar* (DM), // *tamar* (KK) > *damar* “damar”
Işit, haçan ki hastalîh yəni bolsa, dağı eskilənmədi, bolur anı çiharma lada likarstvo tendən, damarlardan X/128 “Dinle, hastalık yeni olduğunda daha eskimediğinde onu herhangi bir ilaçla vücuttan, damarlardan çıkarmak mümkündür.”

telü (DLT, 2014: 447) > *delü* (İM, KF, KFT, Ki, MS)//*teli* (CC, İM, TA) > *deli* “deli”

Kim bilməsə tilini kensiniñ pohamovat etmə, beg tez körünür deli ya ahılsız da itkə oğşaş, həysi oğ blə oğlangandır XI/90 “[Her] kim kendi dilini zapt edemezse çabucak deli veya akılsız gibi görünür ve okla vurulan köpeğe benzer.”

tewe- (DLT, 2014: 12 “Oğuzlarda *deve*) > *teve* (GT, TA) // *deve* (BM, DM, KF, KFT, KK)
deve > *devä* “deve”

Yeñildir devəgə inə teşikindən kirməgə, ne ki hocaga hanlıhına köknüñ kirməgə I/63 ‘Devenin iğne deliğinden geçmesi zenginin göğün hanlığına girmesinden daha kolaydır.’

Bu başlık altında incelenen kelimelerin, Kıpçak Türkçesine ait diğer eserlere bakıldığında tam bir tutarlık içerisinde olmadığı görülmektedir. Ancak *Dîvanû Lugâti't Türk* göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde Vartabed Anton’un Vaazları eserinde *t>d* ses değişimi bakımından umumiyetle Oğuz Türkçesine yakınlık olduğu söylenebilir.

2. *k->g-*

Bu değişimin Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçildiğinde görülen bir özellik olduğu belirtilmektedir (Özkan, 2017: 107). Umumiyetle kalın sıradan kelimelerde görülen bu durum, bazı kelimelerde gerçekleşirken bazılarında gerçekleşmemiştir yani değişimin tam olarak genelleşip bir kural hâline geldiği söylenememektedir (Ergin, 2013: 89). Zeynep Korkmaz (2013: 94), Arap alfabesinde *k* ve *g* harflerinin ayrımının olmaması sebebiyle geçmişe ait bu

özelliğın günümüze bakılarak belirlenebildiğini belirtmiş ve bu değişimin istikrarlı bir şekilde gerçekleşmemiş olmasını da ağız farklılıklarının olması ihtimaline bağlamıştır. Bu durum Oğuz grubu Türk lehçelerinin bir özelliği sayılsa da tam bir tutarlılık gösterdiği söylenemez. Türkmen ve Azerbaycan Türkçelerinde değişim güçlü bir şekilde görülürken Türkiye Türkçesinde daha çok ağızlarda görülmektedir (Hunutlu, 2018: 5). Bunun da sebebi, bilindiği üzere Türkiye Türkçesinin ölçünlü şekli olan İstanbul ağızı üzerindeki Kıpçak (Balkanlar yoluyla) etkisidir. Metinde yer yer sözcük başı *k->g-* değişiminin gerçekleştiği görülse de aslı *k*'li şekillerle birlikte ikili kullanımın olduğu da görülmektedir.

kanon ~ *ganon* “kanun”

Zera pevnêyşı bu ganon üçünçi VIII/171 ‘Çünkü üçüncü kanun güvenilirdir.’

Nigijagan k‘anon dağı eskidir VIII/165 ‘İznik Kanun’u daha eskidir.’

Kögürçgün (DLT, 2014: 734) *kügerçin* (BM, BV, DM, KFT, Kİ) *kügürçin* (CC) // *kükerçin* (KK) // *güvercin* (TA) > *kükürçi* , ~ *kükürçin* , ~ *gügürçin* “güvercin”

Ėanatları gügürçiniň kümüşlü IV/62 “Güvercinin kanatları gümüşlü...”

Hər ayda yəni çihariyır kügürçilərnı IV/22 “Her ay yeni güvercinlerini çıkarıyor.”

Krikor (5 kere) ~ *Gûreğ* (1 kere) ‘Aydınlatıcı Gregor, Aziz Gregor.’

Buňar ança surp Krikor yazıyır. VI/216 ‘Aziz Gregor buraya kadar yazıyor.’

Surpn Gûreğ prikladat etiyir IV/44 ‘Aziz Gregor ekliyor.’

kün (DLT, 2014: 756) > *kün* (BM, CC, DM, Kİ, MG, TA, TZ) // *küneş* (BV, GT, İM, KF, KFT, Kİ, KK, MG, MS, RH, TA, TZ) > *günəş* (güneş)

Ėaysı günəşkə rozkazovat etiyir (yarıhlatma >) saçma yahşılar üsnə da yamanlar üsnə XIV/120 ‘İyiler ve kötüler üzerine ışık yayması için güneşe emrediyor.’

B) Biçim Bilgisi Özelliklerinde Oğuz Türkçesi Özellikleri

Gelecek zaman eki -(I)sAr

Metinlerde Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman olarak sıkça kullanıldığı bilinen *-(I)sAr* ekinin (Özkan, 2017: 137) kullanımı da dikkat çekmektedir.

Zera özgə türlü tölövünüz bolmısar Atanızda sizin XIV/123 ‘Zira Babanızdan başka türlü kazancınız olmayacak.’

Negə deg almısarlar, hollarnı öpiyirlər bergənniñ da obêtnicalarda aşahlatıyırlar avazların kensilərinin XV/220 ‘Neye kadar almayacaklar, verenin ellerini öpüyorlar ve [onlarla] konuşurken seslerini alçaltıyorlar.’

Ne hırhu bolsar ol zaman öçəşkən Teñrini körmə, həysi ki holmağı barça dünyâ ogarnut etmə bolmısar. XIII/89 ‘O zaman bütün dünyanın yalvarışını duymayacak olan öfkeli Tanrı’yı görmek çok korkunç olacak.’

C) Söz Varlığında Oğuz Türkçesi İzleri

Türk lehçeleri ile yapılan çeşitli karşılaştırma çalışmalarında Oğuz Türkçesine ait kelimeler kesin olarak belirlenemese de bir kısmı ortaya çıkarılabilmektedir (Gülsevin, 2010: 63). Önceki çalışmalar incelenerek Vartabed Anton’un Vaazları’nda da bazı kelimeler belirlenmeye çalışılmıştır. Gürer Gülsevin’in Oğuz Türkçesine özgü olarak belirlemiş olduğu 200 kelime içerisinde örnek verdiği 8 kelimenin (Gülsevin, 2010: 63) bu metinde de *añla-(anla-), bağ-(bak-), kendi, en- (in-)* kelimelerinin bulunduğu göze çarpmaktadır.

añla-(anlamak)

Bunu bulay kerək aňlama. X/67 ‘Bunu böyle anlamalı.’

Kiçi bu işlərni aňlamassen, da neçik ulu işlərni aňlagaysen VI/22 ‘Bu küçük işleri anlamazken büyük işleri nasıl anlayacaksın?’

bağ-(bakmak)

bağiy edi yaralarına K’risdosnuñ... XIV/77 ‘Krisdos’un yaralarına bakıyordu.’

Hasta edim, da bağtıñız meni XIII/110 ‘Hastaydım bana baktınız.’

Negə turıyrsız bağıp kökkə? XII/172 ‘Neden gökyüzüne bakıp duruyorsunuz?’

Terecəldən bağtıyrlar XV/124 ‘Pencerelerden bakıyorlar.’

kendi (kendi)

Bu sözcük incelenen metinde hem *kendi* hem de *kensi* biçiminde kullanılmaktadır.

Bu sövük blə kensi kensimizni tas etiyrbiz. II/72 ‘Bu sevgiyle kendi kendimizi yok ediyoruz’

Bilməs adam, neçiktir teni anıñ etilgən, bilməs canın kendiniñ. VI/26 ‘İnsan bedeninin nasıl yaratıldığını bilmez, kendi ruhunu bilmez.’

Kim ki övrətsər özgəsin, kerək ki, əvəl kənsi övrəngəy. VII/165 ‘Başkasına öğretecek olan önce kendi öğrenmeli.’

teni da hanın kəndinih hər kün ötləş k‘ahanaların kənsinih sunıyır VI/66 ‘Her gün rahipler aracılığıyla kendi kanını ve bedenini sunuyor.’

en-(inmek)

Tamuḥka endim, ki seni uçmaḥka eltkəymen XIII/121 ‘Seni cennete ulaştıracağım için cehenneme indim.’

Neçik je bunu sövməgəybiz, ḥaysı ki bizim üçün endi köktən da berdi sağlḥın kənsinih bizim üçün? II/53 ‘Bizim için gökten inen ve kendi sağlığını bizim için veren bu [kişiyi] nasıl [olur da] sevmeyiz?’

ötünç al-/ber- (ödünç almak/vermek)

Metinde geçen bu kelime Dîvanû Lugâti’t Türk’te Oğuz Türkçesine ait bir kelime olarak gösterilmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: 532). Bu kelimenin *al-* ve *ber-* yardımcı fiilleri ile kullanımı metinlerle tanıklanabilmektedir.

Ḥaçan ki nemə ötünç alıyırklar, aytıyırklar körklü XV/224 ‘Borç alırken güzel konuşuyorlar.’

Da ḥaçan ki aḥar upırkıtsa bolsañ, işitirsən kəndinə tez sözlərnı da şemrané köp, çahırıyır ötünç bergən üsnə XV/ 228 ‘Sonra ona sinirlendiğinde sinirli sözleri ve homurdanmaları çok duyarsın, ödünç verene bağıyor.’

balçıḥ (balçık)

Kaşgarlı Mahmut’un sözlüğünde Oğuz Türkçesine ait olarak gösterdiği bu kelimeye metinde de rastlanılmaktadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: 572).

Bolur ediñ tez çıḥma balçıḥtan bu, zındandan bu şaytanıñ da turma na svoboce XV/258 ‘Şeytanın bu zindanından, bu balçıktan tez çıkar ve özgürlükte yaşardın.’

et- (etmek)

Kaşgarlı Mahmut’un belirttiğine göre bu yardımcı fiili Oğuzlar kullanırken Türkler⁴ ise *kıl-* yardımcı fiilini kullanır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: 241). Kıpçaklar hakkında kesin bir ifade yoktur ancak Kıpçak Türkçesi üzerine yazılmış olan eserlerde (Güner, 2020: 334) ve güncel Kıpçak lehçeleri incelendiğinde *it-/ét-*, *casō*, *kıl-* biçimleri görülmektedir (Komisyon, 1991: 227-228). Ancak *et-* Batı Türkçesinin, *kıl-* Doğu Türkçesinin özelliği olarak gösterilmesi

⁴ Buradaki *Türkler* ifadesininin, *Karlıkları* ifade ettiği düşünülmektedir.

ile birlikte *et-* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanılmasının Oğuz Türkçesine ait bir özellik olarak belirtilmesi (Ölker, 2015: 557-558) sebebiyle bu başlık oluşturulmuştur. Zira metnin incelenen kısmında da fiil olarak kullanımının yanında yardımcı fiil olarak 273 kelimedede kullanıldığı görülmektedir.

Adamça bizim blə postupovat etiyir Boğos arak 'eal XV/195 'Havari Pavlus bizimle insan gibi tövbe ediyor.'

Hardaşlarım, bügüngi surp Awedaran megnel ettim sizgə II/83 'Kardeşlerim size bugünkü kutsal İncil'i açıkladım.'

Hızım benim, heç bulay biyənçli algış etmədiñ maña, neçik hali. XIV/50 'Kızım şimdiye kadar bana hiç böyle güzel dua etmedin.'

günəş (güneş)

Yine Oğuz grubu lehçelerde yaygın olarak kullanıldığı belirtilen günəş (güneş) kelimesi (Erenoğlu, 2010: 430) de metnin incelenen kısmında yer almaktadır.

haysı günəşkə rozkazovat etiyir (yarıhlatma >) saçma yahşılar üsnə da yamanlar üsnə XIV/120 'İyiler ve kötüler üzerine ışık yayması için güneşe emrediyor.'

Sonuç

Türklük bilim uzmanlarınca Oğuz Türkçesine ait özellikler konusunda uzlaşıya varılamamıştır. Bunun en temel sebepleri arasında, Türklerin sürekli coğrafya değiştirmesi, farklı dinlerle birlikte farklı yazı sistemleri kullanmaları ve bu durumun İslami döneme kadar uzun soluklu olamaması ayrıca Türk boylarının karışık bir şekilde bir arada yaşaması gibi sebepler görülmektedir. Tüm bu zorluklara karşın Türklük bilimi uzmanları, Oğuz Türkçesine ait belli başlı durumları ve sözcükleri tespit etmek için çeşitli çalışmalar yapmış ve belirli sonuçlara ulaşmışlardır. Bu konuya ışık tutan en önemli kaynak elbette ki Kaşgarlı Mahmut'un eseri *Dîvanû Lugâti't Türk'tür*.

Çalışmanın temelini oluşturan söz konusu Vartabed Anton'un Vaazları metni Gregoryan Kıpçaklara ait dinî nitelikli bir metindir. Eser, Hristiyanlık üzerine yazılmış metinlerden oluşsa da Türk diline İslamiyet ile birlikte girdiği düşünülen dinî terimlere rastlamak da mümkündür. Bu da bölgede yaşayan halkın gerek ticaret yoluyla bu kelimelerle tanışmış olabileceği gerek daha önceki dönemlerde İslam dini ile tanışmış olabileceği gerekse bölgede bulunan yerli halk içerisinde Müslüman bir kitlenin de yaşıyor olabileceği düşüncesini doğrular. Eser, Kıpçak Türkçesinde yazılmış olmasına karşın içerisinde Oğuz Türkçesine ait olduğu düşünülen birçok özelliği de barındırmaktadır. Söz konusu yazar, Vartabed Anton'un, bir kelimeyi aynı cümle

içerisinde farklı şekillerde yazdığı görülmektedir. Bu farklı yazılmış olan kelimelerden biri Oğuz Türkçesi özelliklerine sahipken diğeri Kıpçak Türkçesine özgü özelliklere sahiptir. Yine biçim bilgisi olarak da Oğuz Türkçesine ait özellikleri görmek mümkündür.

Söz varlığında her ne kadar baskın olarak Kıpçak Türkçesi kullanılsa da yukarıda bahsedildiği üzere dinî terminolojide Müslüman Oğuz Türklerinin kullandığı gibi Arapça ve Farsça kelimelerin yanında Türkçe kökenli kelimelerde de ortaklıklar görmek mümkündür.

Oğuz ve Kıpçak Türkçesinin bu ikili kullanım durumu alan üzerine araştırma yapan bilim insanlarını, bölge halkının etnik yapısı üzerine düşünceye sevk etmektedir. Demek oluyor ki bölgede sadece Kıpçak Türklerinin değil; Oğuz Türklerinin de yaşamış olması muhtemeldir. Bu sebeple, bu durum tıpkı Eski Türkçe Dönemi'nde ve sonralarında da olduğu gibi yazılı kaynaklara yansımış olabilir.

Toplamda dört ciltten oluşan vaazların, I. cildinin ilk on beş vaazının incelenmesi sonucu elde edilen bu verilerin çalışmalar devam ettiği takdirde artması muhtemeldir.

Extended Abstract

It can be said that Oghuz and Kipchaks influenced each other in many ways. The Kipchaks have interacted with the Oghuz people since ancient times, especially in terms of language. It can be said that the Kipchak Turks have been mentioned together with the Oghuz throughout history since ancient times. This can also be verified in written works from very ancient times. The most important source that sheds light on this subject is, of course, *Dîvanû Lugâti't Türk*, the work of Mahmud of Kashgar. In the most important works of Turkish literature, Kipchaks and Oghuz are mentioned together in the *Oğuz Kağan* epic, the Dede Korkut stories, *Şecere-i Terâkime* and *Türkî*. This entity, which has existed since ancient times, dates back to the 17th century. It can be said to have continued with the Gregorian Kipchak, who lived in Livov in the 16th century and are the owners of the aforementioned text of the work. According to the preliminary information provided by A. Garkavets about Vartabed Anton, about whom there is not much information, the Armenian community of Livov and Kamenets Podolsk sent the young people of that time to Istanbul and Cilicia to receive an education there. Apart from that, it is normal to assume that they established strong trade relations with the Ottomans. There is no doubt that these relations were reciprocal. As Gülsevin states, some of the elements of the Kipchak dialect in the East that are specific to Oghuz-Turkish depend on the features of this written language, while the elements of Oghuz-Turkish in the Kipchak dialect in the West, to which the text in question belongs, are thought to have originated under the influence of the Seljuks and Ottomans.

In this study, an attempt has been made to examine features such as sound, structure and vocabulary, which are thought to belong to Oghuz-Turkish, in the sermons of Vartabed Anton, which occupy an important place among the works of Gregorian Kipchaks. The article in question was written taking into account the first fifteen sermons in the first volume of these sermons, which comprise a total of four volumes. As written by A. Garkavets in the XVII century, this work, which dates from the 19th century, was translated from Polish into Kipchak by Vartabed Anton. In this work, an attempt was made to determine some of the characteristics of Oghuz-Turkish. In the text in question, it was found that in some cases elements such as the *k- > g-* and *t- > d-* alternations, which are thought to belong to Oghuz Turkic, and the suffix *-isar*, which indicates the future tense, as well as the features of Kipchak Turkic are sometimes used twice.

The text of Vartabed Anton's sermons, which forms the basis of the study, is a religious text belonging to the Gregorian Kipchaks. Although the work consists of texts written about

Christianity, one also encounters religious terms that are thought to have entered the Turkish language along with Islam. This could lead to the idea that the people living in the region learnt these words through trade, that they were introduced to the religion of Islam in earlier periods and that a Muslim population may have lived among the locals in the region.

Although the work was written in Kipchak Turkic, it also contains many features that are thought to belong to Oghuz Turkic. It can be seen that the author in question, Vartabed Anton, wrote a word in one and the same sentence in different ways. For example, there are dualities in the spelling of words such as "kanon ~ ganon (law); kükürçi, ~kükürçin, ~ gügürçin (dove); kendi~kensi (self)". The difference in the spelling of these words in consecutive sentences or in the same text is quite striking. While one of these differently spelt words has features of Oghuz Turkish, the other has specific features of Kipchak Turkish. Oghuz-Turkish features can also be recognised in the morphology. This dual use of Oghuz-Turkish and Kipchak-Turkish prompts scholars researching in this field to reflect on the ethnic structure of the people in the region.

This means that not only the Kipchak Turks lived in the region, but possibly also the Oghuz Turks. For this reason, this situation may be reflected in the written sources, just as it was in the Old Turkic period and later.

Kısaltmalar

- BM Kitābu Bulğatu'l-Muştāk fi Luğati't-Türk ve'l-Kıfçāk
BV Baytaratü'l-Vazıh
CC Codex Cumanicus
DLT Dîvanû Lugâti't Türk
DM Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't Türkiyye
GT Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi't-Türkî)
KF Kitab Fi'l-fikh
KFT Kitabu Fi'l-Fıkh Bi-Lisani't-Türkî
KK El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye
Kİ Kitabü'l-İdrak li-Lisani'l-Etrak
İM İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin
MG Münyetü'l-Gûzat

MS	Kitâb-ı Mukkadime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî
RH	Kitâb fi Riyâzeti Hayl
TA	Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
TZ	Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye

Kaynakça

- Arıkan, İ. (2006). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 3 (4), 130-141.
- Çengel, H. K. (2012). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi. *Dil Araştırmaları*. 10 (10), 17-81.
- Çengel, H. K. (2013). Ermeni Harfli Kıpçakça Eserler ve Bu Eserler Üzerinde Yapılan Çalışmalar. *Kafkaslarda Türk Dili ve Kültürünün Etkileri Uluslararası Çalıştayı*, 5-6. (s. 193-215). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erenoğlu, N. (2010). Kumuk Türkçesinde Oğuzca Unsurlar. *Turkish Studies*. 5 (1) 416-461.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım.
- Garkavet, A. N. (2018). *Kıpçakskiy Slovar*. Almatı: Bavır Yayınları.
- Garkavets, A. N. (2007). *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie, Tom II, Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov-Polovtseb i Armyano-Kıpçakov*. Almatı: Bavır Yayınları.
- Golden, P. B. (2013). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gömeç, S. (2009). Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri. *Avrasya Etüdüleri*. 35 (1), 61-72.
- Gülsevin, G. (2010). Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 5, (1) 57-76.
- Gülsevin, G. (2016). 11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı? *Bilig*. (76), 269-300.
- Güner, G. (2020). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hunutlu, Ü. (2018). Türkçede K- >G- ve T- > D- Tonlulaşması Üzerine Düşünceler. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. (63), 161-186.
- Kırzioğlu, M. (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruk boyları'nda Kıpçaklar: İlk-Kıpçaklar (MÖ VIII-MS VI. yy.) ve son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak atabekler hükûmeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Komisyon. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1974). Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler. *Türkoloji Dergisi*. 6 (1), 15-30.
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesini Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölker, G. (2015). Tarihi Belli Olmayan Eski Anadolu Türçesi Metinlerinin Tarihlendirilmesinde Yeni Bir Kıstas: 'Et-/İt-' Ve 'Kıl-' Fiillerinin Kullanım Sıklığı”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 4 (2), 546-563.
- Özel, H. (2020). *Kıpçak Uruk ve Boyları*. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özkan, M. (2017). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Peler, G. Y. A. (2014). *Ermeni (Gregoryan) Kıpçakların Etnik Kökenleri, Tarihî Gelişimleri ve Nihai Yok Oluşları* (Cilt 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Peler, G. Y. A. (2015). Tarihte Türk – Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryan Kıpçaklar. *Turkish Studies*. 10 (8), 253-272.
- Toparlı, R., Vural, H., & Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu
- Yücel, M. U. (2021). Kumanlar (Kıpçaklar). O. Karatay, & S. Acar (Düz) içinde, *Doğu Avrupa Türk Tarihi* (s. 499-530). İstanbul: Kronik Kitap.

Tanın Gereği Sürgün: Kuzeybatı Çin’de Salar Türkleri ve Ekonomik Aktivizm

David S. G. GOODMAN¹

(Çev. Merve ARISAL)²

Kavşaktaki manzara Orta Asya’nın herhangi bir yerindeki tipik bir manzara gibi görünüyor. Hava kurak, duvarlar ve kaldırımlar preslenmiş çamurdan yapılmış, kumlu toz fırtınaları yol boyunca kıvrılıyor. Sokak manzarası açıkça Türk ve İslami. Camiden çıkan yol boyunca kavşağa giden sokağın bir tarafında bir sıra helal restoran açık bir şekilde görülüyor. Dışarıdaki taburelerde oturan çoğu sportif işlemeli şapkalı ve gür sakallı müşterilerin hepsi erkek. Köşebaşında bir dizi hırdavat ve motorlu araç tamir dükkânı, dışarıda ise motosikletlerin üzerine oturup sigara içen genç erkekler var. Kadınlar neredeyse her zaman siyah başörtüsü takarlar ve kolları, bacakları ve omuzları da kapalıdır. Eğer kocalarına eşlik ediyorsa belli bir mesafe geride ihtiyatlı bir şekilde yürürler. Kavşakta, açık hava kasaplarının kancalara asılmış kuzu bacakları ve omuzlarının olduğu ve kanın yere damladığı sıra sıra gölgeli tezgâhlar var. Karşıda ise biber, kırmızı biber, lahana gibi kuru tarım sebzeleri kamyonların arkasında satılıyor.

Görünüşe rağmen konum Orta Asya’dan ziyade Orta Çin. Çinghay Eyaleti’nin Şunhua Salar Özerk İlçesindeki en büyük kasaba olan Jiezi, idari merkez olmamasına rağmen bir pazar kavşağıdır. Çin Halk Cumhuriyeti’nin (ÇHC) bir haritasının hızla ortaya koyduğu gibi Şunhua İlçesi fiziksel merkezine yakın, Sarı Nehir’in üst kısımlarının Çinghay Eyaleti’nden Gansu Eyaleti’ne geçtiği bir yerdir. Genel olarak Şunhua ve özellikle merkezî Salar Alitiuli Cami ile

¹ Yazışma Adresi: Rektör Yardımcısı (Uluslararası), Teknoloji Üniversitesi, Sidney, Posta Kutusu 123, Broadway, NSW, 2007, Avustralya. E-mail: david.goodman@uts.edu.au.

² E-mail: merveblci38@hotmail.com / ORCID: 0000-0002-0673-9872.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 31-07-2024

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 01-09-2024

Çeviriler / Translations

Jiezi, nüfusun merkez üssü ve yaklaşık 100.000 Salar Türkünün manevi evidir. Salar Türkleri, Çin Halk Cumhuriyeti tarafından Türk ve İslami (Sünni) bir halk olarak tanımlanmaktadır. Çoğunluğun Şunhua İlçesinde yaşıyor olması ile birlikte küçük bir azınlık komşu ilçeler olan Huanglong ve Tongren (her ikisi de Çinghay'da) ve Jishishan ve Şian'da (her ikisi de Gansu'da) yaşamaktadır.

Çin Komünist Partisi (ÇKP), 1949 yılında iktidara gelmeden çok önce Han Çinlisi olarak kabul edilmeyen ancak Çing Hanedanı'nın tebaası olan ve ve 1911 yılında hanedanlığın çöküşünden sonra (prensip olarak) halef cumhuriyetin vatandaşları olan nüfusun yaklaşık %6'sını siyasi olarak yönetmek için kendisini Çin için çok uluslu bir devlet ilkesine adanmıştı (Mackerras, 1994; Mackerras, 1995; Shih, 2002). Bu, genel olarak Kuzeybatı Çin'de ve özellikle de yerel Müslümanlar arasında uygun dinî ve siyasi kimlik arayışı nedeniyle 1780 yılından sonra neredeyse bitmek bilmeyen şiddetin yaşandığı, Çinghay ve Gansu Eyaletleri arasındaki çağdaş sınırın her iki tarafında bulunan bölgede küçük bir mesele değildi (Lipman, 1997). 1949 yılında vatandaşlık politikasından sorumlu olanlar için acil çözülmesi gereken sorun, han olmayan Çinlilerin mevzuata dâhil edilmesidir. Bu, 1950'li yılların ilk yarısında bir devlet politikası hâline geldi ve 55 "azınlık millet" tanınmasıyla sonuçlandı (her zaman olmasa da çoğu zaman devletin bürokratik düzen ve yönetilebilirlik arzusu ile yerel kimlik talepleri arasındaki uzlaşmalar yoluyla).

Salar Türkleri, 1950'li yılların başında bu şekilde Çin Halk Cumhuriyeti'nin kanunlaştırma sürecinde resmî olarak tanınan bir millet hâline geldi. Sayıca en az olanlardan biri olmalarına rağmen daha önce de belirtildiği gibi coğrafi olarak yoğunlaşmışlardı. Ayrıca hem yüksek düzeyde bir öz kimliğe sahiplerdi hem de olumlu nedenlerden olmasa da Şunhua dışındaki daha geniş toplumlar arasında oldukça iyi tanınıyorlardı. Kuzeybatı, Ningşia, Gansu ve Sincan'ın yanı sıra Çinghay genelinde uzun süredir tüccar olarak bilinmelerinin yanı sıra vahşi ve şiddet yanlısı olarak da biliniyorlardı (Lipman, 1991, s. 65).

Etnisitenin antropolojik tanımları ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin vatandaşlık statüsü arasındaki ilişki, Çin Halk Cumhuriyeti tarafından millet kavramlarının çok spesifik siyasi ve ideolojik bağlamlarda sıklıkla kullanılması nedeniyle çoğu zaman tartışmalıdır. Milletler arasındaki farklılıklar her zaman belli bir toplumun (Han) uygarlığına doğru yaptığı tek yönlü gelişiminin iki aşaması şeklinde açıklanır ve farklılıkların nedeni olarak kalıtsal ve ırksal saf gösterilir. (Dikötter, 1992; Guldin, 1994). Sonuç olarak Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki herhangi bir belirli azınlık uyruğunun tanımı genellikle dile ve vatana dayanır.

1950’li yıllarda Salar Türkleri, kendilerine özgü Salar dili, Şunhua İlçesindeki ana vatanları ve aynı zamanda bugünkü Özbekistan’ın Semerkant bölgesinden sürgün edilmeleriyle devlet tarafından tanınan bir millet hâline geldi (Salazu jianshi bianxiezu, 1982, p. 3). Sürgün yalnızca Salar tanımının merkezinde yer almıyor. Sürgün edilme ve “yabancı” olma duygusu Şunhua İlçesindeki ve aslında bir bütün olarak Salar Türklerinin ortak bilincinin bir parçasıdır. Ayrıca Salar kimliğini oluşturan hususlar yalnızca kökenleri değil, aynı zamanda hem İslam dünyası hem de Çin toplumuyla etkileşimleri de dâhil olmak üzere göç hikâyeleridir.

Salar Türklerinin sürgün anlayışı, bu terimin başka yerlerde özellikle de 20. ve 21. yüzyıllarda kullanıldığından biraz farklıdır. Bu sürgün anlayışı, ilk olarak milliyetçi bir söylemle ilişkilendirilmeyen ya da milliyetçi bir söylemin sonucu olmayan modern öncesi bir ulus devletin sürgün kavramıdır. Çince kullanılan “fangzhu” kelimesi imparatorluk dönemlerinde daha çok siyasi (ve kültürel) merkezden uzağa, uygar kültürün sınırlarına sürgüne gönderilme eylemi için kullanılıyordu. İmparatorluğun merkezde daha güçlü, çevrede ise daha zayıf kontrol ve nüfuzla “göğün altındaki her şeyi” yönettiği düşünülüğünde bu kavramsallaştırmada 20. yüzyıldaki devlet sınırlarının ötesine sürgün kavramının bulunması zorunlu olarak çok azdı. İşleri daha da karmaşık hâle getiren şey ise Salar Türkü örneğinde artık “sürgün” olarak anlatılan deneyim, devletin düzenlediği yasal bir sürgün bile değildi; daha çok, varsayılan bir başlangıç noktasındaki düşmanca şartların yol açtığı bir göçtü ve işleri daha da karmaşık hâle getiren şey ise şimdi göç ettikleri söylenenler için evrenin merkezi, imparatorluk sarayı değil, İç Asya’ydı ve onlar bu imparatorluk sarayından uzaklaşmıyor aksine bu saraya doğru ilerliyorlardı.

Bu özellikler dünyanın başka yerlerindeki sürgün edilmiş topluluklarda sıklıkla olduğu gibi Salar Türklerinin de kendilerini sürgün olarak anlamalarının neden geri dönme zorunluluğunu miras bırakmadığını açıklamaya yardımcı oluyor. Muhtemelen daha temel olan bir diğer neden ise Salar kimliğinin görünüşte yalnızca sürgünle başlamasıdır. Orada nostaljik romantikleştirmeye konu olan sürgün öncesi bir vatan yoktur. Aslında Salar Türklerinin veya şu anda bu isimle anılanların kesin menşe noktası (veya bu konuda zamanı) konusunda ciddi bir belirsizlik var.

Geri dönme zorunluluğunun olmaması, muhtemelen Salar kimliğinin aynı anda hem siyasi olarak Çinli hem de sosyal olarak Müslüman olan bir Çinli Müslüman kimliği arayışına dolambaçlı (ve çoğu zaman şiddet içeren) bir arayışa dâhil olma biçimleriyle de ilgilidir. Bu, ilk olarak 17. yüzyılın sonunda İslam kültürünün önemli bir merkezi olan Gansu’nun güneyindeki Hezhou (şimdiki Linxia) çevresindeki bölgede fiziksel olarak toplanmıştı. Salar

Türklerine göre, Çing Hanedanı ve onun halefi olan devletlerle olan etkileşimleri 1781 İsyanı'nda, 19. yüzyılın sonlarındaki ayaklanmalarda ve 1950'li yıllarda sık sık yaşanan direniş isyanlarında olduğu gibi zaman zaman ciddi şiddete yol açtı. Ancak 20. yüzyılda, 1928 yılında Çinghay Eyaleti'nin önce Ma Qi ve daha sonra oğlu Ma Bufang yönetiminde Çin siyasi sistemi içinde özellikle Müslüman bir devlet olarak kurulması dâhil olmak üzere daha yapıcı sonuçlar da elde edildi. Şunhua'dan gelen Salar Türkleri, Ma Bufang'ın askerî örgütünün bir parçası olarak önemli bir rol oynadı.

Bu kültürel politikaların bir sonucu da diğer sürgünlerin deneyimlerinin aksine, Salar Türklerinin kendilerini mağdur olarak sunmamasıdır. Aksine Salar Türkü iş adamları ve toplum liderleri arasında yakın zamanda yapılan bir anketin sonuçları, sürgün ve göç söylemlerinin artık bir kez daha Salar Türklerini harekete geçirme ve zenginlik yaratma araçları olarak olumlu bir Çinli Müslüman kimliği yaratmaya yönelik kullanıldığını gösteriyor. Çinghay Eyaleti, 1980'li ve 1990'lı yıllarda daha önceki devlet sosyalizmi sisteminde yapılan düzeltmelerin sunduğu sosyal ve ekonomik fırsatlara uyum sağlamada genel itibarıyla yavaş davrandı. Son yirmi yıldır eyalet çapında değişimin ön saflarında yer alan Salar Türkleri ya da en azından son derece başarılı Salar Türkü toplum liderleri ve iş adamlarından oluşan bir grup için hâl böyle değil.

Şunhua ve Salar Türkleri

Şunhua İlçesi, Çinghay Eyaleti'nin Haidong Bölgesinin güneyinde yer almaktadır. Haidong kelime olarak "Gölün Doğusu" anlamına gelir ve söz konusu göl iç kesimlerde bulunan büyük bir tuzlu su gölü olan Çinghay Gölü'dür (bazen Çin dışında daha çok Kokonor olarak bilinir). Haidong Bölgesi, Çinghay Eyaleti'nin en yoğun nüfuslu bölgesidir (nüfusun %67,2'si eyalet topraklarının %2,84'ünde yaşamaktadır) ve neredeyse tüm ekilebilir araziye içermektedir (Goodman, 2004 provides an introduction to Qinghai Province). Eyaletin başkenti ve 7. yüzyıldan itibaren İmparatorluğun Çin ileri karakolu olan Xining, bu bölgenin merkezinde yer alıyor. Xining, Çinghay ölçeği bakımından Şunhua'ya yakın olsa da kara yoluyla bir günlük seyahatin en iyi kısmı olmaya devam ediyor. Xining ve Haidong uzun bir süre Gansu Eyaleti'nin bir parçasıydı ve Çinghay-Gansu sınırının her iki tarafındaki bölge belki de en iyi şekilde Çin'in kuzeybatıdaki kültürel sınırı olarak anlaşılabilir. Batıdan doğuya burası Tibetlilerin ve Moğolların etkileşimde bulunduğu yerdir; güneyden kuzeye Çin kültürünün Orta Asya ile buluştuğu yerdir.

Şunhua, 1.780 metre (alçak nokta tam olarak Sarı Nehir'in Gansu Eyaleti'ne girdiği yerdir) ile deniz seviyesinden 4.498 metre yükseklikte (Lazi Dağları) yer alan ve Gansu Eyaleti'ne doğru

ilerlerken Sarı Nehir boyunca 90 kilometre boyunca uzanan 2.100 kilometrekarelik bir ilçedir. Bu, Çin'in geri kalanıyla zayıf bir şekilde bağlantısı olan ve kendi içinde zayıf bir şekilde entegre olan dağlar ve vadilerden oluşan bir ilçedir. 1972 yılına kadar ilçeye giriş ve çıkışta asfalt yol yoktu. Ana iletişim yolu Sarı Nehir boyunca Gansu'nun Linxia Bölgesi'ne doğru uzanıyordu. Sarı Nehir'in her iki yakası boyunca, ağır killi toprağı olan, hektar başına 800 kilogram yıllık tahıl veriminin olduğu son derece verimli bir şerit vardır. Aynı zamanda, yaylaların otlatma için kullanıldığı Çinghay'ın büyük bir kısmı gibi ilçenin büyük bir kısmı dağlık olsa da yerel halk tarafından "hiçbir şeyin yaşamadığı toprak" olarak adlandırılan Şunhua'daki dağlar neredeyse tamamen çoraktır.

2001 yılında Şunhua İlçesinde 147 kasaba ve köyde yaşayan yaklaşık 120.000 kişi ve 30.000'in biraz altında hane vardı. Jishishan ilçe kasabası, yerel yönetimin merkezi ve ilçede yaşayan az sayıdaki Han Çinlisinin ikametgâhıdır. Şunhua'nın nüfusu ağırlıklı olarak Salar Türklerinden oluşuyor (%62) ancak önemli bir azınlık (%24) büyük oranda ilçenin doğusundaki Tibet köylerinde yaşayan çiftçilerden oluşan Tibetlilerden oluşuyor. Son (onuncu) Panchen Lama, Şunhua'nın yerlisydi.

Şunhua ve Çevresi Haritası

Salar Türkleri ve Tibetliler arasındaki ilişkiler karmaşıktır. Çoğunlukla uzun süre birlikte yaşadılar ve hatta çalıştılar. Çoğu yetişkin Salar Türkü, hatırı sayılır miktarda Amdo Tibet Dili konuşur. Salar Türkleri genel olarak Tibetlilerden son derece dostane bir tonla, ebeveyn, çocuk veya kardeş olmadan olabildiğince yakın bir akrabayı ifade eden bir terim olan “amca” anlamına gelen “ajiou” olarak söz eder (Wei, Ma and Stuart, 2001, p. 33) ve 1950’li yıllarda iki toplum Çin Halk Cumhuriyeti’ne karşı direnç göstererek çeşitli vesilelerle iş birliği eylemlerinde bulundu. Aynı zamanda Ma Bufang ve özellikle Şunhua ve komşu (ve aynı zamanda İslami) Hualong’da Çin Müslümanı kimliğini vurgulama dürtüsü altında Tibetlileri Çinli Müslümanlara dönüştürme yönünde daha agresif bir politika izlendi (Cui, 1994, pp. 71 ff). Geriye kalan Şunhua İlçesindeki yerleşik nüfusun %8’i Müslüman Huilerden ve %6’sı Han Çinlilerinden oluşuyor.

21. yüzyılın başında eyalet liderleri Şunhua’yı yoksulluğuyla tanımlamayı alışkanlık hâline getirmişlerdi. Bu, Doğu Çin eyaletlerinin standartlarına aykırı olmasa da Şunhua, 1990’lı yılların başından bu yana Çinghay ilçeleri arasında en başarılı ekonomik hikâyelerden biri oldu. 2001 yılına gelindiğinde gayrisafî millî hasıla 30 milyon yuan renminbiye (3,75 milyon ABD doları) ulaşmıştı. Yerel ekonominin temel dayanakları enerji üretimi, ilçe dışına emek ihracatı, yün endüstrisi ve dinî öneme sahip İslami kumaş ve giyim üretimidir.

Sarı Nehir üzerinde hâlâ oldukça yeni olan iki hidroelektrik istasyonu merkezli, güçlü ve büyüyen bir elektrik üretim endüstrisi var. Çin’in Kuzeybatısının her yerinde Salar Türkleri ile karşılaşmak mümkündür. Bazıları geçmişte olduğu gibi gezici tüccarlar ve satıcılarıdır. Son zamanlarda, Şunhua’da artık ilçeden işçi temin eden önemli sayıda ilçe merkezli inşaat şirketinin yanı sıra Kuzeybatı boyunca çalışan bir dizi nakliye şirketini de görmekteyiz. Dış göçün bir sonucu olan bu durum, göçmen Salar Türklerini desteklemek için daha fazla Salar restoranına ve lokantaya yönelik talep oldu ve bu da emek ihracatına katkıda bulundu.

Şunhua’nın artan ekonomik gelişimi belki de en çok eski, köklü endüstrilerin hızla yeni pazarlar bulmasında ve makineleşme ve otomasyona geçmesinde açıkça görülmektedir. Özellikle yünlü eşya sanayindeki büyüme oldukça dikkat çekicidir. Şunhua’nın daha önce koyun yünü eğirme yapan küçük ve verimsiz bir değirmeni vardı. 1980’li yılların sonlarından bu yana Şunhua, koyun ve yak yününün yıkanması ve eğirilmesinde Çin’de önemli bir merkez hâline geldi. Şu anda hepsi yeni teknolojiyle yeniden sermayelendirilmiş ve tümü yerli Salar Türkü tarafından yönetilen beş büyük ölçekli işletmeye sahip. Bu yeniden yapılandırılmış ve canlandırılmış endüstri, Avrupa ve Kuzey Amerika’ya ihraç edilmek üzere lüks ürünler de dâhil olmak üzere çeşitli ürünler üreten fabrikalarla Şunhua’nın zenginliğine önemli ölçüde katkıda bulundu.

Yünlü ürünler endüstrisi bir yana, makineleşme ve otomasyon, dinî kumaşlar, şapkalar ve nakışlar üreten, bazıları Salar Türklerine özgü, bazıları ise daha geniş Müslümanlara uygulanabilir olan eski endüstrilere de geldi.

Çinghay Eyaleti'ndeki yerel yönetim ve yerel parti devletinin idaresine azınlık uyrukluların katılımı, eyaletin çoğu azınlık uyrukluların ikamet ettiği alanlar hâlinde organize edilmiş olmasına rağmen çok değişkendir. Açıkça görülüyor ki, azınlık millet temsilinin derecesi yalnızca her grubun Çin parti devletiyle ilişkisinin değil, aynı zamanda o grubun kendini ifade etmesinin de bir fonksiyonudur. Şunhua İlçesi örneğinde, 2002 yılında Çin Komünist Partisi, yerel yönetim, yerel halk kongresi ve yerel Çin Halk Temsilcisi Konferansı için liderlik pozisyonlarında bulunan on dokuz kişi vardı. Bunlardan dokuzu Salar Türkü, ikisi Tibetli, ikisi Hui ve altısı Han Çinlisiydi.

Bu oranlar, bir bütün olarak nüfustaki göreceliklerle karşılaştırıldığında Salar Türkleri ile Çin devleti arasında zaman zaman huzursuz bir ilişki olabileceğini de ortaya koyuyor. Bu oranlar aynı zamanda etkileşimin Şunhua'nın kültürel coğrafyasında hatta ilçe dışındaki daha geniş çevrede yattığını anlamanın bir anahtarıdır. Her ne kadar Çin İmparatorluğu ve hatta Gansu-Çinghay sınır bölgesinde yaşayan Çinliler için dünyanın bu kısmı her zaman en uç çevre olarak görülse de diğer yerel halklar için durum bundan çok uzaktı. Özellikle yerel Müslümanlar için Hezhou bölgesi, 17. yüzyılın sonlarından itibaren İslami öğrenimin önemli bir merkeziydi. Gansu'da Şunhua sınırının hemen karşısındaki Hezhou (şimdiki adı Linxia), "Küçük Mekke" olarak biliniyordu ve Çin devletinin Lanzhou (Gansu Eyaleti'nin başkenti) ve Xining'i "Vahşi Batı" olarak gördüğü zamanlarda sınır kasabaları İslam medeniyetinin merkeziydi. Şunhua'nın konumu için güncel bir haritaya bakmak dikkati yeni eyalet sınırlarına odaklayabilir ancak Xining ve Çinghay Eyaleti hâline gelen bölgenin geri kalanıyla olan etkileşimi, birçok açıdan zaman içinde Salar Türklerinin Linxia Bölgesindeki İslam dünyasıyla ana kültürel iletişiminden daha az önemli olmuştur (Lipman, 1996, p. 97).

Hezhou'nun İslami nüfuzu öyle büyüktü ki yakın çevresinin ötesindeki hareketlerle hızla etkileşime girmeye başladı. İslam dünyasının entelektüel merakla, maneviyat ve sosyal aktivizmle ilgili yeni fikirlerle dolup taşıdığı bir dönemde Yemen ve Arabistan'dan gelen, doğası gereği dinî olduğu kadar siyasi mesajlar da içeren yeni öğretiler Hezhou çevresindeki bölgelerde yayılmaya başladı. Başlangıçta Çin devletiyle doğrudan çatışmadan çok, yerel İslami topluluklarda dinî ve siyasi şiddet oldu. Salar Türklerini Çin devletiyle çatışmaya sokan şey herhangi bir dinî fikirden ziyade yerel toplumun istikrarsızlaştırılmasıydı. Çing İmparatorluğu düzeni yeniden sağlamak için harekete geçtiğinde her zaman çok sert davrandı,

böylece şiddetin daha da yüksek düzeyde olmasına neden oldu. Bu, Şunhua ve Salar (Lipman, 1997) merkezli olarak hem 18. hem de 19. yüzyıllarda tekrarlanan bir şiddet modeliydi ve bu muhtemelen Salar Türklerinin gaddarlık ve şiddet konusundaki itibarının büyük bir bölümünü açıklamaya yardımcı oluyor.

İslam'ın Şunhua'ya tüm Çin'de olduğu gibi 13. yüzyıldaki Moğol fetihleri sırasında geldiğini varsaymak mantıklı görünüyor. Pek çok Müslüman Yuan Hanedanlığı'na hizmet etti ve çok sayıda Müslüman Gansu'nun yakın bölgelerine yerleştirildi. 17. yüzyılın ortalarına kadar Şunhua'daki İslami sosyal ve politik yaşam, bireysel topluluk ve camiye odaklanıyordu. Bu durum Müslüman dünyasının başka yerlerinde olduğu gibi toplumlar üstü ve çoğunlukla oldukça rekabetçi düzenler yaratan, hem mistisizm hem de aktivizm hareketi olan Sufinin etkisiyle değişmeye başladı. İlk Sufi savunucularından biri olan Muhammed Yusuf, 1640'lı yılların sonlarında Şunhua'yı ziyaret etti ve Salar Türklerini dönüştürdü (Mi, 1982).

18. yüzyılda Hezhou Bölgesi'ndeki bazı Müslüman vaizler ve âlimler hac ve eğitim amacıyla Orta Doğu'ya seyahat etmeye başladı. Bunlardan en karizmatik olanlarından biri, dönüşünde Ramazan ayında namaz ve yemek yemenin doğru düzeni hakkında bir dava başlatıp kazanarak önemli bir tanınırlık kazanan ve özel fikirleri (Khafiya olarak bilinir) nedeniyle takip edilen Ma Laichi'ydi. Ma Laichi'ye göre akşam namazından sonra akşam yemeğinin yenmesi şeklindeki mevcut uygulamanın aksine akşam namazından önce yemek yemek daha uygundu (Trippner, 1964, p. 264). 1750 yılında Ma Laichi, Salar Türklerine Khafiya öğretilerini ve uygulamalarını benimsetmede başarılı oldu.

Benzer fakat biraz daha sonra gelen bir diğer gezgin Ma Mingxin, 1761 yılında Ma Laichi'nin "Eski Öğretisi"nin aksine Jahriya-"Yeni Öğreti" olarak bilinen Sufi canlanmasına ilişkin daha radikal ve hoşgörüsüz fikirler getirerek geri döndü. Onun Şunhua'daki etkisi aşırı toplumsal şiddete yol açmaktı. Söz konusu olan, dinî kurumların zenginlik ve varlıklarına erişim ile din değiştirenlerin ve onların topluluklarının kontrolüydü. Hukuk davalarının sayısındaki artış ve iki okul arasındaki sokak kavgalarının görülmesi, Çing hukuk sürecini 1781 yılında Şunhua'ya taşıdı. Yeni Öğretiye yasa dışı ilan etme ve sosyal güvenliğe bir tehdit olarak topluluklarını dağıtma kararı yalnızca şiddeti tırmandırdı. Su Fortythree (Su Sishisan) komutasındaki bir grup Salar isyan bayrağını kaldırdı ve Hezhou'yu ele geçirdi. Gansu Valisi isyanla ilgilenmek için Hezhou'ya yetkililer gönderdiğinde Su Fortythree onları öldürttü ve karşılığında Lanzhou'ya yürüdü. Daha sonra birçok durumda olduğu gibi Salar isyancıları Lanzhou'yu kendilerinden uzaklaştırmayı başardılar ve bir kuşatmanın ardından Çin devletinin yerel olarak yetiştirilmiş güçleri (diğer Müslümanlar da dâhil) tarafından yenilgiye uğratıldılar (Mi, 1983; Mi, 1982, p.

17). Yüz yıldan biraz daha uzun bir süre sonra, 1894-95 yılları arasında “Yeni Eski Öğreti” ile “Yeni Yeni Öğreti” taraftarları arasındaki davalarda artış olduğunda benzer olaylar tekrar yaşandı. Sufi taraftarları arasındaki çatışma kutupları ve toplumsal şiddetteki artış, Çing’deki yasal sürecin ikincisinin lehine sonuçlanmasına yol açtı (Lipman, 1997, p. 142).

Çing’in düşüşünden sonra Salar Türkleri, yalnızca Müslüman Çin’in gelişiminde değil, aynı zamanda Çin devletinin gelişiminde de daha merkezî bir rol oynamaya başladı. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Çin devletine karşı İslami direnişin devam eden hayal kırıklıkları en azından bazı eylemcilerin zihninde yerini daha fazla Çin-Müslüman kimliğinin ve eylem planının inşasına bıraktı. Bunlar kısmen dinî ve entelektüel yapıdaydı ama aynı zamanda 1928 yılında başkenti Xining olan Çinghay Eyaleti’nin kurulmasıyla tamamlanan, Çin-Müslümanlar için yarı özerk bir siyasi sistem fikrini de ürettiler. Bunun başlıca savunucusu, Müslüman Hui Ma Qi, bir zamanlar Xining’in Çing Komutanı ve ardından eyaletin ilk valisi olan yerel savaş ağası. 1931 yılında onun yerine daha önce bölgenin önde gelen yetkilisi olduğu Şunhua ve Hualong İlçelerinde sağlam bir destek tabanına sahip olan oğlu Ma Bufang geçti. Pek çok Salar Türkü, özellikle orduda Ma Bufang’ın yanında hizmet etti ve o, Salar Türklerinin panteonunda önemli bir figür olmaya devam ediyor.

Ma Bufang’ın Çinghay Eyaleti’nin kurulmasına izin veren cumhuriyetçi hükûmet ile olan ilişkisi, onu iç savaşta sıkı bir şekilde milliyetçi partinin safına yerleştirdi ve Çin Komünist Partisi, Çin Halk Cumhuriyeti’nde ve Çin’de iktidara geldiğinde Salar Türkleri de eşit derecede sıkı bir şekilde dışarıda kaldı. Halk Kurtuluş Ordusu (PLA) 1949 yılının sonlarında Çinghay’a taşındı. Eyalet güvenlik altına alındıktan sonra Çin Komünist Partisi, kendi yorumuna göre Ma Bufang’ın daha insanlık dışı siyasi davranışının aksine insani yüzünü göstermek istedi. Ma Bufang’ın esir aldığı askerlerini veya tutukladığı Ma Bufang rejiminde görev yapmış sivilleri hapisanede tutmak yerine, herkes topluma geri bırakıldı. Bunun ciddi bir hata olduğu ortaya çıktı, çünkü aynı kişiler daha sonra şiddetli direniş bayrağını kaldırdılar. Özellikle Şunhua’da yeni rejime karşı bir dizi ciddi saldırı yaşandı. Bunlardan en başarılı olanı 1951-52 yılları arasında Han Yimu tarafından yönetildi. Tamamı daha önce Ma Bufang’da görev yapmış olanlardan oluşan kuvvetleri, doksan Halk Kurtuluş Ordusu askerinden oluşan yerel garnizonu kuşattı ve onları yok etti. Şunhua’yı geri almak için çok daha büyük bir Halk Kurtuluş Ordusu kuvveti gönderildi ve Han Yimu, gerilla olmak için ilçe kasabasını terk etti (Zhang, Jia and Guo, 1996, p. 150).

Han Yimu’nun direniş eylemi on yılın sonuna kadar devam etti. 1958 yılında, çoğu Ma Bufang’a sadık kalan Salar Türklerinin isyanına liderlik etmek için yeraltında çalışmaktan çıktı

ve o zamanın daha geniş Tibet ayaklanmasıyla birlikte ve onunla uyum içinde Çin devletine bir saldırı düzenledi (Chen Yunfeng, 1991, vol. 1, p. 92). Şunhua'da birlikleri ve yerel Salar Türklerini toplarken “Yarın Şunhua’yı, iki gün sonra Lanzhou’yu ve üç gün sonra da Pekin’i alacağız” dediği biliniyor. Sonunda yakalanıp Pekin’de yargılanmak ve infaz edilmek üzere götürülürken belki de uydurma bir şekilde Çin’in büyüklüğü ve ölçüğü hakkındaki yanlış anlamasını yansıttığı söyleniyor: “Çin’in nüfusu, Çinghay’ın yaklarından daha fazla.”

1950’li yıllarda Şunhua’da yaşanan isyanlar, Çin Halk Cumhuriyeti’nin 1958 ve sonrasında Salar Türklerine yönelik her bakımdan ciddi bir baskı başlatmasına yol açtı. Salar topluluğunun liderlerini oluşturduğu düşünülen kişiler hapsedildi veya idam edildi. Erkek nüfusun yaklaşık %10’u toplandı ve Çinghay’ın başka yerlerindeki “çalışma yoluyla reform” kamplarına gönderildi. Salar dilinin kullanımı teşvik edilmedi ve dinî ifadeler büyük ölçüde bastırıldı. İlk yerleşimcilerle birlikte Semerkant’tan Şunhua’ya geldiği ve daha önce Alitiuli Camii’nde saklandığı söylenen 13. yüzyılın başlarından kalma el yazısıyla yazılmış bir Kur’an (dünya çapında sadece üç taneden biri) “güvenli saklama” için Pekin’e götürüldü. Söylemeye neredeyse gerek yok devletin Salar Türklerine karşı uyguladığı önlemler başarılı olmadı ve sadece Salar Türklerinin dinî ve sosyal uygulamalarını yeraltına ve gözden uzak hâle getirdi.

Baskılar yirmi dört yılın büyük bölümünde devam etti. 1980’li yılların başında Pekin’deki Çin Komünist Partisi’nde reform gündemi ortaya çıkmaya başladığında yakın geçmişte muhalefetini göstermiş olan Salar Türkleri gibi tüm azınlık milletlerine yönelik yeni bir yaklaşım benimsendi. Daha hoşgörülü yaklaşım neredeyse kesinlikle ekonomik rasyonalizmin ihtiyaçlarına yönelik pragmatik bir yanıtı. Bununla birlikte özellikle de 1950’li yıllardaki isyanlara karıştıkları için tutuklananların birkaçı (“liderler” olarak tanımlananlar) dışında hepsi affedildiğinde Şunhua’da ihtiyatlı bir şekilde memnuniyetle karşılandı. Bunlar arasında hâlâ “çalışma yoluyla reform” kamplarında bulunanların yanı sıra diğer devlet güvenlik kurumlarından serbest bırakılanlar ya da daha sonra ölen ya da idam edilenler de vardı. Tam dinî ifadeye bir kez daha izin verildi, Alitiuli Camii’nin Kur’an’ı Pekin’den iade edildi (1982 yılında) ve yerel camiler yeniden tamamen faaliyete geçti. Salar Türk cemaati kurumları yeraltından ortaya çıktı ve aslında bazı durumlarda dinî ürünler üretenler gibi yeni ekonomik girişimlerin temeli hâline geldi.

Aynı zamanda, Salar Türklerinin Çin Halk Cumhuriyeti ile daha olumlu bir ilişkiyi kabul etmesi bazı ülkelerde hem temkinli olmayı hem de (daha yakın bir entegrasyon yerine) bir arada yaşamayı sürdürüyor. Küçük bir direniş eylemi, Salar dili için devletin sağladığı yeni alfabeği benimsemeyi toplumsal olarak reddetmek anlamına gelmişti. Salar Türkleri etkili bir şekilde üç

dili kullanır: rutin olarak konuştukları ancak Çince karakterlerle yazılmış ve hâlâ da öyle kalmaya devam eden Salar konuşma dili, pek çok Moğol ve Türk etkisi taşıyan Linxia Çincesi ve dinî amaçlarla kullanılan Arapça. 1980’li yılların başında Çin Halk Cumhuriyeti Hükûmeti Merkezî Milletler Komisyonu’nun talimatıyla Çinghay Milletler Koleji’nden Profesör Han Jianye, Şunhua’da yaygınlaştırılan yeni bir Salar alfabesi tasarladı (Han, 1988, pp. 46-79). Herhangi bir kabul görmedi ve bir fikir olarak sessizce rafa kaldırıldı. Bir başka örnek ise okul deneyimidir. Şunhua’daki devlet okulu kayıtları Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki en düşük okullardan bazılarıdır. Bunun önemli bir nedeni, Kuzeybatı’daki diğer Müslümanlar gibi Salar Türklerinin de okulda cinsiyet ayrımı yapılmasını tercih etmeleri ve camiye bitişik medreseler aracılığıyla çocuklarına daha fazla din eğitimi verilmesini tercih etmeleridir.

Sürgün Efsanesi

1950’li yılların başında milletlerin mevzuat içine alınması sürecinde Salar Türkleri sürgün olarak tanımlandı ve mevcut tüm kanıtlar çağdaş Salar Türklerinin kalıcı sürgündeki bir halk olarak statülerine tutkuyla inandıklarını gösteriyor. Resmî ve daha az resmî yayımlanmış açıklamaların tümü, Orta Asya’dan sürgün edilen Salar Türklerinin kökenlerini vurguluyor. Şunhua’yı ziyaret edenlerin hepsi benzer bir tanıtımla karşılaşıyor ve Salar Türkü iş adamları ve yetkililerinin diğer Çinli veya dışarıdan ziyaretçilerle milletleri veya etnik kökenleri tartışılırken genellikle ilk bahsettiği şey sürgün gerçeği oluyor. Daimi sürgün kavramını güçlendiren inanç sistemlerinin ilginç tarafı ise Çin uygarlığına katılım duygusu ve hatta Çin devleti vatandaşı olma duygusudur. Bu durum, yazılı Çince karakterlerin kullanılması ile de kanıtlanmıştır.

Bu görünürdeki tutkulu inancın ve bu inancın açık bir şekilde dile getirilmesinin bir nedeni, tam da sürgün olgusunun 1950’li yılların başındaki Salar Türkü tanımının merkezinde yer alması olabilir. Bu, Salar Türklerinin kökenlerine ilişkin herhangi bir açıklamayı kuşatan şüpheleri ve tartışmaları geçersiz kılan bir kesinlik ve bilinç sağlar. Eldeki resmî verilere göre, şu anda Salar Türkü olarak bilinen kişilerin Şunhua’ya ne zaman geldikleri, nereden geldikleri ve gerçekte “onların” kim oldukları belirsizlik taşımaktadır. Tarihî kaynaklara bakıldığında yerel toplum, geleneklere ilişkin bilimsel gözlemler ve hatta yerel halk hikâyeleri, Salar sürgünü fikrini Çin Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşundan çok öncesine dayanan bir kamu inancı olduğunu gösteriyor. Bu, 1950’li yıllarda daha açık bir şekilde ifade edilmiş ve 1980’li yılların başından bu yana Salar Türklerinin yeniden canlandığı son dönemde daha tutkuyla sürdürülmüştür.

“Salar” isminin kaydedilen ilk kullanımı Çing kayıtlarında görünüyor. Yerel hakimler, ilk Sufi Muhammed Yusuf’un 1640’lı yılların sonlarında Hezhou ve çevresine yaptığı ziyaretin etkisini

anlatırken onun Salar Türklerinin din değiştirmesindeki etkisini anlattılar (Mi, 1982; Lipman, 1997, p. 59). Salar Türklerinin (ister bu isimle ister başka bir isimle) o dönemde yerleşik bir yerel unsur olarak kabul edildiğini varsayarsak bu olaylar Şunhua'daki varlıklarının 1949 yılının bir veya iki yüzyıl öncesine dayandığını gösterebilir. 1950'li yıllarda Salar Türklerinin devlet tarafından tanınan bir vatandaşlık olarak tanımını takip eden daha yeni hesaplar, 1370 civarında bir yere varışın daha erken ve daha kesin bir tarihini kabul etmeye başladı (For example, Salazu jianshi bianxiezu, 1982, p. 9). Yine de önceki kaynaklar, Salar Türklerinin neden bu isimle anıldığına veya bu isimle anıldığına dair herhangi bir açıklama sunmuyor.

Salar Türklerinin mevcut sürgün söylemi, Çin Halk Cumhuriyeti tarihinde önemli bir yere sahiptir (Gong, 1981; Salazu jianshi bianxiezu, 1982; Chen and Fan, 1988; Ma, 1999). Semerkant bölgesinden sürgün edilmeye ilgili temelde aynı hikâyenin daha karmaşık versiyonları, her ne kadar daha önce ayrı ayrı ilişkilendirilen farklı unsurları da içerse de daha sonra Salar Türkü halk masalları ve kültürüne ilişkin diğer açıklamalarda detaylandırılmıştır. 1980'li yılların sonlarında Han Fude ve Han Derong, Salar Türklerinin kökenleri hakkında (atıf yapmadan) böyle bir halk masalını kaydettiler -Deve Baharı (Han ve Han, 1988)- ve diğer kaynaklarla ilgili diğer yerel öykülerden ve halk uygulamalarından büyük ölçüde yararlanmışlardır.

Han Fude ve Han Derong ile ilgili veya onlarla bağlantılı olarak Salar Türklerinin kökenine ilişkin bu hikâye, Semerkant'taki iki kardeş Kharimang ve Ahmang (Gallima ve Akhma) ile başlar. Köy muhtarının kendilerine karşı uyguladığı ayrımcılık nedeniyle memleketlerindeki yaşamın çekilmez hâle geldiğini hissettiler ve daha uygun bir yere gitmeye karar verdiler. Çeşitli akrabalar, aşiret mensupları ve muhtemelen köyden başka kişiler eşliğinde köyden yola çıktılar. Yanlarına hamallık için beyaz bir deve, kendi köylerinden bir kase toprak, bir çaydanlık su ve Kur'an'ın bir kopyası aldılar. Yolculuk uzun ve zorluydu ve birçok dağ sırasını ve nehri geçmeyi gerektiriyordu. Doğuya, günümüz Sincan'ına, günümüz Gansu'suna ve ardından günümüz Ningxia'sına doğru ilerlediler. Oraya vardıklarında batıya doğru döndüler. İki kardeşin memleketlerini terk etmesinden bir süre sonra, boy üyeleri, köylüler ve akrabaları (toplamda yaklaşık kırk beş kişi) onları takip etmeye karar verdi. Onlar da zorlu bir yolculuk geçirdiler ama kardeşlerin izlerini takip etmek yerine tam olarak Çinghay Gölü'nün güneyine gittiler. Bu gruptan birkaç kişi oraya kaçtı ancak diğerleri devam etti ve sonunda Kharimang ve Ahwang ile Mengda'nın bugünkü Şunhua İlçesinde buluşmayı başardılar ve oradan Alitiuli'ye geçtiler.

Herkes Alitiuli'ye vardığında hepsi bitkin düşmüştü ve deve de yorgun, aç ve susuz kalmıştı. Dinlenme çağrısı yapıldı. Gece yarısı Kharimang uyandı ve devenin ortadan kaybolduğunu gördü. Herkesi uyandırdı ve deveyi aramaya gittiler. Şafak vakti onu bulamamışlardı ama artık çok susamışlardı. Su ararken devenin bir pınarın yanında taşa dönüştüğünü ve ağzından su çıktığını gördüler. Gezileri sırasında deveye iyice bağlanan gezginler için bu durum şok etkisi yarattı. Kharimang, yanlarında getirdikleri Kur'an-ı Kerim'i alarak deve ve kendileri için Allah'tan bereket diledi. Daha sonra kaynak suyunu içtiler ve bunun kabul edilebilir olduğunu gördüler. Alitiuli'deki su ve toprağı, yanlarında getirdikleri su ve toprakla karşılaştırdılar ve hem bunların aynı olduğuna hem de Allah'ın onlara yerleşecek güzel bir yer bulma konusunda yardım ettiğine karar verdiler. Bu halk masalına göre tarih, Ming Hanedanlığı'nın Hongwu Hükümdarlığının üçüncü yılında (7 Haziran 1370) beşinci ayın on üçüncü günüydü.

Salar Türklerinin menşe mitleri çeşitli uygulamalara da yansımıştır. Özünde, 1920'li yıllara kadar Şunhua'nın Mengda (Munda) köyündeki düğün kutlamalarının bir parçası olarak düzenli olarak oynanan ancak daha sonra köy temelli bir performans olarak ortadan kaybolan Deve Oyunu vardır (Ma and Stuart, 1996, pp. 287–98). Salar Türklerinin Şunhua'ya nasıl geldiği ve yeniden nasıl canlandığı görüşleri ile Salar kültürü ile ilgili uygulamalar 1958 yılından 1982 yılına kadar yasaklanmıştır. 74 yaşındaki bir Mengda yerlisinin anısına dayanan bir versiyon 1994 yılında Şunhua Salar Özerk İlçesinin kuruluşunun 40. yıl dönümü kutlamalarında yeniden canlandırılmıştır. Oyunda, Moğol (gezinleri karşılayan yerel halkı tasvir etmek için) Kharimang ve Ahmang kardeşleri temsil eden ve kendilerini “ters yüz edilmiş bir havluyla” örterek deve oynayan iki oyuncu vardı. Biri, devenin kafasını temsil edecek şekilde kol kolunu havada tutarken partneri, kuyruğu temsil etmek için diğer kol kolunu arkadan indiriyor. Başları devenin hörgücüne benzer şekilde kürkün altından dışarı çıkar”.

Deve Oyununun aksiyonu oldukça sınırlıdır ancak esas olarak kardeşlerin Moğol'a yaptıkları zorlu yolculuğu ve Semerkant'tan Mengda'ya kadar durdukları tüm yerleri anlatmasını sağlar. İlginç bir şekilde Camel Play'in bu versiyonunda kardeşlerin doğuya, Şunhua'ya dönmeden önce Ningxia'ya kadar seyahat etmeleri gerekmiyor. Yanlarına çok az şey alarak nasıl gittiklerini anlatıyor ama Kur'an'dan ve “yüce” beyaz devenin taşıdığı toprak ve sudan söz ediyor. Sonra Allah'ın onları Şunhua'ya nasıl yerleştirdiğini ve deveyi taşa nasıl çevirdiğini anlatıyor. Ancak daha sonra bir düğündeki performansla ilgili olarak izleyici pozisyonuna geçtiğini anlatıyor. Moğol, Kharimang'a misafirleri eğlendirmek için deveyi gezdirmesini önerir. Kharimang, “Devem taşa dönüştü. Semerkant'tan yemek yemedikçe ayakta duramaz, dans edemez” diyor ve ekliyor: “Devemiz hurma, mantı ve kızarmış ekmeği yedikten sonra

ceviz sıcıyor”. Bu, düşün ev sahibi ve damadın deveye (ve muhtemelen oyunculuk ekibine) yiyecek getirmesinin anahtarıdır ve gösteri, devenin ilerlemesi ve seyirciye ceviz yağdırmasıyla sona erer.

Belgesel tarih araştırmalarından elde edilen ve birbiriyle çelişen çeşitli alternatif açıklamalar da en azından Salar kökenlerine ilişkin açıklamaların daha ayrıntılı bir şekilde detaylandırılmasında yolunu bulmuş gibi görünüyor. Bariz açıklamalardan biri, Yuan Hanedanlığı'nın kurulmasına sebep olan Moğol genişlemesinin yanı sıra İslam'ın bugünkü Sincan'dan Gansu'ya ve Ningxia'ya kadar olan bölgeye yayılmasıdır. Moğollar yanlarında hem askerleri hem de Müslüman olan idarecileri getirmişlerdi (Lipman, 1997, p. 32 ff).

1980'li yıllarda Çinghay Milletler Enstitüsü'nde kıdemli araştırmacı olan Mi Yizhi, Salar Türklerinin menşeyini Qaluer veya Saluer kökenli bir insana dayandırdı. Bu insanlar Yili Bölgesinde (bugünkü Sincan Eyaleti'nin kuzeybatısında) yaşayan bir Oğuz boyuydu. 9. ve 12. yüzyıllar arasında Saluer'in de aralarında bulunduğu Oğuz boyları Kuzey İran ve Doğu Anadolu'ya göç etti. Selçuklu İmparatorluğu döneminde (1055–1258) Salar halkı yerleştikleri bölgelerden zorla uzaklaştırılarak ayrıştırıldı. Çoğu batıya doğru göç etti ama bugünkü Türkmenistan'ın bir bölgesinde kalanlar Türkmenler olarak bilinen halk oldu. Diğer Saluerler 1370 ile 1424 yılları arasında doğuya doğru ilerlemeye devam ederek Semerkant, Turpan Havzası (bugünkü Sincan'da) ve Gansu Koridoru bölgesinden geçerek Şunhua'ya ulaştılar (Mi, 1981, p. 63).

Mi Yizhi ayrıca Salar Türklerinin potansiyel kökenini sağlayan başka bir olası belgesel kaynağın altını çizdi. Kullanılabilecek çeşitli açıklama ve yaklaşımları değerlendirirken Huilerin kökenlerini inceleyen Kaşgar'da Molla Süleyman tarafından yayınlanan 1917 tarihli bir kaynaktan bahsediyor. Bu, günümüz Türkmenistan'ında Salark yakınlarında yaşayan iki kardeş Kharamang ve Akhmang'ı ifade ediyor. Mi Yizhi'nin metinsel referansının ötesinde kimliği belirsiz kalan bu kaynağa göre, iki kardeş kabilelerinin yüz yetmiş üyesiyle birlikte doğuya, şu anda Çinghay olan bölgeye taşındı (Mi, 1986, vol. 1, p. 295).

Şunhua'daki sözlü uygulama da aynı derecede kafa karıştırıcıdır ancak bu da köken mitinin detaylandırılmasına çeşitli şekillerde katkıda bulunmuş gibi görünmektedir. 21. yüzyılın başında Xining ve Şunhua'daki çeşitli Salar Türkleri, Doğu'ya gelen orijinal göçmen Salar Türkleri için on sekiz kişiden yüz seksen haneye kadar değişen farklı rakamlar sağlıyordu. Kharimang ve Ahmang civarındaki sürgün hikâyesinin diğer versiyonlarında devenin taş dönuşmesi ve Alitiuli'deki bir kaynaktan beslenen küçük bir gölün dibine batması anlatılıyor. Nitekim çok da uzak olmayan bir geçmişte söz konusu göl özellikle inananların gölün dibindeki

taş deveyi görmelerinin mümkün olduğu söylendiği için duvarlarla çevrili bir parka dönüştürülmüştü. Daha az sadık olanlar için parka taştan bir devenin kopyası dikildi. Dahası Salar Türkleri çevreleyen sözlü uygulamalara ilişkin çok daha eski bir rapor, onların şiddet içeren davranışları nedeniyle köylerinden atıldıklarını gösteriyor; bu, sorunlu bir aileyle uğraşan endişeli bir muhtarın olumsuz tepkisinin anlaşılır olası bir nedenidir (Trippner, 1964, p. 247).

Bu tutarsızlıklar ve kafa karışıklıkları, Salar sürgünüyle ilgili mevcut spesifik açıklamalar üzerinde şüphe uyandırıyor ancak şu anda Salar olarak tanımlananların en azından bazı ataları için genel olarak sürgün veya göçle ilgili değil. Salar dili kesinlikle onaylanmış bir Türk diline sahiptir ancak aynı zamanda Çince ve Amdo Tibetçesinde önemli değişiklikler ve eklemeler de vardır (Dwyer, 1996). Salar Türklerinin menşei anlamadaki zorluklar, Çin Halk Cumhuriyeti'nin vatandaşlık statüsünün onaylanması için sunduğu katı gereklilikler nedeniyle gerçekte uzlaştırılmaz niteliktedir. Bu durumda özellikle Salar Türkü olanların tümü birkaç yüzyıl önce sürgüne gönderilenlerin mirasını ve soyunu paylaşmak zorundadır. Bu, soydan gelenlerden bazıları daha sonra Salar olarak anılacak olanların bazılarının Türki bölgelerden (Semerkant dâhil ancak yalnızca Semerkant değil) göçmenler olabileceği, diğerlerinin de birbirleriyle evlendikleri veya başka şekilde etkileşime girdikleri yerel halklar olabileceği gibi diğer olası açıklamaları hariç tutar. Bu aynı zamanda, artık Salar vatandaşlığının ana vatanının bir parçası olarak kabul edilen farklı köylerin farklı kökenlere ve deneyimlere sahip olabileceği ihtimalini de ortadan kaldırıyor. Geçmişte dış gözlemcilerin Çinghay-Gansu bölgesindeki karma kültürel ortamı yansıtan Salar Türklerinin karışık soyağacını vurgulaması anormal değildi: “Birçok kişi Salar Türklerini antropolojik olarak tanımlamaya çalıştı... Böyle bir girişimin değeri çok azdır... Salar Türkleri, en azından son iki yüz yılda Türklerin, Moğolların, Tibetlilerin, Çinlilerin ve Çince konuşan Müslümanların karışımından elde edilmiştir” (Trippner, 1964, p. 261).

Sosyal Aktivizm

Sürgüne gönderildiğine dair somut bir kanıt olmasa da bu ihtimale odaklanmak asıl noktayı kaçırmak anlamına gelir. Tarihsel doğrulukla ilgili sorular ilginç olsa da Kuzeybatı Çin'in çağdaş toplumunda Salar Türklerinin rolünü anlamakla pek alakalı değildir. 1980'li yılların başında başlayan Salar Türkleri kimliğinin yeniden canlanması pek çok bakımdan özellikle devlet sektörü sınırlarının ötesinde, oldukça yaygın bir ekonomik gelişmeyi teşvik eden ve kolaylaştıran açıkça yerelci kalkınma söylemlerinin ortaya çıkışının bir başka örneğidir. 1990'lı yılların başından beri Çin Halk Cumhuriyeti'nin ekonomi politikasının özelliği insanın kendi

yereline (bazen doğduğu yere, bazen de sonradan yerleştiği yere) bağlılık duygusu, özellikle sınırlı devlet kaynakları göz önüne alındığında, esasen girişimciliği ve yatırımı teşvik etmek için harekete geçirilebilecek bir üretim faktörü hâline geldi (Oakes, 2000, p. 667; Goodman, 2002, p. 837).

Aynı zamanda Salar Türklerinin yeniden canlanması dikkat çekicidir çünkü (Çin Halk Cumhuriyeti'nin başka yerlerinde olduğu gibi) devlet tarafından başlatılmamıştır ancak açıkça daha sonra önemli ölçüde devlet desteği kazanmıştır (kanıt için bkz. Ma Chengjun, 1999). Dahası Salar davası, Çinghay'da özellikle sıra dışı bir durum; burada Çin Halk Cumhuriyeti'nin eyalet düzeyindeki yetki alanları arasında neredeyse benzersiz bir şekilde, eyalet ve yerelci söylemlerin teşvik edilmesi parti devletinin gündeminde genellikle yer almıyor (Goodman, 2004, p. 398). Din, dil ve Şunhua, iş birliği ve dayanışma duygularının güçlendirilmesinin ve bireyleri ekonomik aktivizme teşvik eden Salar kimliğinin geliştirilmesinin temelini oluturur. Sürgün de bu şekildedir. Bu durum da Salar Türklerinin orada doğup büyümüş olmalarına rağmen yaşadıkları ve faaliyet gösterdikleri bölgenin yerlisi olmamalarından kaynaklanan bir rekabet avantajına sahip olduklarına inanmalarına yardımcı oluyor. Kendilerini hem çevrelerindekiyle göre daha hareketli hem de toplumun gelişmesinde daha dinamik görüyorlar.

Salar Türklerinin istisnacılığına atfedilen durum, onların menşei, sürgün meselesi ve sosyal ve ekonomik aktivizm arasındaki bağlantı hem Salar toplum liderleri hem de iş adamlarıyla yapılan röportajlarda 2001–2003 yılları arasında sürekli temalardı. Bu röportajlardan alınan aşağıdaki örnekler yalnızca Şunhua'nın değil, aynı zamanda Çinghay ve Çin'in Kuzeybatısının gelişimindeki Salar aktivizminin ruhunu aktarıyor. Bu hikâyeler, topluluk liderleri ve iş adamları arasında bulunabilecek motivasyonların yanı sıra aktivizm ve liderliğin de kanıtını sunuyor. Özellikle, bireylerin özel bir Salar Türkleri “yabancı” statüsü anlayışından yola çıkarak aktivizme ilerlediklerini vurguluyorlar; Salar Türklerinin fiziksel hareketliliğini ve dış görünüşünü vurguladı ve daha geniş bir pazar için dinî eserler de dâhil olmak üzere yerel ürünler geliştirdik. Burada ele alınan son iki röportaj (biri bir Salar halk bilimciyle, diğeri bir kadın girişimciyle) Salar kimliğinin oluşumunun iç dinamiklerine ışık tutması bakımından da ilgi çekicidir. Salar Türkleri kimliğinin şekillendirilmesine yönelik yaklaşımları, onun derinlere kök salmış sosyal köklerinden ziyade şekillendirilebilirliğini güçlü bir şekilde ortaya koyuyor.

Yönetici Ma, “Gençliğimden beri girişimciyim” dedi. Onun grup şirketi artık Çinghay ile Tibet Özerk Bölgesi arasında gidip gelen on iki kamyonla sahip bir nakliye şirketinin sahibi ve her biri Şunhua, Xining ve Ping'an'da (Dalai Lama'nın Xining'in hemen doğusundaki doğum yeri) olmak üzere üç oteli var. Küçük yaşta Çinghay, Tibet Özerk Bölgesi, Gansu ve Ningxia'da

kıyafet ve gıda ürünleri satan bir tüccardı. 1980’li yıllarda ve 1990’lı yılların başında bu faaliyetlerden elde ettiği parayla otellere ve kamyonlara yatırım yaptı. Başarısının sırrı sorulduğunda ise Salar Türklerinin büyük ruhundan ve yüksek enerjisinden bahsetti. “Sürgün tarihimizin açıkça gösterdiği gibi Salar Türkleri çok acı çekse de yine de refaha kavuşabilir” dedi. Bu, görüşülen diğer kişiler tarafından hem açık hem de örtülü olarak tekrarlanan bir mesajdı.

Bunlardan biri başka bir Ma’ydı, bu kez köy Çin Komünist Partisi şube sekreteri ve köyünün uzun süredir lideriydi. 1980’li yıllara kadar Şunhua’da bir köylü olan o, köylü kardeşlerini ekonomik hedefler için harekete geçirmek amacıyla Salar Türklerinin yeniden canlanmasının bir parçası olarak sunulan fırsatlardan yararlanan ilk kişilerden biriydi. Köyünde ekilebilir arazi sınırlıdır (kişi başına 0,5 hektardan az), bu nedenle köylü kardeşlerini Şunhua dışında ekonomik faaliyetlerle uğraşmaya teşvik etti. “Atalarımız Semerkant’ı terk etmek zorunda kaldılar, dolayısıyla iş için daha kısa süreli seyahat edebiliyoruz.” 1980’li yılların başında evinden ve komşu köylerden bir grup köylüyü Çinghay’ın başka bir yerindeki bir bakır madeninde ufak tefek işler yapmaya ve ardından Sichuan’da altın madenciliği yapmaya yönlendirdi. Köyün 215 hanesinden ellisi uzun yıllardır Şunhua dışında restoran işletiyor. Köyün 80 hanesi yazın çalışmak için ilçe dışına çıkıp kışın geri dönen tuhaf iş ekipleri oluşturdu. Buna ek olarak köyün dokuz hanesinin parası, insanları ve eşyaları Kuzeybatı’ya taşıyan kamyon veya otobüsleri satın alabilecek durumdaydı. Ma’nın kendisi oldukça zengin oldu, artık yedi oğlu var ve bir tuğla fabrikası açtı (2001).

Benzer bir hikâye yine bir köy lideri olan başka bir Ma tarafından anlatıldı. 1980’li yılların başından bu yana köyünün 310 hanesini o kadar başarılı bir şekilde yönetti ki şu anda sadece üç hane yoksulluk içinde yaşıyor. Mevcut ekilebilir arazilerde verim iyidir (hektar başına 1.000 kilogram buğday; köyde ayrıca dişbudak ve ceviz de yetiştirilir) ancak işlenebilir arazi çok azdır. Ma’nın etkisi ve köylülere iş bulmak için seyahat etmeleri yönündeki tavsiyeleri altında (işin kendilerine gelmesini beklemek yerine) köyde artık on iki özel kamyon veya otobüs var ve yaklaşık 100 köylü düzenli olarak Şunhua dışında çalışıyor. Bu köyden Xining’de çalışan yaklaşık 20 hane, Golmud’da 30 hane ve Çin Halk Cumhuriyeti’nin kıyı şehirlerindeki lokantalardan sorumlu 30’dan fazla hane bulunmaktadır. Ma’nın işaret ettiği gibi “tarihsel olarak hareket etmeye alışkınız” ve “şimdi kıyı kentlerindeki Salar restoranlarının her biri yılda yaklaşık 50-60.000 yuan getirebilir [2002]”.

Yönetici Han, koyun ve yaklardan yün üretimine dayalı olarak Çinghay’ın en büyük şirketlerinden birini geliştirdi ve şirketin başarısını doğrudan Salar Türklerinin “dışarıdakiler”

olduğu ve bu nedenle çaba sarf etme konusunda her zaman bir adım daha ileri gitmeye istekli oldukları gerçeğine ve yeni teknolojiye uyum sağladıklarına bağlıyor. 1980’li yıllarda Müdür Han, Şunhua’da yün üretimiyle uğraşan küçük bir devlet kuruluşunun yöneticisiydi. 1990’lı yıllarda şirketi yeniden yapılandırdı, genişletti ve yerel bir kolektife dönüştürdü. Başlangıçta koyun yününe dayanarak-“Çinghay Şunhua koyunları ve onların yünleri en iyisidir” görüşüne göre-yak yünü üretimine yöneldi. Yeni ekipmanlar hakkında bilgi edinmek için Kuzey ve Kuzeybatı Çin’i dolaştı ve sonunda İtalya’dan sipariş etti. Şirket o kadar başarılı oldu ki 2000 yılında genel merkezini Xining’e taşıdı ve sadece İtalya ve Avrupa’ya değil aynı zamanda Kuzey Amerika’ya da ihracat yaptı. Birçok yeni Salar sanayicisinde olduğu gibi Yönetici Han’ın ekonomik aktivizme yönelik açıkça yerelci yaklaşımı, yalnızca yerel topluluğa iş ve ekonomik fırsatlar sağladığını vurgulamasına yol açmakla kalmıyor aynı zamanda toplumsal amaçlara önemli bir katkı olmasını da sağlıyor.

Ma Yitzhak (Yisihake) daha da büyük ölçekli bir girişimci ve Çinghay’ın en büyük özel girişimi olan ve Snow Lotus markasının Çin dışındaki kaşmir kazak giyenlerin aşına olduğu Xuezhou Sanrong Group’un fiili sahibidir. Bu, 1980’li yılların sonlarında Ma’nın önderlik ettiği bir kişisel gelişim çabası olarak kurulmuş, köy merkezli bir şirketti. Salar Türkleri geçmişinden ve yetiştirilme tarzından açıkça etkilenmiş olsa da diğer birçok görüşmeci gibi dünyaya dair içe dönük bir bakış açısına sahip değil. Belirttiği hedefi, “Avustralya’nın tarihini ve ekonomik büyümesini Çinghay’ın gelişimi için bir model olarak koyunun sırtına almak” idi. Kendi deyimiyle “Pastoral ürünler geliştirmek ve uluslararası pazarda iş kurmak için Salar Türkleri dinamizmini” uyguladı. Şirket artık dünyanın her yerine ihracat yapıyor ve hatta Avustralya’dan yün ithal ediyor. İlginç bir şekilde Ma Yitzhak, Xining’deki yetkililerin kendisine defalarca Şunhua’nın saldırgan bulduğu en gelişmemiş yerlerden biri olduğunu söyleme davranışlarını oldukça açık sözlü bir şekilde eleştirdi. Ma’ya göre, Şunhua’nın büyümesi 1989 yılından bu yana, Salar Türkleri sayesinde Çin’in Batı’sındaki en güçlü büyüme arasında yer alıyor. Aynı zamanda binaların ve teknolojinin insanların düşünce kalıplarından daha hızlı değiştiğini de kabul etti.

Başka bir yönetici olan Han, geleneksel Salar ürünlerini büyük ölçüde otomasyon yoluyla daha geniş bir pazara taşıyan bir Salar kumaş ve şapka üreticisinin genel müdürüdür. Şirket, 1990’lı yılların başında hayvansal ürünler (deri ve deri) üreten küçük bir köy fabrikasından doğdu. Han ve (Xining’deki merkez ofisi yöneten) babası, banka kredileri ve yerel yönetim desteği sayesinde artık Çin’in her yerine hatta Salar olmayanlara bile satış yaparak işi önemli ölçüde genişletmeyi başardılar. Azınlık milletlerinin ürünleri için oldukça büyük ve büyüyen bir pazar

olduğu anlaşılıyor. Üretimi nedeniyle fabrika, topluluk odağının merkezidir. Özellikle tasarımlar ve ürün fikirleri topluluk tarafından sağlanmaktadır. Han'ın kendi deneyimi daha önce Kuzey ve Güneybatı Çin'de bir tüccardı ve bunun kendisine Çinghay'daki çoğu insanın sahip olduğundan daha geniş bir bakış açısı sağladığını söylüyor.

Müdür Ma, Gaizi'de bir biber salçası üretim fabrikası işletiyor. Acı biber salçası üretimi, Gaizi'de rakip üç fabrikayla birlikte önemli bir endüstridir ancak Müdür Ma'nınki en büyüğüdür. Yakındaki beş köyden biber satın alıyor ve daha sonra Kuzeybatı Çin'de yaygın olarak pazarlanan üç ürün grubu üretiyor: Sığır eti tamamlayıcısı, dikenli dişbudak ezmesi ve Biber Salçası. Müdür Ma, rakiplerinin Siçuan, Anhui ve Gansu'dan geldiğini düşünüyor. Müdür Ma'ya göre fabrikanın başarısının sırrı, yerel toprakta ve benzersiz yerel iklimde yetiştirilen Şunhua biberinin mükemmelliği ve Salar halkının aktivizmidir. Aynı zamanda “biber üretiminin yoksulluğun bir parçası” olduğunu da kabul ediyor ve doğduğu köye yardım etmek için bir şeyler yapma ihtiyacından yola çıkıyor. “Atalarımızın buraya ilk geldiklerinde olduğu gibi biz de mevcut kaynaklarla elimizden gelenin en iyisini yapıyoruz.”

Han Zhanxiao, 1950'li yılların sonlarında Salar gelenek ve uygulamalarının bastırılmasından önce oldukça tanınmış bir Salar folklorcusuydu. Artık ailesiyle birlikte tören amaçlı Salar nakışlarının yanı sıra diğer Salar müzikal ve dünyevi eserleri de üretiyor. 1950'li yıllarda Şunhua'dan Pekin'e ve Merkezî Milletler Enstitüsü'ne giden bir müzik folklorcusuydu. Diğer şeylerin yanı sıra Camel Play'de uzman bir icracı ve yorumcuydu. Kültür Devrimi'nin sonunda bir süre hapis kaldıktan sonra Pekin Folklor Festivali'nde yeniden çalışmaya başladı ve bu festival onu Çin Halk Cumhuriyeti'nde gezdirdi. Sonunda emekli olup 1990'lı yıllarda Şunhua'ya döndüğünde “ulusumuzun yaratılması ve temsil edilmesi ihtiyacını” görmeye başlamıştı. Bu eksikliği özellikle İç Moğolistan'a yaptığım ziyaret sonrasında fark ettim. Salar kimliğini hem kendimize hem de dış dünyaya temsil edecek logolara ve sembollere ihtiyacımız var”. Aile folklor girişiminin gelişmesi de bunun bir sonucudur denilebilir.

Han Zenaibai (aynı zamanda Han Yulan olarak da bilinir) hem bir Salar Türkü hem de ilerici bir kadındır. Ancak tüm ilericiliğine rağmen kadınların rolü konusunda kökten dinci olan bir toplumda “yabancı”dır. Şu anda Şunhua'da ve hatta bir dereceye kadar ötesinde tanınmış bir girişimcidir ancak ilk olarak Salar toplumunun kadınların kendilerini sergilemesini şiddetle onaylamadığı bir dönemde bölgesel ve ulusal şampiyona takımlarında (1958–64) bir basketbol oyuncusu olarak adını duyurmuştur. Bununla birlikte, o zaman bile yerel bir ünlü hâline geldi ve hâlâ devam eden bir takma ad olan “Sekiz Numaralı Oyuncu” olarak biliniyordu. Şu anda Şunhua İlçesine bağlı Tangsaishan Tarım ve Hayvancılık Geliştirme Şirketi'nin sahibi ve

işletmecisidir; diğer girişimlerin yanı sıra oldukça büyük bir otele (Dağın Kızı-Salar'daki Saina'er-Jishizhen'deki Otel) ve birkaç koyun ve sığır sürüsüne sahiptir.

Gençliğinde açıkça bir erkek gibi görünen Han Zenaibai, kendisini kadınların sosyal meselelere katılması için daha fazla fırsat sağlama çabalarının ön saflarında görüyor. Röportaj yaptığında, Salar geleneklerinin önemini kabul etti ancak bunun kendisi için en önemlisi, Salar Türklerinin yapmak istedikleri her şeyi başarabileceği anlamına geldiğini ve başından beri tüm Salar geleneklerinin neden erkeklere ayrıcalık tanımak zorunda olduğunu anlayamadığını açıkladı. “(Reformun) en başında erkekler iş kurmaya başladı. Yabancı ülkelerde iş kuran kadınların olduğunu biliyordum ve denemek istedim. 1996 yılında Xining'deki Kalkınma Bankası'ndan 400.000 yuan almak için kendi başıma başarıyla başvurdum.” Çabalarından dolayı, Orta Çin Televizyonu'nun (CCTV) ‘Soldaki Sarı Nehir, Sağdaki Nehir Dalı’ dizisinde Salar kadın girişimcinin prototipi olarak kutsandı.

21. Yüzyılda Salar Türkü Kimliği

Reform dönemindeki değişikliklerin (özellikle din ve millet ifadesiyle ilgili olanlar) sunduğu fırsatlarla yeniden canlanan Salar Türkleri, son yirmi yılda Kuzeybatı Çin'de ve özellikle Çinghay Eyaleti'nde değişim için önemli bir ekonomik güç olarak ortaya çıktı. Salar topluluğu liderlerinin, bir bütün olarak toplumun veya bireysel olarak Salar Türklerinin atalarının bir zamanlar sürgünde oldukları gerçeğine ne ölçüde inandıkları mutlaka açık bir sorudur. Gerçekten de 1949 yılından önce bile Salar sosyalleşmesinin köklü bir parçası hâline gelmiş olabilir. Son yirmi yıla bakıldığında Salar kimliğinin Ortodoksluğu daha yoğun ve daha odaklanmış hâle gelmiş ve sürgün merkezli bazı önemli özellikler ortaya çıkmıştır. Hatta Salar Türklerinin kolektif ve bireysel olarak çeşitli şekillerde deneyimlerini ve kimliklerini Çin devleti içinde barış içinde çalışmalarını sağlayacak şekilde ifade etme ihtiyacını kabul etmeleri ve koşullar izin verdiğinde daha ileri gitmenin ekonomik avantajını görmeleri bile olabilir. Kısacası sürgün, Salar Türkleri için gerekli bir mittir; 20. yüzyıldaki tarihsel doğruluğu sorgulanabilir bir mitem çok insanlara kim olduklarını ve nerede olduklarını açıklayan, yaygın olarak benimsenen bir kamu inancı olan daha geniş anlamda bir mittir.

Genel olarak oldukça küçük topluluklara ve onların kültürlerine, daha geniş dünyayla daha fazla iletişim ve etkileşimin tehdit ettiği düşünülmektedir. Benzer şekilde ekonomik büyüme ve kalkınmanın yalnızca Çin Halk Cumhuriyeti parti devleti tarafından değil, genel olarak daha fazla homojenleşmenin etkenleri olduğu varsayılmaktadır. 1990'lı yılların başında Salar dilinin kullanımını inceleyen en az bir dil uzmanı, bu dilin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu savundu (Dwyer, 1994). Ancak Şunhua'da son yirmi yılda elde edilen kanıtlar, Salar

Türklerinde önemli bir canlanma ve daha güçlü bir toplumsal dayanışma duygusu olduğunu gösteriyor.

Bu olgunun açıklaması kısmen Çin Halk Cumhuriyeti'nde Kültür Devrimi'nin ardından o dönemin dinî gözlemler ve azınlık millet geleneklerine yönelik kısıtlamalarını ortadan kaldıran ve bunların uygulamalarında genel bir canlanmaya yol açan politika değişikliğine dayanmaktadır. Aynı zamanda, Salar Türklerinin yeniden canlanması, yerel sınırların açıkça ötesine geçen bir ölçekte topluluğun yenilenmesine de tanık oldu. Bu bağlamda, Salar perspektifinden bakıldığında sürgün mitinin oynayacağı bir başka önemli rol daha var. Salar Türkleri, kolektif acılarını ve “uzun yürüyüşlere” katılarak hayatta kalmalarını vurgulayan ilk insanlar olmayacaktı. Hem Yahudilerin hem de son zamanlarda Çin Komünist Partisi'nin deneyimi, bu tür göçlerin sonraki nesillere nasıl meşruiyet sağladığını ve inancın korunmasına nasıl yardımcı olabileceğini göstermektedir.

Gelecekte, mevcut dinamizmine rağmen, Salar Türklerinin yeniden canlanması nispeten kısa ömürlü olabilir. Ekonomik entegrasyonun ve iletişimin arttığı bir çağda, çeşitli kültürler arasındaki etkileşim, sinerji ve dönüşüm hâlâ tam olarak açıklanıp anlaşılması gereken yüksek profilli bir dizi süreçtir. Salar örneği, en azından kısa vadede ve Kuzeybatı Çin'de sosyal homojenleşme ve kültürel asimilasyonun mutlaka ekonomik büyüme ve entegrasyondan kaynaklanmayabileceğini öne sürüyor.

Sözlük

1 jin = 0,5 kilogram = 1,1 pound

1 mu = 0,06 hektar = 1/6 dönüm

1 yuan renminbi ¼ 0,12 ABD Doları ¼ 0,16 AUD\$ (yaklaşık)

Teşekkür

Bu makalede sunulan araştırma, Çinghay Eyaleti'ndeki ve özellikle Şunhua İlçesindeki birçok yerel halkın iş birliği ve yardımı olmadan gerçekleştirilemezdi. Katılımları şükranla karşılanmıştır. Bu makaleye yönelik araştırma, Avustralya Araştırma Konseyi'nin desteğiyle 2001-2003 yılları arasında Çinghay'da yürütülen bir projenin parçası olarak gerçekleştirildi. Çinghay Milletler Komisyonu'ndan Guo Jing'in yardımı; Ma Chengjun, Çinghay Milletler Enstitüsü ve Çinghay Üniversitesi'nden Ma Jianzhong'a da araştırmayı organize etmeleri nedeniyle minnetle teşekkür ederiz. Ne onlar ne de bu projeye bağlantılı olarak görüşülen kişiler bu makalede ifade edilen görüş veya yorumlardan sorumlu değildir.

Kaynakça

- Chen Binyuan (1986) *Ma Bufang jiazhu tongzhi Qinghai sishinian*, revised edition (Xining: Qinghai renmin chubanshe).
- Chen Yuanfang and Fan Xiangshen (1988) *Salazu* (Beijing: Minzu chubanshe).
- Chen Yunfeng, ed. (1991) *Dangdai Zhongguode Qinghai* (Beijing: Dangdai Zhongguo chubanshe).
- Cui Yonghong, ed. (1994) *Ma Bufang zai Qinghai 1931–1949* (Xining: Qinghai renmin chubanshe).
- Dikötter, Frank (1992) *The discourse of race in modern China* (Stanford: Stanford University Press).
- Dwyer, Arinne (1994) *The Salar of China*, in K. Borevi and I. Svanberg, *Uppsala Multiethnic Papers*, no. 32.
- Dwyer, Arrine (1996) *Salar phonology*, PhD Thesis, University of Washington.
- Ekvall, Robert (1939) *Cultural relations on the Kansu-Tibetan border* (Chicago: University of Chicago Press).
- Fei Xiaotong (1981) *Towards a people's anthropology* (Beijing, Foreign Languages Press).
- Gong Jinghan (1981) *Xunhua zhi* (Xining: Qinghai renmin chubanshe).
- Gong Yin (1992) Qinghai tusi, in *Zhongguo tusi zhidu*, pp. 1319–49 (Kunming: Yunnan minzu chubanshe).
- Goodman, David S. G. (2002) Structuring local identity: nation, province and county in Shanxi during the 1990s, *The China Quarterly*, no. 172, December, pp. 837–62.
- Goodman, David S. G. (2004) Qinghai and the emergence of the West: Nationalities, communal interaction, and national integration, *The China Quarterly*, no. 178, June, pp. 379–99.
- Guldin, Gregory E. (1994) *The saga of anthropology in China* (New York: M. E. Sharpe).
- Hahn, Rienhard F. (1988) On the origin and development of the Salar language, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung XLII*(2–3), pp. 235–75.
- Han Deyan (1999) (trans. Ma Jianzhong and Kevin Stuart) The Salar *Khazui* system, *Central Asiatic Journal* 43(2), pp. 204–14.
- Han Fude and Han Derong, eds. (1988) *Salazu Minjian Gushi* (Xunhua: Xunhuaxian wenhuaguan).
- Han Jianye (1988) Xiandai Salayu, *Qinghai minzu yanjiu*, no. 1, pp. 46–79.
- Harrell, Stevan (1996) Civilizing projects and the reaction to them, in Stevan Harrell (ed) *Cultural encounters on China's ethnic frontiers* (Seattle: University of Washington Press).
- Hunsberger, M. (1978) *Ma Pu-fang in Chinghai Province*, PhD thesis, Temple University.
- Hunsberger, M R. (1994) *Ma Bufang zai Qinghai 1931–1949* (Xining: Qinghai renmin chubanshe).
- Li Xuewei and Kevin Stuart (1990) The Xunhua Sala, *Asian Folklore Studies* 49(1), pp. 39–52.
- Lin Lianyun and Han Jianye (1962) *Salayu gaikuang*, *Zhongguo yuwen*, no. 120, pp. 517–28.

- Lipman, Jonathan N. (1981) *The border world of Gansu, 1895–1935*, PhD thesis, Stanford University.
- Lipman, Jonathan N. (1984) Ethnicity and politics in Republican China: The Ma family warlords of Gansu, *Modern China* 10(3), July, pp. 285–316.
- Lipman, Jonathan N. (1991) Ethnic conflict in modern China: Hans and Huis in Gansu, 1781–1929, in Jonathan N. Lipman and Stevan Harrell (eds) *Violence in China: Studies in culture and counterculture* (Albany, NY: State University of New York Press).
- Lipman, Jonathan N. (1996) Hyphenated Chinese: Sino-Muslim identity in modern China, in Gail Hershatler, Emily Honig, Jonathan N. Lipman and Randall Stross (eds) *Remapping China: Fissures in historical terrain*, pp. 97–112 (Stanford: Stanford University Press).
- Lipman, Jonathan N. (1997) *Familiar strangers: A history of Muslims in Northwest China* (Seattle: University of Washington Press).
- Ma Chengjun (1990) Salaer geyao chutan, *Qinghai minzuyanjiu*, no. 1, pp. 82–88.
- Ma Chengjun (1992) Salazu wenxue chuyi, *Minzu wenxue yanjiu*, no. 2, pp. 81–84.
- Ma Chengjun (1992) Shilun Qinghai Yisilanjiao wenhuaquan, *Qinghai shehui kexue*, no. 5, pp. 95–101.
- Ma Chengjun, ed. (1999) *Xunhuaxian shehui jingji ke texu fazhan yanjiu* (Xining: Qinghai renmin chubanshe).
- Ma Jianzhong and Kevin Stuart (1996) “Stone camels and clear springs”: The Salar’s Samarkand origins, *Asian Folklore Studies* 55(2), pp. 287–98.
- Ma Mingliang (1984) Tantan Salayude xingchen yu Yisalanjiaode guanxi, *Qinghai minzu xueyuan xuebao*, no. 1, pp. 49–52.
- Ma Quanlin, Ma Wanxiang and Ma Zhicheng (1993) Salar language materials, *Sino-Platonic Papers*, no. 43.
- Ma Shengde (1994) Cong duiyi aoyinade xiaoshi kan Salazu yishu fazhan huanmande yuanyin, *Zhongguo Salazu*, no. 1, pp. 64–67.
- Ma Wei (1996) Salazu yu Zangzu guanxi shulue, *Qinghai minzu xueyuan xuebao*, no. 1, pp. 57–61.
- Ma Wei, Ma Jianzhong and Kevin Stuart (1999) The Xunhua Salar wedding, *Asian Folklore Studies*, vol. 58, pp. 31–76.
- Ma Wei, Ma Jianzhong and Kevin Stuart, eds. (2001) *Folklore of China’s Islamic Salar nationality* (Lewiston: Edwin Mellen).
- Ma Xueyi and Ma Chengjun (1989) *Salazu Fengsu zhi* (Beijing: Zhongyang minzu xueyuan chubanshe).
- Mackerras, Colin (1994) *China’s minorities: Integration and modernization in the twentieth century* (Hong Kong: Oxford University Press).
- Mackerras, Colin (1995) *China’s minority culture: Identities and integration since 1912* (New York: St Martin’s Press).
- Malu Yousoufu (1984) Jianlun Salazu minjian wenxue yu yuyanxuede guanxi, *Qinghai minzu xueyuan xuebao*, no. 1, pp. 63–65.

- Mi Yizhi (1981) Salazude lai yuan he qianxi tanshi, *Qinghai minzu xueyuan xuebao*, no. 3, pp. 59–66.
- Mi Yizhi (1982) Salazude lishi fazhan yu Yisalanjiaode guanxi, *Qinghai shehui kexue*, no. 1.
- Mi Yizhi (1983) Lun Su Sishisan fanQing douzheng shijian, *Xibei minzu wencong*, no. 3.
- Mi Yizhi (1986) Salazu shi yanjiu, *Qinghai difang minzushi yanjiu wenxuan*, Qinghai minzu xueyuan minzu yanjiusuo, vol. 1, pp. 287–350.
- Mi Yizhi (1990) *Salazu zhengzhi shehui shi* (Hong Kong: Huanghe wenhua chubanshe).
- Moffat, A. W. (1935) The Salar Muhammedans, *The Geographical Journal*, vol. 85, pp. 525–30.
- Muchi Yundengjiacuo, ed. (1995) *Qinghai shaoshu minzu* (Xining: Qinghai renmin chubanshe).
- Oakes, Tim (2000) China's provincial identities: Reviving regionalism and reinventing "Chineseness", *The Journal of Asian Studies* 59(3), August, p. 667.
- Poppe, Nicholas (1953) Remarks on the Salar language, *Harvard Journal of Asiatic Studies* 16(3–4), pp. 438–77.
- Salazu jianshi bianxiezuo, ed. (1982) *Salazu jianshi* (Xining: Qinghai renmin chubanshe).
- Shih, Chih-yu (2002) *Negotiating ethnicity in China: Citizenship as a response to the state* (London: Routledge).
- Trippner, Joseph (1964) Die Salaren: ihre ersten Glaubensstreitigkeiten und ihr Astand 1781, *Central Asiatic Survey* 9(4), pp. 241–76.
- Wei Xinchun (1995) Luotuoquan yu Salazu, in Mi Yiqi (ed.) *Huanghe shangyou diqu lishi yu wenwu*, pp. 399–411 (Chongqing chubanshe).
- Xunhua Salazu zizhixian gaikuang bianxiezuo*, ed. (1984) *Xunhua Salazu zizhixian gaikuang* (Xining: Qinghai renmin chubanshe).
- Yang Xiaoping (1994) *Ma Bufang jiazude xingshuai* (Xining).
- Ye Qingwei (1983) Yisalanjiao yu Salazu fengsu xiguan, *Qinghai minzu xueyuan xuebao*, no. 2, pp. 71–75.
- Zhang Pu, Jia Dawu and Guo Jing (1996) *Dangdai Qinghai jianshi* (Beijing: Dangdai Zhongguo chubanshe).
- Zhu Shikui and Zhou Shengwen, ed. (1994) *Qinghai fengsu jianzhi* (Xining: Qinghai renmin chubanshe).

RUSYA'DAKİ TÜRK HARP ESİRLERİ (1914-1921)

KUTLU, Cemil (2023). Rusya'da Türk Harp Esirleri (1914-1921), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 500 s. ISBN: 9789751755780

Hicret DAŞDEMİR¹

Kitap; Önsöz, Giriş ve dört bölümden ve başlıklardan oluşmaktadır. Kitabın önsözü, kitabın doktora tezinden üretilmiş olduğundan, basılma nedeninden be basılmasındaki gecikmeden ve gecikme nedenlerinden söz etmiştir. Bununla beraber, yine kitabın önsözünde kitabın çıkış noktasından da söz edilmiştir. Kitabın giriş bölümü ise “savaş esiri” kavramına ve onun statüsüne ayrılmıştır. İlk olarak “savaş esiri” kavramı, esir sözcüğünün kökeni, savaş esirinin anlamı verilmiş, savaş esiri ve sivil esir kavramlarına değinildikten sonra ikisi arasındaki ayırım ve esaret şartları da bu bölümde yer almıştır. Bu bölümde bahsedilen bir diğer konu da savaş esirlerinin statüsüdür. Bu kapsamda geçmişten

günümüze savaş esaretinin tarihi süreci, savaş esirlerinin statüsü, bu konuyla ilgili yapılan anlaşmalar ve sözleşmeler ve sözleşmelerin ilgili maddeleri verilmiştir.

¹ Dr., E-posta: hicretdasdemir@gmail.com / ORCID: 0000-0002-7773-776X.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 15-05-2024

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 04-04-2024

Kitap İncelemesi / Book Review

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Birinci bölüm “1. Dünya Savaşı’nda Ruslara Esir Düşen Türk Askerleri ve Rusya’ya Sevkleri” adını taşımaktadır. Bu bölüm dört ana başlıktan, her başlık da kendi içinde alt ²başlıklardan oluşmaktadır. Bu bölümün ilk başlığı “1. Dünya Savaşında Türk-Rus Muharebeleri”dir. Bu başlıkta 1. Dünya Savaşı’nda Türk-Rus muharebelerinin tarihi sürecinden, ilk Türk-Rus muharebelerinin deniz çatışmalarından, bu deniz savaşlarını takip eden savaşlardan ve bu muharebelerdeki esirler ve kayıplar geniş bir biçimde irdelenmiştir.

Aynı bölümün ikinci başlığı ise Esir Düşen Askerlerin Sayısıdır. Burada Rusya’daki Türk esirlerinin sayısının 65 bin civarında olduğunu, ancak busayının sadece bir tahminden ibaret olduğu bildirilmiştir. Esir sayısının kesin olarak bilinmemesinin kayıtların düzenli tutulmaması, eserlerin tamamının “savaş esiri” statüsünde gösterilmemesi gibi sebepleri bulunmaktadır. Kitapta bu sebepler ve esir sayılarına dair raporlar ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

Bu bölümün üçüncü başlığı ise “Esirlerin Rusya’ya sevkleri” hakkındadır. Bu başlık altında esir düşmeden, esirlere yapılan davranışlar, sorgulamadan, karantinadan, (karantina merkezleri) bahsedilirken, savaş esirlerinin hatıratından yararlanılmıştır. Bu bölümün son başlığı ise “sevk merkezlerine intikal” üzerine yazılmıştır. Yazar, bu başlık altında sevk planı”, Rus demiryolları ve sevk güzergâhları, esirlerin trenlerle Rusya’ya sevk edilmeleri, demir yolu olmayan yerlerde esirlerin sevki gibi konuları ele almıştır. Burada altında sevkıyat planından sevkıyat araçlarına, subayların sevkinden sevkıyatta kullanılan toplu taşıma araçlarına kadar her şey ayrıntılı verilmiştir.

İkinci bölüm, “Esir kampları ve Türk esirleri” başlığını taşımaktadır. Yazar bu bölümde esirlerin yerleştirilme biçimlerinden iskânlarına, iaşelerinden sağlık kültürlerine; esirlerin kendi aralarındaki ilişkilerinden müttefik esirlerine kadar birçok konu işlemiştir.

Kitabın üçüncü bölümü ise “Rusya’daki siyasi ilişkiler ve Türk esirlerine etkisi” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde ise Rusya’daki iç savaş, iç savaşın esirler üzerindeki etkisi, esirlere yapılan yardımlar, esirlerin durumlarını düzeltme faaliyetleri gibi konulardan söz edilmiştir. Yine bu başlık altında Rus esirlere yapılan nakit ve yiyecek yardımlarından da bahsedilmiş, burada özellikle farklı Türk ülkelerinden gelen Rus tebasına Türk ahalisinin yaptıkları yardımlara geniş ölçüde yer verilmiştir.

Dördüncü ve son bölüm ise “esirlerin yurda dönüşü için yapılan faaliyetler”dir. Bu bölümde ise firar ederek gelen esirler, Kopenhag konferansı ile malul esirlerin Türkiye’ye getirilmesine

başlanması, iç savaşa kadarki dönemdeki çalışmalar ve getirilen esirler, sivil esirler, Rusya'daki Türk elçiliği gibi başlıklaradeğnilmiştir.

Kitabın sonuç kısmında ise Rusya'da ki Türk harp esirlerinin başlangıçtan bugüne kadar yaşadıkları, esirlerle ilgili yapılan çalışmalar derli toplu verilmiştir.

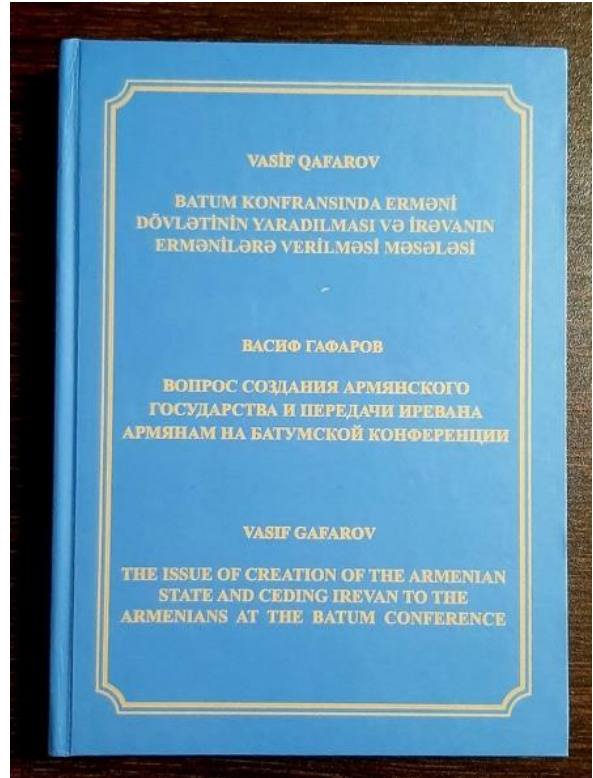
Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Rusya'daki Türk harp esirleri isimli kitap, bu alanda yapılmış ilk çalışmalardan biri olması hasebiyle kayda değerdir. Eserin başında Rus-Türk savaşlarından bahsetmesi okuyucunun konuyla ilgili genel bilgi sahibi olmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte eserde, savaş ve savaş esirleriyle ilgili hem Türklerin hem de Rusların gözünden yapılan değerlendirmeler oldukça önemlidir. Her iki tarafın gözüyle savaş ve savaş esirlerinin değerlendirilmesi konusunda oldukça önemlidir. Yine yazarın eserin çıkış noktası olarak kendi hatıralarını görmesi, bununla yazarın, subayların hatıratlarını eserinin değişik yerlerine yerleştirmesi esere akademik çalışmayla birlikte adeta orada yaşıyormuş hissi vermiş, bu yönüyle de dönemin olaylarına daha objektif bakmanın yolunu açmıştır. Eserin bir diğer önemli yanı da içerisindeki başlıkların ayrı birer çalışma konusu oluşturmasıdır. Bu da araştırmacılara konuyu çalışma açısından yeni ufuk açar.

QAFAROV, Vasif (2024). Batum konfransında erməni dövlətinin yaradılması və İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi. Bakı: Hərbi Nəşriyyat. 248 s. ISBN: 978-9952-39-197-8

Royal MAHARRAMOV¹

Azərbaycan'a qarşı Ermeni iddialarının çürütülməsi konusunda günümüz tarix literatüründə pek çox çalışma yer almaktadır. Bu çalışmalar arasında Doç.Dr. Vasif Qafarov tərəfindən kaleme alınan “Batum konfransında erməni dövlətinin yaradılması və İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi” eseri hipotezi, birincil kaynakları istifadəsini və bulguları baxımından son derece ilgi çekicidir.

Eserde, “Ermenistan” adlı bir devletin kuruluşu siyasi tarix ve uluslararası ilişkiler bağlamında incelenmiştir. Eser üç dilde- Azərbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce- aynı anda kaleme alınmış ve yayımlanmıştır. Eserin Azərbaycan Türkçesinde olan kısmı 80 (seksen) sayfadan oluşmaktadır. Eserin en önemli özelliği, kullanılan kaynakların neredeyse tamamının birincil kaynaklara dayanarak yazılmış olmasıdır. Kaynakçada gösterilen 108 (yüz sekiz) kaynağın 88 (seksen sekiz) tanesi arşiv belgesi ve beş kaynak ise arşiv belgelerinin

¹ Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, maharramovroyal@gmail.com / ORCID: 0000-0002-7043-8652.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 06-08-2024

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 08-08-2024

Kitap İncelmesi / Book Review

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

yayımlanmış versiyonudur. Bunun dışında eserin yazımında beş kaynak matbuat yazıları, iki kaynak anı edebiyatı ve yedi kaynak araştırma eseri olarak kullanılmıştır (Qafarov, 2024, s. 70-80).

Çarlık Rusya, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra parçalanarak farklı devletlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu devletlerden biri de Güney Kafkasya'da kurulmuş olan federasyondur. Osmanlı Devleti ile olan ilişkiler sonucunda Güney Kafkasya Seymi parçalanmış ve her üç milletin temsilcileri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Gürcü ve Azerbaycan ulusları, tarih boyunca var olan toprakları üzerinde yeni devletlerini kurmuşlardır. Ancak, Ermeniler devlet kuracak kadar yüzölçümüne sahip bir topraktan yoksundu. Eserin temel konusu Ermeni devletinin kuruluşu için gereken toprak parçasının nasıl elde edildiğine ilişkindir

Ermeniler için hangi şehirde devlet kuracakları ve sınırlarının ne olacağı konusu Trabzon ve Batum konferanslarında tartışma konusu olmuştur. Bu dönemde konferanslarda üç ihtimal söz konusuydu.

- Ermeni ulusunun, Gürcü ve Azerbaycan devletleri arasında azınlık olarak kalması;
- Aleksandrapol (Gümrü) ilçesi merkez olmak üzere bir Ermeni devletinin kurulması;
- Erivan şehrinin merkez olarak belirleneceği bir Ermeni devletinin kurulması.

İlk seçenek Osmanlı mümessilleri tarafından savunulmuştur. Buna göre, Gürcüler ve Azerbaycan Türklerinden oluşan bir konfederasyonda veya Gürcü ve Azerbaycan devletleri içerisinde Ermeni ulusu azınlıkta kalacaktı. Osmanlı yönetimi temsilcileri, Ermeni devletinin kuruluşuna karşıydı.

Alexandrapol şehrinin merkez olması fikri Ermenilerden gelmekteydi. Fakat Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya karşı toprak iddiaları arasında Aleksandrapol da yer almaktaydı. Bu yüzden konferanslarda Ermenilerin bu isteklerine de Osmanlılar karşı çıkmıştır.

O dönemde Erivan'da yaşayan Ermeni nüfus Aleksandrapol şehrine göre çok daha azdı. Ermeniler, Kafkasya'da farklı şehirlerde yaşadığı için herhangi bir şehirde çoğunluğa sahip değildi. Kafkasya'da Ermeni nüfusunun artmasının nedenlerinden biri Osmanlı'dan gelen göç dalgasıydı. Gürcü ve Azerbaycan temsilcilerinin Ermeni devletinin olmasını istemelerinin birkaç sebebi vardı. Bunlar arasında Ermenilerin Kafkasya'da anarşiye yol açması ve başka toprak iddialarının son bulması sayılabilir.

Hukuk Açısından Değerlendirme

Ermenistan'ın devlet inşa süreci devlet teorisi bağlamında ele alınarak analiz edilebilir. Bu bağlamda bir devletin varlığı için gereken üç unsur üzerinde durulması gerekir. Genel kabul edilmiş görüş göre, devletin üç unsuru “nüfus, toprak parçası ve egemenlik” vardır (Anayurt, 2023, s. 263; Gözler, 2020, s. 469). Devletlerin Hak ve Yükümlülüklerine İlişkin Montevideo Sözleşmesi'nin 1'inci maddesine göre ise dört unsur “nüfus, toprak parçası, egemenlik ve diğer devletlerle ilişkilere girme kapasitesi” olarak belirlenmiştir (Shaw, 2018, s. 153). Her ne kadar bir hukuk çalışması olmasa da eserin mezkur dört unsur üzerinden değerlendirilmesi konuya geniş perspektiften bakma olanağı sunmaktadır.

Tarihi verilerin kat'î bir şekilde ortaya koyduğu gibi Kafkasya'nın Ermeni nüfusunun kalıcı hale gelmesi Rusya İmparatorluğu'nun yayılcılık siyasetiyle doğrudan ilgilidir. 1896 yılında Ermeni nüfus 900.000 kişi iken, 1908 yılında 1.3 milyon kişiye ulaşmıştı. (Mustafa, 2014, s.2). İki yakın tarih arasında kalan zaman dilimi zarfında Ermeni nüfusun bu kadar artış göstermesinin asıl nedeni Çarlık Rusya'nın Ermeni göç ve iskan politikalarıdır. Çarlık Rusya'nın bu politikaları Ermenistan devleti için bir nüfusun devamlı çoğalması ilkesini kapsamamaktadır.

Ermenilerin yoğunlaştığı ve kendilerini tam olarak bağladıkları bir toprak bütünü yoktu. 1900'lü yılların başında yaşanan olaylar sırasında gerçekleşen göç nedeniyle Ermenilerin en yoğun yaşadığı bölge Aleksandrapol'du. Fakat Osmanlı-mümessilleri bu bölgede Ermenistan devletinin kurulmasını onaylamadı. Sonuç itibarı ile toprak unsurunda bile Ermeniler istediği bölgede devletlerini kuramadı.

Ermeniler, devletlerini ilan etmek için uzun süre konferansların sonucunu beklemek zorunda kaldılar. Devletlerini kursalar bile, Erivan'ın Osmanlı sınırı kısmı hâlâ Osmanlı egemenliği altında idi. Ermeniler, onlara sunulan bölgelerde bile kendi egemenliklerini tam olarak kuramamışlardı.

Diğer devletlerle ilişki konusunda ise Ermeniler, Erivan'da devlet kurmayı kabul etmeleri şartıyla Osmanlı ve Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından tanınacaklarının sözünü almışlardı. Osmanlı, Ermenistan'la ticari ilişkiler konusunda bile anlaşmalar imzalamıştı. Bu da ilişkiler kurulmasında devlet unsurunun var olduğunu gösteriyor. Ancak bu unsur, sadece komşu ülkelerle değil, uluslararası alanda tanınması şartını da içeriyor.

Sonuç olarak, Ermenistan devletinin unsurlarından üçünün nüfus, toprak parçası ve egemenlik olmaması, Ermenilerin devlet kurmalarının imkânsız olduğunu göstermektedir.

Gelecek Baskılar İçin Eleştiriler

Eserin metni, detaylı bir şekilde ve birincil kaynaklarla işlenmiş olduğundan, herhangi bir kısmının çıkarılması veya yeniden işlenmesi konusunda tavsiyede bulunmak güçtür. Bununla birlikte, bazı kısımların daha iyi anlaşılabilmesi için birkaç ilave dahil edilmesi, ilerideki baskılarda metnin haritalarla donatılmasının bu anlamda isabetli olacağını söylemek gerekir

Bunun dışında bölgenin iller bazında nüfus verilerinin tablolar halinde karşılaştırmalı bir şekilde verilmesi olaylar ve süreçlerin daha somut şekilde algılama fırsatı sunacaktır.

Eserde geçen şahıs isimlerinin doğal olarak herkes tarafından bilinmesi imkansızdır. Bu yüzden eserin ek kısmında şahısların kimliğine dair kısa bilgilerin yer alması okuyuculara kolaylık sağlayacaktır.

Eserde eleştiriye şayan hususlardan biri yazarın; Erivan'ın Ermenilere verilmesine dair müzakere sırasında Azerbaycan Milli Şurası tarafından yapılan oylamanın meşru olmadığına dair iddiasıdır. (Qafarov, 2024, s. 50). Yazar, oylamanın ve kararın meşru olmadığını ifade etse de bu kararın gayri meşru olduğunu yeteri kadar detaylandırmamıştır. Oysa kararın gayri meşru olduğu interdisipliner bir bakış açısıyla yeteri kadar gerekçelendirilebilirdi.

Yirminci yüzyılın anayasa hukuku düşüncesini dikkate aldığımız zaman Yasama organının ve Anayasa Mahkemesinin pozisyonunu dikkate almamız gerekmektedir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllarda henüz Avrupa'da Yasama organının kabul etmiş olduğu kanunları denetleyen bir mekanizma yoktu. Yasama organının kanunları genel iradenin bir ürün olarak kabul edilmekteydi.

Avrupa ve Dünyada Anayasa Mahkemesi ise 1921 yılında Avusturya'da kurulmuş oldu. Yirminci yüzyılda bu kurumlar hem teorisyenler hem de toplum açısından değerleri dikkate alındığında Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kararının gayri meşru olduğunu söylemek çok zor.

Sonuç

Ermeni devletinin kurulması, Osmanlı ve Azerbaycan Türklerinin o dönemde yaşanan katliam ve mezalimi durdurmanın bir yolu olarak görülmüştür. Ayrıca böyle bir kararın kabul edilmesiyle, Ermenilerin Karabağ, Nahçıvan, Kars ve Ardahan üzerindeki iddialarının önüne geçilmesi amaçlanmıştır.

Kitapta, Ermenilere verilen toprakların az olmasına ilişkin olarak Almanlar ve Ermeniler tarafından itiraz edildiği belirtilmiştir. Arazinin küçük olmasına yönelik en dikkat çekici yanıt ise Vehib Paşa tarafından verilmiştir. Vehib Paşa'ya göre, "... *Türk ve Ermeni halkları arasında sonsuza kadar düşman kalmaya hiçbir ihtiyaç yoktur, çünkü bütün uluslar mevcudiyetini küçük arazilerle başlar, daha sonra gitgide büyürler.*" (Qafarov, 2024, s. 52).

Maalesef, Vehib Paşa'nın söyledikleri gerçekleşti; Ermenistan, kısa sürede dokuz bin kilometrekarelik bir yüzölçümünden, yirmi dokuz bin kilometrekareye ulaşan bir devlet haline geldi.

Kaynakça

- Anayurt, Ö. (2023). Anayasa Hukuku: Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar). Bası 6. Ankara: Seçkin Yayıncılık.*
- Gözler, K. (2020). Anayasa Hukukunun Genel Teorisi. Cilt 1. Bası 2. Bursa: Ekin Yayınevi.*
- Mustafa, N. (2014). Ermenilerin 1905-1906 yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar. Atatürk Dergisi. Cilt:3. Sayı:1. s. 1-12.*
- Shaw, M. N. (2018). Uluslararası Hukuk (Çev. ed: İbrahim KAYA). Bası 1. Ankara: TÜBA.*